

ՎԱԼԵՐԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

մ.թ.ա. XV-VII դարերում

(Հայոց հին դատնություն)

ԵՐԵՎԱՆ 1998

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Ն. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

մ.թ.ա. XV-VII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(Հայոց հին պատմություն)

A
85/09

ԵՐԵՎԱՆ
1998

Աշխատությունը հրատարակության է նրաշխավորել
ՆՆ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհուրդը

Պատասխանատու խմբագիրներ՝
պարմ. գիտ. դոկտոր **Լ.Ա.Բարսեղյան**
բան. գիտ. թեկնածու **Մ.Ա.Աղաբեկյան**

Խաչատրյան Վ. Ն.

Խ 282

Նայաստանը մ. թ. ա. XV-VII դարերում
(Նայոց հին պատմություն) - Եր.: Զանգակ-97,
1998 - 164 էջ.

Ժամանակակից պատմաբանները գտնում են, որ հայոց պետականությունը Նայկական լեռնաշխարհում սկսվում է Ուրարտուի կործանումից հետո (մ. թ. ա. VI դար.):

Աշխատության մեջ հեղինակը խեթական, ասսուրական, ուրարտական սեպագիր աղբյուրների և Մովսես Խորենացու «Նայոց պատմության» համապատասխան նյութի համեմատական վերլուծությամբ պարզում է, որ հայոց պետականության մասին առաջին վկայությունները վերաբերում են մ. թ. ա. XV դարի վերջերին:

Նա, փաստերի վրա հենվելով, վերականգնում է մ. թ. ա. XV-VII դարերի հայոց արքաների ժամանակագրությունը և Նայկական թագավորության այդ շրջանի պատմությունը, որը մ. թ. ա. 782-680 թթ. ընդհատվել է Վանի փիրակալության (Ուրարտու) նվաճումների հետևանքով:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Գլուխ առաջին: Ժամանակագրություն	16
1. Մովսես Խորենացու հայոց հին պատմության ժամանակագրական հենքը	16
2. Նայկյան ժամանակաշրջան	22
3. Արևելահայկական թագավորության ժամանակաշրջան	24
4. Վանի թագավորության արքայացանկը Մովսես Խորենացու և վաղ միջնադարի հայ պատմիչների աշխատություններում	27
5. Սկայորդու և Պարույրի ժամանակաշրջան	32
Գլուխ երկրորդ: Նայասա, Տեղագրություն, ազգաբնակչություն և ռազմաքաղաքական պատմություն	34
1. Նայասա երկրի փարածքը	34
2. Նայասա երկրի ազգաբնակչությունը	38
3. Նայասա թագավորության ռազմաքաղաքական պատմությունը ժամանակագրության հարցեր	46
Նայասա-խեթական ռազմական ընդհարումները մ. թ. ա. XV դարի վերջերին և XIV դարի սկզբներին	50
Նայասա-խեթական ռազմական ընդհարումները մ. թ. ա. XIV դարի առաջին քառորդում	55
Նայասա-խեթական նոր դաշնակցություն մ. թ. ա. XIV դարի երկրորդ քառորդում	58
Նայասա-խեթական հարաբերությունների սրումը մ. թ. ա. XIV դարի երրորդ քառորդում	68
Նայասա-խեթական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները մ. թ. ա. XIV դարի վերջին և XIII-ի առաջին կեսին	78
Նայքը աստուրական թագավոր Թուրուլթի-Նինուրթա I-ի մ. թ. ա. 1244 թ լեռնաշխարհ կապարած արշավանքի ժամանակ	81
Նայասա-խեթական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները մ. թ. ա. XIII դարի վերջին քառորդում	87
Գլուխ երրորդ: Նայաստանը մ թ ա XII դարում	95

1. Նաիրի երկրների փարսաձրը	95
2. Նաիրի երկրների ազգաբնակչությունը	98
3. Քաղաքական պայմանության հարցեր	101
Գլուխ չորրորդ: Արևելահայկական թագավորությունը	
մ. թ. ա. XI-IX դարերում	102
1. Նայկական թագավորության հիմնադրումը Արարափյան դաշտում	102
2. Արևելահայկական թագավորության հզորության ժամանակաշրջանը . .	105
3. Արևելահայկական թագավորության անկումը և օտար՝ քիայնական պետության վերելքը	109
4. Արևելահայկական թագավորության կործանումը	114
Գլուխ հինգերորդ: Նայասփանը Ուրարտական թագավորության հզորության ժամանակաշրջանում	118
1. Ուլքեր էին ուրարտացիները և երբ նրանք հայտնվեցին Վանի նահանգում	118
2. Նայկական լեռնաշխարհի ազգաբնակչությունը մ թ ա IX-VII դարերում	121
3. Նայերի պայթարը օտար ուրարտական բռնակալների իշխանության դեմ մ. թ. ա. 782-681 թթ.	130
Գլուխ վեցերորդ: Նայասփանը մ. թ. ա. VII դարում	133
1. Նայկական թագավորության վերականգնումը մ թ ա 680 թ և Բիայնիլիի անկումը	133
2. Նայկական թագավորությունը Պարույրի օրոք և Ուրարտուի անկումն ու կործանումը	138
3. Նայասփանի իրադարձությունները մ. թ. ա. VII դարում ըստ «Սասունցի Դավիթ» էպոսի	140
Եզրակացություններ	143
Գրականության ցանկ	150
Անձնանուններ	153
Տեղանուններ	155

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց հին պատմությունը գրավոր ավանդված է V և ավելի ուշ դարերի հայ պատմիչներ Մովսես Խորենացու, Սեբեոսի, Հովհաննես Դրասխանակերպոցու և այլոց աշխատություններով: Դրանցում մեր պատմությունը սկսվում է Հայկ նահապետի գործունեությամբ: Հայկի և նրան հաջորդած այլ թագավորների իշխանության փարիների քանակը և դրանց թվագրումը միջնադարի մեր պատմիչների կողմից չի փրվել: Առաջինը այդպիսի փորձ է կատարել XVIII դարի եշանավոր պատմաբան Մ. Չամչյանը:

Միջնադարի մեր պատմիչները հայոց հին պատմությունը որոշ լրացումներով ներկայացնում են նույն ձևով: Մեզանում այդ պատմությունը հիմնական գծերով համարվել է հավաստի և դասավանդվել է մեր դպրանոցներում: Սակայն XIX դարից ի վեր հայտնաբերվող ասուրաբարելական և հափկապետ ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ բացահայտվող փաստերի ոչ ճիշտ մեկնության հետևանքով պատմաբաններն աստիճանաբար հարցականի փակ դրեցին հին ժամանակաշրջանին վերաբերող մեր պատմիչների հաղորդած փյալները՝ դրանք համարելով մտացածին, ժողովրդական բանահյուսության պարադիկներ: Այդպիսով, հայոց պատմությունից դուրս նեփվեց մեր Հայկ, Արմենակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմա, Արամ, Արա Գեղեցիկ, Արայան Արա, Անուշավան, Սկայորդի և Պարույր թագավորների ու առաջնորդների փիրակալության ժամանակաշրջանը: Այսինքն՝ Մերժվեց Ուրարտու պետության կործանումից (մ. թ. ա. 591թ.) առաջ Հայկական թագավորության գոյության գաղափարը (58):

Ինչև է հիմք ծառայել այդպիսի մոտեցման համար:

Նախ, սեպագիր աղբյուրները փաստում են, որ մ. թ. ա. IX-VII դարերում Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ուներ ոչ թե Հայկական, այլ Ուրարտական թագավորություն՝ Բիայնիլին, ինչպես ուրարտներն էին այն կոչում: Երկրորդ, ուրարտները հայկական ցեղեր չէին, և նրանց լեզուն հայերեն չէր: Երրորդ, սեպագիր արձանագրություններում **հայ** կամ **արմեն** էթնոսի մասին ոչ մի փեղեկություն չկա: Չորրորդ, այդ ժամանակահատվածի վերաբերյալ հայ պատմիչների հաղորդած և սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված փաստերը միմյանց չեն համապատասխանում: Հինգերորդ, հայ պատմիչները Ուրարտուի (Բիայնիլի) և ուրարտացիների մասին ոչինչ չեն գրում և այլև:

Սեպագիր աղբյուրների ընձեռած պատմական փաստերի հավաստիությունն, ինչ խոսք, վիճելի չէ: Սակայն դրանց բացարձականացումը և մյուս, փյալ դեպքում հայկական, աղբյուրների մերժումը կարող են հանգեցնել հենց այդ փաստերի աղավաղումների: Բոլոր աղբյուրների փյալների համակողմանի և

համեմատական քննությամբ միայն կարելի կլինի խուսափել եզրահանգումների միակողմանիությունից:

Այս սկզբունքով էլ աշխարհել ենք բնեն Ա. թ. ա. VI դարից առաջ Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության ու վարչաքաղաքական միավորներին վերաբերող գրավոր աղբյուրները՝ առանց գերազնահատելու մեկը ի հաշիվ մյուսի:

Թուրքիայի մայրաքաղաք Անկարայից բիչ արևմուտք գտնվող Բողազքոյ գյուղի մոտակայքում հայտնաբերված Խեթական թագավորության (մ. թ. ա. XVII-XIII դարեր) հնադարանի՝ մոտ երկու տասնյակ հազար սեպագիր կավե տախտակների բնագրերը մեծ մասամբ հրատարակվեցին:

Լույս են տեսել նաև մ. թ. ա. XIII-VII դարերի ասսորական սեպագիր աղբյուրների վերծանություններ և թարգմանություններ: Հրատարակվել են մ. թ. ա. IX-VII դարերի ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների թարգմանությունները: Դրանց ընձեռած կյուրի վերաբերյալ կապարվեցին բազմակողմանի ուսումնասիրություններ: Լույս տեսան մի շարք խիստ արժեքավոր գիտական աշխատություններ:

Այդ բոլորը հիմք ստեղծեցին նաև հայ ժողովրդի հին պատմությունը ուսումնասիրելու համար, որն ընդգրկում է մ. թ. ա. VI դարից առաջ ընկած ժամանակաշրջանը և կապված է Հայկից մինչև Պարոյր հայոց թագավորների անվան հետ:

Քննադատները իրենց սլաքն ուղղում են Մովսես Խորենացու դեմ՝ մերժելով, ինչպես վերը նշվեց, հայոց հին պատմությունը, որը վերաբերում է մ. թ. ա. VI դարից առաջ ընկած ժամանակաշրջանին:

Մեր մատենագիրները Ուրարտուի մասին փաստերը չեն կեղծում: Նրանք այդ մասին գրում են, որ արևելյան Հայաստանի մայրաքաղաք Արմավիրում օտար բռնակալները գահընկեց են անում հայոց Անուշավան արքային և փրկում երկրին մինչև Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմի մահվան փարին, այսինքն՝ մ. թ. ա. 681թ.: Այդ ժամանակ հայերն ապստամբում են այդ օտարների փրակալության դեմ և ազատագրում երկրի մեծ մասը (74, Ա, էջ 25 և 68, էջ (19-20)):

Լեռնաշխարհի արևելյան շրջանները՝ Էփիունին գրավելու մասին վկայում են նաև ուրարտական սեպագիր աղբյուրները: Այսպես, մ. թ. ա. 782թ. առաջին անգամ Վանի թագավոր Արգիշտի I-ը նվաճում է այն՝ Արարատյան դաշտով հանդերձ, որպես ի թիվս այլ ամրոցների ավերում է նաև մի բերդ և տեղը կառուցում նորը՝ այն կոչելով իր անունով՝ Արգիշտիխինիլի:

Հնագիտական ուսումնասիրությունները պարզել են, որ դա Մովսես Խորենացու հիշատակած Արմավիր բերդաքաղաքն է, որի կողքի բնակավայրը առայսօր կոչվում է նույն անունով:

Այդ նույն տարում Ասորեստանում գահը փոխանցվում է Սալմանասար IV-ին (ըստ Մովսես Խորենացու Զամեսես), որին էլ Անուշավանը դիմում է օգնություն ստանալու հույսով:

Մ. թ. ա. 782-681թթ. Վանի թագավորության (Ուրարտու) հզորության ժա-

մանակաշրջանն է ևղել, որը համընկնում է օտար բռնակալների կողմից Այրարատի (Էփիունի) կործանման և մինչև մ. թ. ա. 681թ. Նայկական թագավորության իսպառ բացակայության ժամանակահատվածի հետ:

Փաստերի այս ակնառու համապատասխանությունը պարմաբանները գանց են առել: Ի դեպ, մեր պարմիչների այս կարգի հաղորդումներին առաջին անգամ անդրադարձել է Ն. Էմինը, որին ուրարապական սեպագիր աղբյուրները հայտնի չէին (44): Այդ պարճառով էլ ևս զուգահեռներ չի անցկացրել:

Ուրարապական սեպագիր աղբյուրներում հայ (կամ արմեն) անունը չի հիշարակվում: Շար հայագերների համար դա ծառայում է փաստարկ, ասելու որ այդ ժամանակ լեռնաշխարհում հայեր չեն ապրել: Ի դեպ, ևշվամ արճանագրություններում վկայված չէ ևս ուրարագիների ինքնանունը, այսինքն՝ թե նրանք իրենց ինչպես էին կոչում: Նրանց համար մեր օգտագորճած ուրարներ կամ ուրարագիներ անվանումը աստորական հորջորջում է:

Նայոց հին պարմության մերժման փաստարկներից մեկն էլ այն է, որ հայ թագավորների մասին սեպագիր աղբյուրներում տեղեկություններ չկան:

Մովսես Խորենացին դրա մասին գրում է. «Բայց թե ինչու այս բաները (հայ թագավորների գորճերի մասին - Վ. Խ.) թագավորների բուն մարյաններում կամ մեհենական պարմություններում չհիշարակվեց, թող այս մասին ոչ որ չարարակուսի, կասկաճի չգնա: Նախ՝ որ այս ժամանակը Նինոսի թագավորությունից առաջ էր, նրբ ոչ որ այսպիսի բաների հոգ չէր տանում, երկրորդ՝ որ նրանք հարկավոր և կարևոր չէին համարում օտար ազգերի, հեռավոր աշխարհների հին յուրերն ու նախնական գրույցները իրենց թագավորների կամ մեհյանների մարյաններում գրել, մանավանդ որ պարճանք և պարիվ չէր օտար ազգերի բաջության և արիական գորճերը հիշարակել: Բայց թեպետ և (սրանք) բուն մարյաններում չկան, սակայն, ինչպես Մար Աբաս Կարիևան պարմում է, փորբ և աննշան մարդկանց ճեռքով գուսանական (երգերից) ժողովված են արբունի դիվանում (71, 1, ժդ):

Ուրեմն սեպագիր աղբյուրներում որոնել հայոց արբաների մասին հանգամանալից տեղեկություններ ավելորդ է: Ի դեպ, ոչ խեթերն են գրում Ատրեսարանի տիրակալների մասին և ոչ էլ ասորեսարանցիները նրանց մասին: Ուտրի ուրարապական, ինչպես ևս աստորական տիրակալների սեպագրերում չէին կարող հանդիպել իրենց ժամանակակից հայ թագավորների մասին տեղեկություններ՝ բացառությամբ որոշ առիթների:

Մովսես Խորենացուն առարկում են ևս, որ ևս Վանի թագավորության հուշարճանները վերագրում է Ատրեսարանի թագուհի Շամիրամին (29, էջ 185, ճան. 196):

Ակնհայտ է, որ այդ մշակույթը կրում է Ատրեսարանի խիստ ազդեցությունը, իսկ սեպագրերը աստորական են: Բացի այդ, հնարավոր է, որ պարմասիայը տորբ է տվել այդ թագուհուն վերաբերող որոշ ավանդապարմների:

Ոմանք խիստ կասկաճի տակ են դնում Մովսես Խորենացու օգտագորճած

աղբյուրի: Մար Աբաս Կապիանան Հայոց պարմությունը դուրս է գրել «Սկիզբն մատենին» հունական գրավոր աղբյուրից: Բայց քանի որ ոչ մեկը, ոչ մյուսը չեն պահպանվել, ուրեմն նրա ներկայացրած պարմությունը, ըստ նրանց, հորինված է (29, էջ 185):

Արդյոք այդ քննադատներին հայտնի չէ, որ շար այլ հին հեղինակների աշխատություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում կորել են, բայց դրանցից որոշ մասունքներ պահպանվել են ավելի ուշ պարմիչների գործերում, գիտության համար խիստ կարևորություն ունեն:

Այդ գրավոր աղբյուրի հավասարի լինելու մասին Մովսես Խորենացու «Հայոց պարմության» մեջ կարդում ենք. «Սա (Վաղարշակ) իր իշխանությունը լիովին կարգի բերելով և իր թագավորությունը հաստատելով՝ կամեցավ իմանալ, թե ովքեր արդյոք և ինչպիսի մարդիկ տիրելիս են են եղել Հայաստանի վրա իրենից առաջ...: Նա գրավ մի ուշիմ ասորի՝ Մար Աբաս կապիանա անունով, քաղղեական ու հունական գրության մեջ վարժ, և նրան ուղարկեց իր եղբոր՝ Արշակ Մեծի մոտ արժանավայել ընծաներով, (խնդրելով) բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը...:

Նա (Մար Աբաս) աչքի անցկացնելով բոլոր մատյանները՝ գտնում է մի մատյան հունարեն գրված, որ ուներ, ասում է, այսպիսի վերնագիր «Սկիզբն մատենին»: Այս մատյանը Ալեքսանդրի հրամանով քաղղեներեն լեզվից թարգմանված է հունարենի և պարունակում է բուն հների և նախնիների պարմությունները...: Մար Աբաս Կապիանան այս մատյանից հանելով միայն մեր ազգի հավասարի պարմությունը հույն և ասորի գրերով՝ բերում է Մծբին Վաղարշակ թագավորին» (71, I, ը. թ.):

Մովսես Խորենացին նշում է, որ Մար Սբասը հայոց Վաղարշակ թագավորի պարվերով պարսից արքունական դիվանում գտնում է «Սկիզբն մատենին» անունով մի աշխատություն, որը ժամանակին Ալեքսանդր Մակեդոնացին Նինվեում թարգմանել էր փվել հունարեն՝ քաղղեական լեզվից, այսինքն՝ ասսուրական սեպագիր աղբյուրներից: Դրանք, ինչպես նախորդ հաղորդման մեջ գրված է, գրի էին առնվել «աննշան դպիրների» ձեռքով, քանի որ թագավորները թույլ չէին փախա իրենց հնադարաններում օտար երկրների առաջնորդների մասին փնդեկություններ պահպանել: Ուստի և այդ սեպագիր փախապակները ոչնչացել և չեն հասել մեզ:

Պարզ է, որ ինչպես նշված աշխարհակալը, այնպես էլ Վաղարշակ թագավորը, որոնք փնդական արքայական և իշխանական փնդի մասին հավասարի փվյալներ չունեին, ցանկացել են այդպիսիք ձեռք բերել, որպեսզի փնդերում դեկավարությունը հանձնվի նրանց սերունդներին և ոչ պարահական մարդկանց:

Այս գուր գործնական նպատակով ձեռք բերված փվյալները արքունական դիվանում պահպանվել են որպես փաստեր և գրիչների կողմից ընդօրինակման ենթակա չեն եղել: Դրա համար էլ, չբազմացվելով, որպես եզակի օրինակներ կարող էին և չպահպանվել:

Վերջին հարյուր փարվա ընթացքում հեփազոփողները հայոց թագավորներին Նայկից մինչև Պարույր, համարել են առասպելական անձնավորություններ, նրանց հեփ կապված պարմությունները՝ բանասիրություն: Այնինչ նրանք և իրենց գործունեությունը ներկայացված են խիստ ռեալիստական գծերով:

Մի շարք լեզվաբաններ հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքը որոնում էին Եվրոպայի այս կամ այն փարածաշրջանում: Ինչպես գրվում են որոշ ուսումնասիրողներ, հայերը՝ որպես հնդեվրոպական ցեղեր, լեռնաշխարհ են եկել դրսից (29, էջ 203): Այնինչ XIX դարից ի վեր այլ հեփազոփողներ ավելի ու ավելի համոզիչ փաստարկներ են բերում հնդեվրոպական նախահայրենիքը Փոքր Ասիայում և Նայկական լեռնաշխարհում փեղադրելու օգտին (23):

Նայերի ներգաղթի փեսության առաջ քաշմամբ ձևավորվեց մի փեսակեփ, որի կիրառման հեփանքով Նայկական լեռնաշխարհի մ. թ. ա. XV-VII դարերի պարմությանը վերաբերող փվյալների ուսումնասիրության ասպարեզում առաջ եկան մի շարք կնճռոփ հարցեր: Դրանց պարասխանները այդ փեսության հեփնորդները առ այսօր չեն կարողանում փալ: Այսպես, նրանք մ. թ. ա. XV-XIII դարերի Նայասայի բնակչությունը անհիմն կերպով համարում են խուռիական, այն դեպքում, երբ խեթական սեւպազիր աղբյուրներում այդ երկիրը էթնիկապես հսփակ գանազանվում է խուռիական երկրներից:

Մ. թ. ա. XII դարի ասսուրական սեւպազիր արձանագրություններում հիշափակված լեռնաշխարհի արևմտյան հսփվածի Նաիրի երկրները նույնպես պարմաբանները դիփում են որպես խուռիներով բնակեցված փարածք: Մակայն այդ նույն գրավոր աղբյուրների փեղեկությունների համաձայն դրանք այդպիսիք չեն:

Այնուհեփան, Ուրուարի երկիրը, հիշափակված մ. թ. ա. XIII-X դարերի ասսուրական սեւպազիր աղբյուրներում, իր գավառներով հանդերձ մասնագեփները փեղադրում են լեռնաշխարհի ծայր հարավում Ատրեսփանի սահմաններին առընթեր, ժամանակակից Ջեզիրե և Ջախո բնակավայրերի և դրանց շրջակա փարածքներում:

Ուրարփու պեփությունը կազմավորվել է մոփ մ. թ. ա. 859 թվին Վանի նահանգում և ասփիճանաբար նվաճումներով իր կազմի մեջ ընդգրկել որոշ լեռնաշխարհ: Նրա անունը, ինչպես ընդունում են բոլոր ուսումնասիրողները, Ուրուարիի (հմմ. Ուրարի, Ուրարփու) հեփագայի ձևափոխությունն է: Մակայն նրանք ձգփում են նույնացնել Ուրուարիին և Ուրարփուն նաև փարածքային առումով: Այսպես, Ուրուարիի Ջինգուն գավառը, որը, ինչպես հիմնավորում է Ն. Մանանդյանը, ժամանակակից Ջենգան բնակավայրն է՝ իր շրջանով: Ի. Դյակոնովը այն նույնացնում է Վանա լճի հյուսիսային ափին մոփ գրկված Ջիուկունի բերդի և նրա շրջակա փարածքի հեփ, այն դեպքում, երբ վերջինս Ուրուարիից բաժանվում է նշված լճով, Այադու, Ուայայիս, Խուրուշկիա և Խաբիս երկրներով: Այս փեսակեփան, իհարկե, անընդունելի է:

Նայերի՝ այլ փարածաշրջանից լեռնաշխարհ թափանցելու մասին առաջ

քաշված ներգաղթի փեսությունը ներկայացվել է զանազան ձևերով ու մեկնաբանություններով: Դրանցից շարքերը, ժամանակին քննություն չբռնելով, մերվժել են: Նայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման հարցերին վերաբերող փեսակետներին ավելի մանրամասն կարելի է ծանոթանալ L. Բարսեղյանի աշխատության մեջ (57ա):

Սակայն այժմ ընդունված է մի փաթեթակ, որին և կարևոր ենք համարում անդրադառնալ: Դա Ի. Դյակոնովի փեսակետն է, որի համաձայն հայերը թրակափոյուզիական ցեղերից մեկն են: Այդ ցեղերը մ. թ. ա. XIII դարի վերջերին մուտք են գործել Փոքր Ասիա, բնակություն հաստատել նրա կենտրոնական փարածաշրջանում, այնուհետև կործանել են Խեթական թագավորությունը: Դրանցից մուշկերը՝ իբրև «նախահայերենի կրողներ», մ. թ. ա. XII դարում թափանցել են Նայկական լեռնաշխարհ, հաստատվել նրա արևմտյան հարվածում, ապա Վանի թագավորության կործանումից հետո, իրենց մեջ ձուլելով փեղի խոռոխորարական և լուվիական ցեղերին, հնդեվրոպական լեզուն՝ նախահայերենը, պարտադրել են բնիկներին: Դրանով բոլորն էլ դարձել են հայեր (29, էջ 214-216):

Ի. Դյակոնովն ըստ էության զարգացնում է Պ. Ենսենի փեսությունը: Նա գրում է, թե շարք հավանական է, որ մուշկերը բնակություն են հաստատել Եփրատ գետի ոչ միայն աջ, այլ նաև ձախ ափին: Նկարի նույն Մալաթիան և Արածանիի ստորին ավազանը (29, էջ 181):

Սակայն մուշկերը թափանցել են Տիգրիսի արևմտյան ակունքի և Եփրատ գետի միջև գտնվող Նայկական Տավրոսի հարավային լանջերին ընկած Ալզի և Պուրուկուզի երկրները: Նրանց՝ նշված փարածքից դեպի հյուսիս հաստատվելու մասին այլ փաստ վկայված չէ:

Նեղինակը հայերի փոյուզիացի լինելու մասին վկայակոչում է հին հույն հեղինակներին (29, էջ 194 և ծան. 16): Ըստ Ներոդոտոսի «արմենները ևս լինելով փոյուզիական վերաբնակիչներ, զինված էին փոյուզների նման» (VII, N 73): Այս փնդեկությունը հանդիպում ենք նաև Եվդոքոսու Կնիդացու աշխատության մեջ, որտեղ հեղինակն ավելացնում է, թե հայերի լեզվում շարք բան կա փոյուզերենից:

Բնականաբար հնդեվրոպական երկու լեզուների՝ հայերենի, փոյուզերենի միջև կարող էին գոյություն ունենալ ընդհանրություններ, որոնք մ. թ. ա. V-III դարերում ավելի ցայտուն պետք է լինեին: Այդպիսի ակնառու նմանություններ կային հին հայերենի և հնդեվրոպական այլ լեզուների միջև, որոնք կարող էին շփոթեցնել հին պարսիկներին: Նրանք, լեզվաբանական գիտելիքների բացակայության պարճառով, չէին էլ կարող լեզուների ցեղակցությունը ճիշտ որոշել: Օրինակ, Սարաբոնը հայերին, ասորիներին, արամեացիներին և արաբներին ցեղակից է համարում վկայակոչելով նրանց միջև եղած լեզվական, մարդաբանական, կենցաղային ընդհանրությունները, որոնք անշուշտ կային (XIV, 4, 27):

Թրակափոյուզիական ցեղերը, որոնք մ. թ. ա. XIII դարի երկրորդ կեսին մուտք գործեցին Առաջավոր Ասիա, եգիպտական գաղափարագիր արձանագ-

րություններում կոչվում են «Ծովի ժողովուրդներ»: Նրանք Միջերկրականի հյուսիսային ափերի և կղզիների բնակիչների մի մասն էին, որոնք շարժվեցին դեպի արևելք, խոշոր թագավորությունները կործանելով, հարստություն ձեռք բերելու նպատակով: Նրանցից škrš կոչվածները Պիզիդիայի Սագալուսի բնակիչներից էին, šrdn` Լիդիայի Սարդից էին, trš` Էպրուսկների նախնի թիրսեսներն էին, škrš՝ Սիկուլները, djmj` դանապացիները, prst` պաղեստինցիները և այլն (29, էջ 103):

Այդ եգիպտական ցուցակում, որտեղ թվարկված են «Ծովի ժողովուրդների» անունները, արմեններ չկան հիշարակված:

Ի. Դյակոնովը գրում է, որ մուշկերի զբաղեցրած շրջանները համընկնում են հնուց հայերին վերագրվող փարաժքների հետ (29, էջ 215): Ինչպես վերը նշեցինք, մուշկերը հաստատվել էին Ալզի և Պուրուկուզգի երկրներում, որոնք ընկած էին Հայկական Տավրոս լեռների արևմտյան հարավաձի հարավային փեշերին, որտեղից նրանք փեղափոխվել են Կադմուսի գավառ ժամանակակից Տուռ-Աբդին լեռների հյուսիս-արևելյան լանջեր: Հայտնի է, որ վերոհիշյալ երեք երկրներն էլ այդ ժամանակ ոչ թե հայկական, այլ խուռիական են եղել: Այդ մուշկերի մասին երկրորդ և վերջին անգամ հիշարակում է Ասորեստանի թագավոր Աշշուրնաժիթապալ II-ը (մ. թ. ա. IX դարի II քառորդ) և, ինչպես ինքն է նշում, կոտորում է նրանցից շարերին, իսկ մնացածներին ներառում իր երկրի սահմանների մեջ:

Ի. Դյակոնովը գրում է, որ մուշկերի հետ միասին Տիգրիսի վերին ավազան ներթափանցած ուրումայացիները, որոնց զբաղեցրած փարաժքը կոչվում էր Ուրումու, թերևս Ուրմեն է (Արմեն), (29, էջ 227):

Ասորեստանի թագավոր Աշշուրնաժիթապալի փարեգրության մի հաղորդման համաձայն, երբ նա գտնվում էր Տուշխայում, հարկ է ստանում Բիթ-Ջամանիի, Շուպրիայի, Նիրդուսի առաջնորդներից և «ներսի» Ուրումու երկրից (28, N23):

Ինչպես հայտնի է, ասորեստանցիները ուրարտացիների հիշարակված Ուրմեն (Արմեն) երկիրը (ուշ Սասուն) կոչել են Շուպրիա: Իսկ փվյալ փեղեկությունից պարզ երևում է, որ Ասորեստանի թագավորը չի նույնացնում Շուպրիա (Ուրմեն) և Ուրումու երկրները:

Նեղինակի կարծիքով մուշկերը բնակություն են հաստատել Իսուվա, Ծուխմա, Պախուվա երկրներում, որոնց բնակչությունը, իբր, խուռիական էր, մասամբ էլ լուվիական (29, էջ 229):

Վերև արդեն նշվեց, որ ոչ մի փաստ գոյություն չունի, որը ինչ-որ չափով թույլ փա մտածելու, թե մուշկերը հաստատվել են Արածանի գեպի ստորին ավազանում: Նույնը կարելի է ասել այդ փարաժաշրջանում խուռիների առկայության մասին:

Ինչ վերաբերում է նշված փարաժքում լուվիացիների գոյությանը, որը հիմնավորելու համար հեղինակը վկայակոչում է խեթական թագավոր Արնուվանդաս III-ի դաշնագիրը (29, էջ 86, ծան. 30), ապա պետք է ասել, որ դա աղբյուրի ոչ ճիշտ ընկալման արդյունք է: Խաթիի փիրակալը ուղարկում է ավագներ,

որոնք՝ որպես վերակացուներ, պետք է մնային Իսուվա, Պախուվա, Շուխմա և Կումախա երկրներում: Բնական է, որ նրանց անունները, որոնք էլ մաքնացույց է անում Ի. Դյակոնովը, պետք է լինեին խեթալուվիական: Կարծում ենք, այդ ներկայացուցիչներն էլ գրել են փվել գաղափարագիր արձանագրություններ, որոնք գրվել են այդ տարածաշրջանում:

Այս բոլորից հետևում է, որ Արածանի գետի ստորին ավազանը և Եփրատի վերին հովիտը բնակեցված չեն եղել խուռիներով, լուվիացիներով, և այնպեղ մուշկեր չեն հաստատվել, որոնցից էլ առաջանար հայ ժողովուրդը:

Այնուհետև Ի. Դյակոնովը նախահայերի՝ մուշկերի բանակի մասին գրում է, որ փեղական բնակչությունը լեռնաշխարհում նրանցից գերազանցում էր ընդամենը չորս անգամ (29, էջ 230): Մուշկերը Կադմուխի երկրում Թիզլաթալալասար I-ի դեմ դուրս էին բերել 20 հազար, իսկ կասկերը կամ արեշլայցիները և ուրումայացիները՝ 4 հազար զինվոր: Ուրարտուն Սարգուրի II-ի ժամանակ ուներ 350 հազար ռազմիկ: Եթե նկատի ունենանք հեղինակի իսկ փաստարկը, որի համաձայն այն ժամանակ բնակչության յուրաքանչյուր չորրորդն էր վերցվում զինվոր, ապա եկվորները պետք է ունենային մոտ 100 հազար, իսկ Ուրարտուն՝ մոտ մեկ ու կես միլիոն բնակչություն: Ուրեմն քանակով փեղացիները փաստինք անգամ գերազանցում էին եկվորներին: Ուստի հասկանալի չէ, թե ինչ ձևով այսպիսի փոքրամասնություն կազմող եկվորները իրենց լեզուն պարտադրեցին փեղացիներին:

Ի. Դյակոնովի կարծիքով մուշկերի միջոցով հայերենի տարածմանը աջակցեցին ուրարտական թագավորները: Որպես օրինակ նա նշում է հետևյալ փաստը: Արգիշտի I-ը մ. թ. ա. 782թ. Խապե (ուշ Կիլիկիա) և Շուպանի (Շուփք) երկրներից բերում է ռազմագերիներ և բնակեցնում Արարատյան դաշտի Էրեբունի ամրոցի շրջակայքում (29, էջ 233): Այդ ռազմագերիները պաշտել են, ինչպես ուրարտական սեպագիր աղբյուրն է վկայում, Իվարշա աստվուն, որը լուվիական է: Այս փաստից, բնականաբար, կարելի է եզրակացնել, որ դրանք լուվիացիներ էին, մինչդեռ հեղինակը նրանց համարում է մուշկեր, այսինքն՝ փոյուզիացիներ՝ հայերեն լեզվի կրողներ:

Ի. Դյակոնովը, զարգացնելով այդ տեսակետը, գրում է, թե Եփրատի վերին ավազանի այդ խառը բնակչությունը, որն իբր բաղկացած էր լուվիացիներից, խուռիներից և մուշկերից, ընդհանուր անուն չունեք: Դրա համար հարևանները նրանց կոչում էին իրենց սահմանակից այդ անանուն երկրի որևէ գավառի անունով. արամեացիները՝ արմեն, Արմեի, հին վրացիները՝ սոմեխի, Սուխմուի (Շուխմա), իսկ ուրարտացիները՝ հայ, Խապե երկրների անուններով (29, էջ 234-236 և 30, էջ 149-178):

Սրացվում է, որ ուրարտացիները վարվել են հեղինակի նշած սկզբունքին հակառակ ձևով՝ այդ ցեղին կոչելով իրենց ոչ սահմանակից մեկ այլ երկրի անունով, որը գրվել է նշված տարածաշրջանի ճիշտ արևմտյան կողմում: Ընդ որում խապե բառը ուրարտերենի հնչյունական օրենքներով չէր դառնա հայ: Նա ինքն էլ է նշում, որ ուրարտերենում $t > j$ հնչյունական անցում դժվար է

պարկերացնել (29, էջ 236, ծան. 119):

Ի. Դյակոնովը եզրակացնում է, թե հայ ժողովրդի այդ շրջանի պատմությունը ոչ միայն նախահայերին է վերաբերում, այլ նաև լուվիացիներին, խուռիններին և ուրարտացիներին (29, էջ 242-243):

Այսպիսով, հեղինակը մի կողմ թողնելով վաղ միջնադարի հայ պատմիչների բոլոր հաղորդումները, որոնք վերաբերում են մ. թ. ա. VI դարից առաջ ընկած ժամանակաշրջանի հայոց պատմությանը, սեպագիր աղբյուրների փվյալների կամայական մեկնաբանությամբ ներկայացնում է անհիմն եզրահանգումներ:

Պատմական փաստերին կանխակալ մոտեցումը առաջացրել է մեկ այլ հակասություն ևս: Նայոց հին պատմությունն, ըստ էության, այդ պատմաբանները սկսում են Ուրարտուի կործանումից՝ մ. թ. ա. 591 () թվից անմիջապես հետո: Եթե անգամ մի կողմ թողնենք հայերի կազմավորմանը վերաբերող ակնհայտ աղավաղումներն ու կեղծումները, հայոց պեպականության սրեղծման հարցը նրանց ներկայացմամբ դարձյալ մնում է առեղծվածային: Ուրարտուի անկումից հետո Նայկական լեռնաշխարհում սրեղծվում է Երվանդունիների հայկական թագավորությունը: Ջարմանալի է, որ այս նոր «եկվոր» թագավորները, ի փարբերություն ուրարտականների, փեղի բնակչությանը իրենց ենթարկելու համար ոչ մի ճիգ չեն գործադրել: Ողջ լեռնաշխարհը կամովին հնազանդվել է այս նոր իշխանությանը: Մինչդեռ Ուրարտուի տիրակալները, որոնք, իբր, փեղացիներ էին, դրան հասնելու համար, փարեկան ևույնիսկ մի քանի անգամ արշավանքներ էին ձեռնարկում՝ ապստամբներին իրենց հնազանդեցնելու համար: Ինչը և Ուրարտական պեպության ուժերը ջլափեց ու բերեց նրա կործանման:

Այս բոլորը հաստատում են, որ մ. թ. ա. VI դարից առաջ եղած հայոց հին պատմությունը մատուցվում է խեղաթյուրված և անհիմն եզրակացությունների ձևով: Սույն աշխատության մեջ աշխատել ենք առաջին հերթին վերականգնել հայոց հին պատմության ժամանակագրությունը: Վերջին հարյուրամյակում փորձ չի արվել մատենագրությամբ ավանդված հայկական արքայացանկը հեքագրություն, հաղորդվող փվյալները այլ գրավոր աղբյուրների փեղեկությունների հետ համեմատելու և համապատասխան եզրահանգումներ անելու ուղղությամբ:

Նայոց արքաներին ոչ իրական՝ առասպելական հերոսներ համարելով՝ պատմաբանները չեն փորձել դա հիմնավորել գիտական քիչ թե շատ լուրջ փաստարկներով: Այդ փեսակեպը ներկայացրել են կանխակալ ձևով:

Նայկական թագավորության կազմավորման գործում Նայասային հարկացնելով ոչ էական փեղ՝ հեքագրությունները այն՝ իր փարածքով, էթնոսով, վարչաքաղաքական կառուցվածքով և պատմությամբ հատուկ ուսումնասիրության առարկա չեն դարձրել:

Մենք մեկ այլ ուսումնասիրությամբ (39) աշխատել ենք պարզել Նայասայի փեղագրության հարցերը: Այս աշխատանքում բնականաբար ընդգրկել ենք դրա եզրահանգումները՝ ավելացնելով նորերը: Փորձում ենք նաև վեր հանել այդ թագավորության ռազմաքաղաքական պատմության մի շարք հարցեր՝

աշխատելով աղերսներ գրելով միջնադարի հայ պատմիչների ներկայացրած սկզբնական շրջանի հայոց պատմության հեփ:

Աշխատության մեջ հեփագործվում են Արնելսահայկական թագավորությանը վերաբերող գրավոր աղբյուրները, որոնց հիման վրա առաջին անգամ փորձ է արվում վերականգնել այդ պեփական կազմավորման պատմությունը: Ներկայացվում է այդ թագավորության սփեղծման, վերելքի, հզորության, անկման և կործանման ընթացքը:

Լեռնաշխարհում Ղայկական պեփականության կորուստը այդ ժամանակ փնել է 102 փարի: Ուրարտական սեպագիր աղբյուրների փվյալների համադրմամբ բացահայտվել է, որ դա համընկնում է Վանի թագավորության հզորության ժամանակաշրջանի:

Ուրարտագիփությունը, որն անմիջապես առնչվում է հայոց հին պատմության հեփ, լուրջ հաջողությունների է հասել փեքսփերի վերծանման, փեղագրության, քաղաքական և փնրեսական պատմության ու կրոնի ուսումնասիրության բնագավառներում: Սակայն որոշ խնդիրներ դեռևս մնում են չուծված: Ինչպես օրինակ, այդ թագավորության սփեղծման, կործանման հանգամանքներն ու ժամանակագրության հարցերը: Մեր ուսումնասիրությամբ ձգփել ենք գրնել դրանց պատասխանները, որոնք սերփ կապ ունեն այդ ժամանակաշրջանի հայոց պատմության հեփ:

Փասփերի ուսումնասիրությամբ աշխատել ենք պարգել նաև Ուրարտոի կործանման և հայոց պեփականության վերականգնման պատմությունը: Աշխատության մեջ օգփագործված որոշ բառաձևերի ու շումերագիր ցուցիչների վերաբերցյալ հարկ ենք համարում փալ որոշ բացափրություններ:

Խեթերը իրենց երկիրն ու պեփությունը հիշատակում են Խափի անուևով, որը մենք օգփագործում ենք նաև Խեթական թագավորություն ձևով: Եփրոպական գիփնականները Խափի երկրի ազգաբնակչությանը կոչում են հիթիթներ, իսկ ռուս մասնագեփները՝ խեփեր (хеты), որից էլ՝ հայերեն խեթ (խեթեր): Դրանք պայմանական անվանումներ են, որպեսգի խեթերին հնարավոր լինի զանազանել խաթերից՝ նույն փարածքի վրա նախկինում ապրած բնակչությունից, որի անուևը անցել է խեթերին:

Անիրաժեշտ է նշել նաև այն մասին, որ խեթական սեպագիր աղբյուրներում երկիրը, նահանգը և զավառը առանձին ցուցիչներով իրարից չեն զանազանվում: Այդ բոլորի համար օգփագործվում է շումերական KUR «երկիր» զաղափարագիրը: Դա հաճախ իրեն արդարացնում է այն փեսակեփից, որ զավառները շափ դեպքերում հանդես են զալնիս որպես ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավորներ՝ առանց մփնելու որևէ այլ մեծ երկրի կազմի մեջ: Սակայն նկատվում է նաև հակառակ մի երևույթ:

Այսպես, Խափիի պեփական սահմանների մեջ գրնելող զավառներն ու նահանգները նույնպես սեպագիր աղբյուրներում հաճախ հիշատակված են շումերական KUR «երկիր» ցուցիչով: Դրա համար էլ դրանցում հանդիպում է «Խա-

փի երկրներ» արտահայտությունը:

Նույնը վերաբերում է LUCAL «Թագավոր» շումերական գաղափարագրին, որը որպես ցուցիչ դրվում է և մեծ երկրների, և նահանգների, և գավառների առաջնորդների անուններից առաջ: Խեթերը գրության հապուկ նշանով չեն գանազանել թագավորին արքայից կամ նահանգապետից ու իշխանից: Միայն որոշ դեպքերում մայրաքաղաքի փիրակալին կոչում են «Մեծ թագավոր» արտահայտությամբ: Նույն երևույթը նկատվում է նաև ասսուրական սեպագիր աղբյուրներում:

Շումերերեն URU «բաղաք, բնակավայր» գաղափարագիրը խեթական սեպագիր տեքստերում սովորաբար որպես որոշիչ դրվում է բնակավայրերի անուններից առաջ: Սակայն այն օգտագործվում է, ի տարբերություն ասսուրական արձանագրությունների, նաև էթնիկական միավորները իրարից զանազանելու համար: Օրինակ, Խապի, Խուռի, Կասկա, Արծավա, Նայասա երկրների անունները հաճախ հանդիպում են այդ ցուցիչով, որը վկայում է դրանց իրարից տարբեր ազգաբնակչություն ունենալու մասին:

Այդ նույն որոշիչով խեթերը տեքստերում աշխարհել են զանազանել իրարից նաև միևնույն ազգաբնակչություն ունեցող երկրի ցեղերի գավառները: Օրինակ, Իսուվա երկրիը (Շուփք), հաճախ գրված է այդ ցուցիչով, այն դեպքում, երբ համանուն բաղաք գոյություն չի ունեցել:

Խեթական սեպագրության մեջ օգտագործված են միայն S պարունակող վանկանշանները: Մասնագետները գտնում են, որ այն պետք է կարդալ s: Սեպագրերում չեն գանազանվում h և խ հնչյունները, որոնք արտահայտված են միևնույն ձևով՝ h պարունակող վանկանշաններով: Ուսումնասիրողները պայմանականորեն այն ընթերցում են խ:

Սեպագիր աղբյուրներում միևնույն բառերը հանդիպում են նաև կրկնակ բաղաձայններով: Սակայն դա օրինաչափ երևույթ չէ, և ուսումնասիրողները տառադարձում են մեկ բաղաձայնով:

Խեթերը գրության մեջ չեն տարբերակել նաև z և s հնչյունները, դրանք բոլորը արտահայտված են z պարունակող վանկանշաններով:

Նամենապության համար օգտագործված բոլոր հայկական պարունական տեղանունները մենք վերցրել ենք Ղ. Ալիշանի (48-50), Ապրպետի (57), Թ. Նակոբյանի (62), Ն. Նյուբմանի (66), Ս. Օրբելյանի (78), հայոց լեզվի արմատները՝ Ն. Աճառյանի (53) և Գ. Զահուկյանի (75) աշխատություններից, որոնք նշված են գրականության ցանկում:

Խեթական սեպագիր աղբյուրների հղումները տրված են կրճատ ձևով, օրինակ, 13, III, I, 1-10, որը պետք է ընկալել հետևյալ կերպ՝ գրականության ցուցակի համար (13), հատոր (III), տեքստ (72), սյունակ (II) և տողեր (1-10):

Աշխատության մեջ օգտագործվում են մեր և այլոց կողմից նախապես վերծանված ու թարգմանված խեթական սեպագիր տեքստեր:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

**1. Մովսես Խորենացու հայոց հին պատմության
ժամանակագրական հենքը**

Ժամանակագրությունն այն արագձև է, որով հյուսվում են պատմական իրադարձություններն ու դեպքերը: Դրանով են հանգուցվում քաղաքական անցքերը: Ժամանակագրությունն չունեցող պատմական անձերն ու երևույթները դատապարտված են մոռացության: Այս կամ այն ժողովրդի պատմությունը, որը ներկայացվում է դեմքերի ու դեպքերի հաջորդականությամբ՝ իրենց ժամանակի մեջ, ընկալվում է որպես ճշգրիտ: Սակայն խնդիրը բարդանում է, երբ փվյալ ժամանակահատվածի պատմության վերաբերյալ գրավոր վկայությունները սակավաթիվ են կամ իսպառ բացակայում են: Այդ դեպքում գիտնականները դիմում են թե՛ այդ ժողովրդի և թե՛ հարևանների մասին եղած գրավոր կամ բանավոր կյոթի համեմատական քննությանը: Վերականգնումները, ինչ խոսք, բացառիկ ճշգրտություն կարող են չունենալ, բայց դրանց հավաստիության մեծ չափի դեպքում կարելի է ներկայացնել այս կամ այն ժողովրդի ևույնքան ճշմարտացի պատմությունը:

Սովորաբար պատմական իրադարձությունները ժամանակահատվածների մեջ ճշգրիտ գեղեղելու և դրանց իրական փարեթվերը գրնելու համար Տին Արևելքի ուսումնասիրության բնագավառում և ընդհանրապես մասնագետները հենվում են ամեն մի թագավորի իշխած փարիների քանակի և դրա թվագրման վրա:

Վաղ միջնադարի հայ պատմիչ Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ մ. թ. ա. VI դարից առաջ իշխած թագավորների համար որպես ժամանակակիցներ թվարկում է քաղղեական (ասսուրաբաբելական) և հրեական արքաների անունները: Դրանք կան թե՛ IV դարի հույն փարեգիր Եվսեբոս Կեսարացու «Քրոնիկոնում», որը ժամանակին թարգմանվել է հայերեն և դրանով իսկ պահպանվել (59, էջ 46-48) և թե՛ XII դարի հայ պատմիչ Սամվել Անեցու աշխատության մեջ (77, էջ 28-29):

Այդ հեղինակները նշում են յուրաքանչյուր փիրակալի իշխանության փարիների քանակը:

XVIII դարի անվանի պատմաբան Մ. Չամչյանը ներկայացնում է այդ գահակալների և նրանց իշխանության փարիների վերաբերյալ ավելի ճշգրտված փվյալներ (73, հ. III, ժամանակագրություն, էջ 22-32):

Խորհրդային գիտնական Ի. Դյակոնովը գրնում էր, որ Մովսես Խորենացու առաջարկած արքայացանկը վերցված է Եվսեբոս Կեսարացու աշխատությունից (29, էջ 185-186 և ծան. 296): Այդ ցուցակը ևս հավաստի չի համարում հիմ-

նականում այն պարճառաբանությամբ, որ թվարկված անունների մեծ մասը աստորական սեպագիր արձանագրություններում չի հանդիպում:

Սակայն վաղուց բացահայտված է, որ Տիև Արևելքի փիրակալներից շարքերը այլ երկրներում կոչվել են ուրիշ անուններով: Նույն հույները, ինչպես հայտնի է, շապ հաճախ օգտար անձնանունները թարգմանում էին կամ հարմարեցնում իրենց լեզվի բառակազմական կաղապարներին, երբեմն էլ դրանց փոխարեն յուրովի կոչումներ ստեղծում:

Գերմանացի գիտնական է. Բիկերմանն, օրինակ, պարզել է, որ Ատրեսպանի թագավոր Թիզլաթպալասար III-ին Բարբելոնում անվանել են Պուլո, իսկ Սալմանասար III-ին՝ Ուլուլայ (22, էջ 188-189): Աշտորբանապարի հին հույն պարմիչներիև, ինչպես նաև Մովսես Խորենացուն հայտնի էր որպես Թոնոս Կոնկոդոնոս կամ Սարդանապալ, իսկ Միդիայի փիրակալ Կիակասը՝ Վարբակես անունով (71, I, Ժթ, իա) և այլն: Սինախներիբին սպանող կրա որդիները, որոնք ըստ աստորական սեպագիր աղբյուրների Արադ-Նիկիլև ու Նարուշարուստուն են, «Ասովաճաշեզում» վկայված են Ադրամեյեթ և Սարասար, իսկ «Սասունցի Դավիթ» էպոսում Սանասար ու Բադդասար անուններով (46, էջ 130):

Նգրևարբար հին հույն պարմիչների աշխատություններում բերվող Միջագեբրի թագավորների անունների ցանկը, որն օգտագործել է հայ պարմիչը, մեծ մասամբ դրանց կոչելու հունարեն ձևեր են: Այնուամենայնիվ այդ արքայացանկում կան նաև աստորական սեպագիր աղբյուրներում վկայված փիրակալների անուններ: Դրանք են՝ Շամմուրամթա (Շամիրամ), Թիզլաթպալասար (Թակղաթաղասար), Սալմանասար (Սաղմանասար), Սինախներիբ (Սենկերիմ) և Բարբելոնի թագավոր Կանդալանոն (Քինալադանոն):

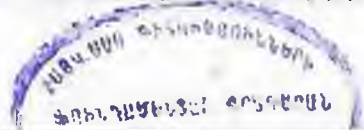
Այս և հաջորդ բոլոր տվյալները, որոնք վերաբերում են Ատրեսպանի թագավորներին և վերցված են հին հույն պարմիչների աշխատություններից, մենք բաղել ենք Մ. Չամչյանի ներկայացրած արքայացանկից, որը եղածների մեջ ամենակատարյալն է (73, հ. III, ժամանակագրություն, էջ 22-32):

Այդպեղ Կանդալանոնի անվան առկայությունը ցույց է տալիս, որ ցուցակում հիշատակված են ոչ միայն Ատրեսպանի, այլ նաև Բարբելոնի թագավորները: Սակայն ցանկը սկսվում է աստորական փիրակալների անունների թվարկումով:

Փաստերի բացակայության պարճառով չենք կարող անդրադառնալ Քամի և Քուշի պարմակալության հետ կապված հարցերին: Ինչպես ներկայացնում է Մ. Չամչյանը, Քուշին հաջորդել է Ներբովթը կամ Բելը, որը 75 տարի «ապրելուց» հետո իշխել է 126 տարի: Այս հերթակալությամբ փոխել են Բարբ 88, Աներիսը 63, Արբել I-ը 40, Քայադը 55, Արբել II-ը 38 և Նինոսը 52 տարի մինչև Շամիրամը:

Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանը տևել է 537 տարի, որի ընթացքում գահակալել են, ինչպես տեսնում ենք, յոթ արքաներ, ընդ որում ոմանց իշխանության տարիներն ավելի շատ են, քան իրականում հնարավոր է:

Այս առեղծվածը պարզելու համար դիմենք Մովսես Խորենացու հաղորդում-

A 85109

ներից մեկին. «Սրանց (արքաների) մասին վկայում է Կեփաղիոնը, բանի որ մի գլխում այսպես է, ասում,- սկզբում մեր աշխարհության մեջ սկսեցինք գրել արքունի դիվանի ազգաբանությունը ամենայն մանրամասնությամբ. հրաման ստացանք թողնել թագավորներից աննշան և հնուց վաթահամբավ մարդկանց և գրել միայն բաշ և իմաստուն ևսխնի աշխարհակալների մասին» (71, I, Կ):

Պարզվում է, որ հին հույն պատմիչ Կեփաղիոնը որոշ թագավորների անուններ ցանկից դուրս է հանել: Բնականաբար կրճապված փրակալների իշխանության փարիները ևս պետք է վերագրեր նշանավորներին: Ուստի ստացվել է, որ Բելը, օրինակ, իշխել է 126 փարի:

Վ. Ավդիևը գտնում է, որ Աշտուրուբայիթ I-ի օրոք (մ. թ. ա. 1365-1330թթ.) Ասորեստանը որպես պետություն, դեռևս նոր էր ձևավորվում, իսկ Ադադներարի I-ի իշխանության փարիներին (մ. թ. ա. 1307-1275թթ.) այն սկսում է հզորանալ (18, I, 2 358-360):

Կարծում ենք, Արիկդենիլիի ժամանակ (մ. թ. ա. 1319-1308թթ.) այդ թագավորությունը արդեն կազմավորվել էր: Այդ դեպքում, եթե Ասորեստանի թագավորության սկիզբը պայմանականորեն համարենք նշված փրակալի առաջին փարին՝ մ. թ. ա. 1319թ., ապա մինչև Շամիրամի գահակալելը՝ մ. թ. ա. 810թ., փրկել է 509 փարի: Իսկ Մ. Չամչյանին հասած փեղեկությունների համաձայն Թուշից հեկո մինչև Շամիրամի գահակալելը անցել է 537 փարի:

Թագավորների իշխանության փարիները հաշվելիս պետք է նկատի ունենալ մի կարևոր հանգամանք: Ամեն մի փրակալ սովորաբար սկսել է իշխել կամ գահընկեց եղել փարվա որևէ ամսում: Ժամանակագիրները այդ փարին բնականաբար մոռնում էին թե՛ նախորդի և թե՛ հաջորդի գահակալության փեղեկության մեջ: Այդ դեպքում յուրաքանչյուրի համար մեկ փարի ավել էր ստացվում: Մ. թ. ա. 1319-811թթ. Ասորեստանում փրկել են 29 արքաներ: Նիս ժամանակագիրները դրանցից ամեն մեկի համար մեկ փարի ավել են հաշվել և, ցուցակից կրճատելով աննշան արքաների անունները, նրանց փարիները վերագրել են աշխարհակալներին, որոնց իշխանության ընդհանուր փեղեկությունը դարձել է 537 փարի (այսինքն՝ 509+29=538):

Ուստի եթե այն պակասեցնենք 29 միավորով և մնացորդը՝ 508-ը, ավելացնենք 810թ. վրա, կստացվի 1318թ., որն ընդամենը մեկ փարվա փարբերությամբ համընկնում է Արիկդենիլիի գահը ժառանգելու փարեթվին՝ մ. թ. ա. 1319թ., հետ: Դա էլ հին հույն պատմիչները համարել են Ասորեստանի թագավորության կազմավորման սկիզբը:

Թուշից անմիջապես հեկո 75 փարի վերագրվել է Բելին: Ներկաբար մ. թ. ա. 1319-1245թթ. հաջորդաբար իշխած Ասորեստանի թագավորներ Արիկդենիլիի, Ադադներարի I-ի և Սալմանասար I-ի անունները հանվել են ցուցակից, և նրանց փարիները վերագրվել են Բելին:

Մ. Չամչյանի ներկայացրած ժամանակագրական փոյալների համաձայն ևս սկսել է իշխել այդ 75 փարիներից հեկո, որը փրկել է 126 փարի: Ուրեմն Բե-

լը դարձել է թագավոր մ. թ. ա. 1244թ.: Ճիշտ այդ ժամանակ Ասորեստանում Թուրքոյթի-Նիևուրթա I-ն է սկսել տիրել: Ուրեմն Բել անունը, որը ասսուրերեն բառ է և նշանակում է «պեր», փոխարինում է նրան: Մովսես Խորենացու վկայությամբ Բելի անունը Ներքովթ է (Նարբութ):

Թուրքոյթու բառը ասսուրերեն նշանակում է «հզոր, հզորություն»: Նիևուրթան, որն աստիճան անուն է, կարող էր հեթանոսական հնչել Ներքովթ: Տեղնաբար Բելը Ներքովթը, ևույնանում է Թուրքոյթի-Նիևուրթա I-ի հետ ոչ միայն գահ բարձրանալու թվականով, այլ նաև անունով: Վերջինս տիրել է 37 տարի՝ մ. թ. ա. 1244-1208թթ. , իսկ Ներքովթին վերագրվում է 126 տարի:

Ենթադրվում է, որ մ. թ. ա. 1208թ. հեղու մինչև մ. թ. ա. 1115թ. Ասորեստանում հաջորդաբար իշխած ութ թագավորների անունները հին ժամանակագիրները հանել են ցուցակից և նրանց տարիները վերագրել Թուրքոյթի-Նիևուրթային: Արդյունքում ստացված 129 տարին (մ. թ. ա. 1244-1116թթ.) երևի միավորով քարբերվում է Ներքովթին վերագրված իշխանության տևողությունից՝ 126-ից:

Ի դեպ, Ներքովթի (Բել) առիթով մեկ տարի ավել հաշվելու սովորությունը, ինչպես տեսնում ենք, ժամանակագիրները չեն կիրառել:

Ըստ հին արքայացանկի հերթականության հաջորդ թագավոր Բաբր, որին վերագրված է իշխանության 88 տարի, ևույնանում է Թիգլաթպալասար I-ի հետ, որն ըստ Է. Բիկերմանի ցանկի մյուս տիրակալն է, որը ևույնպես նշանավոր է:

Նա իշխել է մ. թ. ա. 1115-1077թթ. , որից հետո հերթականությամբ գահակալել են հինգ տիրակալներ՝ մինչև մ. թ. ա. 1032: Նրանց բոլորի իշխանությունը տևել է 83 տարի: Եթե Բաբրին վերագրված 88 միավորը պակասեցնենք վեցով, քանի որ այդ արքաների թիվը ևույնքան է, կստացվի 82, որը մեկ տարվա տարբերությամբ համընկնում է Է. Բիկերմանի նոր ցանկի արվայելերին:

Տեղնաբար հին և նոր արքայացանկերի հերթականությանը՝ Աներիսը, որն իշխել է 63 տարի, Սալմասասար II-ն է (մ. թ. ա. 1031-1020թթ): Նրանից հետո տիրած երկու թագավորների իշխանության 47 տարիները ավելացնելով առաջինի վրա՝ կստացվի 59: Իսկ 63-ը պակասեցնելով երեք միավորով՝ մեկ տարվա տարբերությամբ կհամընկնի առաջինի (59) հետ: Տեղնաբար հին ժամանակագիրները երեք արքաների անունները հանել են ցուցակից և նրանց տարիները վերագրել Սալմասասարին՝ վերջինիս անունը հիշատակելով Աներիս ձևով:

Հաջորդ տիրակալը Աբբել I-ն է, որն իբր իշխել է 40 տարի: Նոր ցուցակի հերթականության համաձայն նա Աշշուրբեշի II-ն է, որը գահակալել է հինգ, իսկ նրան հաջորդող Սալմասասար II-ը՝ 33 տարի: Աբբելին վերագրվող 40 տարին նվազեցնելով երկու միավորով՝ կստացվի 38: Ուրեմն երկրորդ թագավորի անունը հանվել է ցանկից, և նրա տարիները վերագրվել են առաջինին:

Մյուս արքան Բայադն է, որը տիրել է իբր 55 տարի: Նա նոր է. Բիկերմանի ցուցակում Աշշուր-դան II-ն է, որը գահակալել է 23, իսկ նրանից հետո՝ Ադադ-ուն-բարի III-ը՝ 21 և ապա Թուրքոյթի-Նիևուրթա II-ը՝ յոթ տարի: Երեքի իշխանությունը միասին վերցված տևել է 51 տարի: Եթե Բայադին վերագրված 55 միավորը

պակասեցնելը երևոյ՞, կտարացվի 52, որը մեկ միավորով կտարբերվի նոր ցուցակի քվայից: Տեքնապար ցանկից հանվել են վերջին երկու արքաների անունները և նրանց տարիները վերագրվել Աշշուր-Դանին, որին կոչել են նաև Քայալ:

Այնուհետև, Արբլ II-ը գահակալել է իբր 38 տարի: Ըստ նոր ցուցակի հերթականության ևս Աշշուրնամծիրապալ II-ն է, որն իշխել է 25 տարի: Առայժմ մեզ չի հաջողվել պարզել յրանց փոխակալության ժամանակահատվածների բանակային տարբերությունը:

Նրանից հետո Նինուը փիրել է 52 տարի: Ըստ հերթականության ևս Սալմանասար III-ն է (մ. թ. ա. 858-824թթ.), որին հաջորդել է Շամշի-Ադադ V-ը, որը գահակալել է 13 տարի: Երկուսի իշխանությունը միասին տևել է 48 տարի: Եթե Նինուսի 52 տարին պակասեցնելը երկու միավորով, քանի որ հին ժամանակագիրները մեծ մասամբ ամեն մի արքայի համար մեկ տարի ավել են հաշվել, ապա կտարացվի 50, որը նույնքան տարբերությամբ համընկնում է նոր ցուցակի քվայներին: Ուրեմն հին ցանկից հանվել է երկրորդի անունը և նրա տարիները վերագրվել են առաջինին:

Այս կրճատման պատճառով սրացվում է, որ Ասորեստանի թագուհի Շամնուրամարը Նինուսի՝ Սալմանասար III-ի կինն է եղել, այնինչ ևս Շամշի-Ադադ V-ի այրին էր:

Մ. Չամչյանի բերած ժամանակագրական քվայներով Շամիրամը իբր իշխել է 42 տարի: Այնինչև, աստուրական սեպագիր աղբյուրների փնդեկություններով ևս ամուսնու մահից հետո գահակալել է հիւզ տարի (մ. թ. ա. 810-806թթ.)՝ իր դեռահաս որդի Ադադներարի III-ի փոխարեն: Տին հույն ժամանակագիրը վերջինիս 28 և նրան հաջորդած Սալմանասար IV-ի 10 իշխանության տարիները գումարելով իրար և ամեն մեկի համար վերը նշված պատճառներով մեկական միավոր ավել հաշվելով՝ դրանք վերագրել է Շամիրամին: Այդ դեպքում հին և նոր ցուցակների քվայները իրարից երկու տարով են տարբերվում: Կարծում ենք, այս խախտումը կատարվել է այն պատճառով, որ Շամիրամը մեծ համբավ է ունեցել, նրա մասին նույնիսկ բազմաթիվ առասպելներ են ստեղծվել: Ուստի նրա իշխանության, այն էլ իր որդու փոխարեն, հինգ տարին ժամանակագիրը շարքից է համարել:

Բացառության կարգով կատարած այդ շեղումից հետո հին ժամանակագիրը նորից շարունակել է հավատարիմ մնալ իր ընդունած սկզբունքներին: Նա Ադադներարի III-ի անունը, որպես Նինուս, թողել է ցուցակում իսկ հաջորդ արքա Սալմանասար IV-ին հանել ցանկից, որի 10-ը տարիները վերագրել է առաջինին: Սրացվել է, որ Նինուսան իշխել է 38 տարի:

Տին ցուցակի համաձայն Ասորեստանի հաջորդ արքան Ադիոս է, որն իշխել է 30 տարի: Նա նոր ցուցակում վկայված է Աշշուր-դան III-ն է, որը փիրել է 18, իսկ նրանից հետո Աշշուր-ներարի V-ը՝ 10 տարի: Տին ժամանակագիրը վերջինիս անունը հանել է ցանկից, նրա տարիները վերագրել առաջինին երկուսի համար էլ մեկական տարի ավել հաշվելով:

Առիոսից հետո հին ցուցակում թվարկված են Բաբելոնի 31 արքաների անուններ: Քանի որ Է. Բիկերմանի սոր ցանկում (22, էջ 184-185) նրանց մասին ժամանակագրական լիարժեք տեղեկություններ չկան, դա դժվարացնում է համապատասխան տվյալների համեմատությունը:

Դրանցից հետո Մ. Չամչյանի արքայացանկում հիշատակված է Ասորեստանի թագավոր Թակդարթալասարի անունը, որին վերագրվում է իշխանության 19 տարի: Նա սոր ցուցակի Թիզարթալասար III-ն է՝ 18 տարի գահակալությամբ:

Նրան հաջորդում է Սաղմանասարը, որն իշխել է 15 տարի: Նոր ցուցակով դա Սալմանասար V-ն է, որը թագավորել է հինգ տարի: Կարծում ենք, հին ցուցակում ժն (15) թիվը գրիչի կողմից թույլ տրված վրիպում է. ժ-ն ավելորդ է:

Մ. Չամչյանի մոտ Սարգոն II-ը չի հիշատակվում: Այդ թագավորի անունը դուրս են թողել՝ առանց նրա իշխանության տարիները որևէ մեկի վերագրելու, գուցե այն պատճառով, որ ասսորական այդ արքան հայտնի էր անկրկնելի դաժանությամբ՝ ցուցաբերած մ. թ. ա. 714թ. Վանի թագավորության դեմ մղած պատերազմում: Իսկ Կեփաղիոնի ընդունած սկզբունքի համաձայն արքայացանկի մեջ տեղ չունեին ոչ միայն աննշան, այլ նաև վաղախամբավ արքաները:

Չին ցանկի հաջորդ արքան Սենեթերիմն է (չորս տարի): Ինչպես հայտնի է, նա ասսորական աղբյուրներում հիշված Սինախներիբն է՝ 24 տարի գահակալությամբ: Նավասարար հին ցուցակում տվյալ դեպքում նույնպես գրիչները թույլ են տվել վրիպակ՝ իդ (24) թիվը գրելիս բաց է թողնվել ի-ն (20), և մնացել է դ:

Երկու ցուցակների հերթականության համաձայն Ասորդանը, որն իշխել է 14 տարի, Ասարխադդոնն է (12 տարի): Նրանից հետո Սարդանապալը թագավորել է 40 տարի, որը սեպագիր աղբյուրների Աշշուրբանապալն է՝ իշխանության 41 տարով: Սակայն այս դեպքում առաջին անգամ ցուցակում խախտվել է հերթականությունը և Սարդանապալի անունը հիշատակված է Թակդարթալասարից առաջ:

Չին արքայացանկի տվյալներով Ասորեստանի վերջին տիրակալը Սամսոդ-խինն է եղել, որն իշխել է 20 տարի: Դա ընդգրկում է մ. թ. ա. 626-606թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանը, երբ այդ երկրում հերթականությամբ գահակալել են չորս արքաներ: Դրանցից երեքի անունները ցուցակից հանվել են և տարիները վերագրվել մեկին:

Այսպիսով, հին հունական արքայացանկում հիշատակված Ասորեստանի թագավորների իշխանության տևողության մասին տվյալները, որոնք վերցրել ենք XVIII դարի նշանավոր պատմաբան Մ. Չամչյանի աշխատությունից, համընկնում են Է. Բիկերմանի սոր ցուցակի այդ կարգի փաստերին ամբողջությամբ, կամ էլ շեղվում են մեկ-երկու տարով:

Դրանց համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այդ երկու՝ հին և նոր, արքայացանկերը լուրջ զիջական արժեք ունեն, հաստատում ու ճշգրտում են միմյանց: Դա էլ իր հերթին հաստատում է Արվեստ Խորենացու հայոց հին պատմության ժամանակագրական հենքը:

2. Հայկյան ժամանակաշրջան

Հայագիտության մեջ իշխում է այն կարծիքը, ըստ որի Հայկ կահապետը հայերի առասպելական կախնին է (63, էջ 227. 257):

Ի. Դյակոնովը գտնում է, որ Հայկի և նրա հաջորդների մասին եղած տեղեկությունները հին հույն պատմիչներն են հնարել (29, էջ 185 և ծան. 296): Սակայն անտիկ հեղինակների աշխատություններում այդ անձնավորությունների մասին որևէ վկայություն չկա: Մովսես Խորենացու և վաղ միջնադարի մյուս հայ պատմիչների աշխատություններում Հայկի և Բելի պատերազմը ներկայացված է որոշ գեղարվեստական երանգներով, բայց դրանցում անիրական ոչինչ չկա: Պատմահայրը հստակ զանազանել է առասպելը իրականությունից: Նա գրում է, «թե սիրում են առասպել, դա այն է, որ Շամիրամը քար դարձավ» (71, I, ժր): Բարեխիղճ հեքիաստները կույնիսկ հրաշապատումներից աշխատում են կորզել այս կամ այն ժողովրդին վերաբերող պատմական փաստեր:

Հայկ կահապետը Բելի Ներքովթի ախոյանն է եղել: Վերջինս, ինչպես վերը տեսանք, Ատրեստանի թագավոր Թուրուլթի-Նինուրթա I-ն է, որը գրավելով Բարելոնը բուսկանաբար, փրակալ է կոչվել կան նրա համար: Ուստի գարմանալի չէ, որ հայ պատմիչները Բելին համարում են մերթ Բարելոնի, մերթ էլ Ատրեստանի թագավոր:

Ըստ աստորական սեպագիր աղբյուրների Ատրեստանի փրակալներից առաջին անգամ Թուրուլթի-Նինուրթան է: մուրք գործել լեռնաշխարհի խորքերը՝ հասնելով Արածանիի ավազան: Դրա մասին նշված է նրա տարեգրության մեջ:

Հայ պատմիչների հաղորդումների համաձայն Բելը առաջին թագավորն էր, որ գործով թափանցեց Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը: Նրանից առաջ, փաստորեն, Միջագետքի երկրների ոչ մի նվաճող այդ տարածաշրջան չէր մտել (71, I):

Փաստերի այս գուցադիպությունը չի կարելի անտեսել:

Թուրուլթի-Նինուրթա I-ը, ինչպես նրան վերաբերող սեպագիր աղբյուրներն են վկայում, իր գործով կովել է Նաիրի երկրների 43 թագավորների միացյալ բանակի դեմ (28, N 6): Փաստերի վերլուծությունից պարզվում է, որ դրանք գտնվել են Հայկական Տավրոս լեռների, Եփրատ գետի (Մալաթիայից մինչև ոլորան) և Սև ծովի միջև՝ լեռնաշխարհի արևմտյան հարավում: Ավելացնենք նաև այն, որ Նաիրի անունը, ինչպես մեր մի այլ աշխատանքում ենք ցույց տվել, աստորերեն բառ է և նշանակում է «լեռնաշխարհ» (41, էջ 37-46): Ուրեմն կասկած չի կարող լինել, որ Թուրուլթի-Նինուրթա I-ը այլ հորջորջմամբ Բելն է, որը մ. թ. ա. 1244թ. մտել է Հայկական լեռնաշխարհ:

Խնթական պետության թագավոր Թուրխալիյաս IV-ը (մ. թ. ա. 1255-1233թթ.) այս փրակալի ժամանակակիցն է, որին հասցեագրված նամակը պահպանվել է: Նա, ինչպես կրեսնենք ստորև, նշված տարածքը հիշատակում է Հայաստանում, որի մեջ առկա է խնթերենի -asa ստանականակրտ անանցը:

Մովսես Խորենացին գրում է, որ Նայկը իշխում էր լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում. նրա նստավայրը գտնվում էր Նարբ գավառում (այն ընկած էր Վանա լճից քիչ դեպի հյուսիս): Այդ երկիրը նահապետի անունով կոչվել է Նայբ (71, I, ժա, ժր):

Այս փաստերի համադրումից ակնհայտ է դառնում, որ մ. թ. ա. XIII դարի աստուրական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված Նաիրի երկրները նույն ժամանակի խեթական տեքստերում վկայված են Նայասա, իսկ հայ ավանդական պատմության մեջ՝ Նայբ անուններով (41, էջ 37-41):

Ուրեմն Նայկը Նայասայի (Նայբ) այն թագավորն է եղել, որը մ. թ. ա. 1244թ. առաջևորդել է 43 գավառների իշխաններին և նրանց հավաքական գործին նրկիր ներխուժած Ասորեստանի բանակի և նրա առաջնորդ Թուքուլթի-Նինուրթա I-ի դեմ: Ցավոք, խեթական սեպագիր աղբյուրները նշված ժամանակի համար Նայասայի որևէ թագավորի անուն չեն հիշատակում:

Մ. Չամչյանը նշում է, որ Նայկը Բեյի դեմ պայքերազմելուց (մ. թ. ա. 1244թ.) առաջ սպրել է 166 փարի, իսկ դրանից հետո՝ 80 (73, հ. I, էջ 66): Անշուշպ այսպնեղ մենք գործ ունենք այն փաստի հետ, որ հայ ժամանակագիրները, ինչպես հին հույները Ասորեստանի արքայացանկը կազմելիս են վարվել, ցուցակից հանել են շատ թագավորների անուններ և նրանց իշխանության փարիները վերագրել են ամենաանշանավորին, փվյալ դեպքում Նայկին: Սրանցով է, որ Նայկը «սպրել է» մ. թ. ա. 1410-1165թթ.: Դա համըկնում է Նայասա թագավորության գոյության ժամանակաշրջանի հետ, որը սլայմանականորեն կարելի է կոչել հայկյան:

Խեթական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող Նայասայի առաջին փրակալ Մարիյան խեթական արքա Թուդիսալիյաս III-ի ժամանակակիցը, սկսում է գահակալել մոտ մ. թ. ա. 1410թ.: Նրա անունը, ինչպես թագավոր Լաբարնայինը Խաթի երկրում, իր հաջորդների համար դարձել է փիտղոս (40, էջ 52-67), (հմմտ. Կեսար, ապա՝ կայսր): Դա նշանակում է, որ Մարիյան իրոք այդ երկրի հիմնադիր արքան է եղել (ավելի մանրամասն փես ստորև):

Մ. թ. ա. 1165թ. , որն իբր Նայկի իշխանության վերջին փարին է եղել, համըկնում է թրակափոյուզիական ցեղերի՝ մուշկերի լեռնաշխարհ մուտք գործելու փարվա հետ: Դրա մասին Ասորեստանի փիրակալ Թիգլաթպալասար I-ը (մ. թ. ա. 1115-1077թթ.) գրում է. «Իմ թագավորության սկզբին քան հազար մուշկեր և նրանց հինգ թագավորներ, որոնք հիսուն փարի է, (ինչ) նվաճել էին Աշուրին՝ իմ փիրոջը հարկ ու փուրք բերող Ալզի և Պուրուլումզի երկրները, (և) ոչ մի թագավոր ճակատամարտում չէր խոնարհեցրել նրանց կործանող, հույս դրեցին իրենց հզորության վրա (և) եկան ու նվաճեցին Կադմուխի երկիրը» (28. N 10):

Բերված հաղորդման համաձայն Թիգլաթպալասարի թագավոր դառնալուց (մ. թ. ա. 1115թ.) հիսուն փարի առաջ՝ մ. թ. ա. 1165թ. , մուշկերը մուտք էին գործել Ալզի և Պուրուլումզի երկրներ: Դրանք գտնվել են Նայկական Տավրոսի հարավային լանջերին՝ Տիգրիսի արևմտյան ակունքի և Եփրատ գետի միջև (21, էջ 161-162): Այս Ալզին փոքր երկիր է և. մասն է կազմել նախկին Ալմիյայի, որն

ընդգրկել է Տիգրիսի վերին ավազանը (21, էջ 18-19): Ասորեսպանի թագավորը նշում է նաև, որ մինչ այդ բոլոր թագավորները մուշկերից պարտություն էին կրել: Եվ իրոք, նրանք մ. թ. ա. XII դարի սկզբին, ինչպես հայտնի է, կործանել են Խապի (Խնթական) պետությունը Փոքր Ասիայում: Բերված տեքստից պարզվում է նաև, որ մ. թ. ա. 1165թ. նրանք կործանել են նաև Նայասա թագավորությունը և այնուհետև շարժվել են դեպի հարավ: Ուրեմն Նայկյան արքայապետին իշխանությունը ավարտվել է այդ ժամանակ. Նայասան կործանվել է մ. թ. ա. 1165թ.:

Այսպիսով, Նայք (խեթ. Նայասա) երկրի մասին սեպագիր առաջին տեղեկությունները վերաբերում են մոտ մ. թ. ա. 1410 թվին: Այսինքն՝ Նայկ նահապետից առաջ էլ այդ երկիրը փաստորեն գոյություն է ունեցել: Նայոց հին պատմության մեջ մնացել է միայն այդ գործը թագավորի անունը: Եվ հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ ոչ թե երկիրն է կոչվել Նայկի անունով, ինչպես հայ պատմիչներն են գրում, այլ շարժանավոր թագավորի համար որպես փիլոզոս օգտագործվել է իր երկրի անունը: Այդպես, օրինակ, մարերն են վարվել՝ իրենց քաջ առաջնորդ Նյուբարին կոչելով Մադեն՝ մար:

Նայկ անձնանունը, որը ժողովրդի մեջ այսօր էլ հաճախ օգտագործվում է Նայիկ ձևով, կազմված է հայ ցեղանունից (հմմտ. պարսիկ, հնդիկ) ու նշանակում է «հայ» (32, էջ 70):

Այս բոլորից հետևում է, որ Նայկը պատմական անձնավորություն է՝ նա Նայասայի թագավորներից մեկն է, որը մ. թ. ա. 1244թ. կռվել է երկիր ներխուժած Նեբրոպթի՝ Ասորեսպանի փիրակալ Թուբուլթի-Նինուրթա I-ի և նրա զորքի դեմ:

Ասորեսպանի պետության պատմական ասպարեզ մտնելուց (մ. թ. ա. 1319թ.) 75 փարի հետո (մ. թ. ա. 1244թ.) Բելը՝ Նեբրոպթը, Ասորեսպանում դառնում է թագավոր: Այդ փարում աստորական գրավոր աղբյուրների համաձայն, այնպեղ գահ է բարձրանում Թուբուլթի-Նինուրթա I-ը: Նեպուբար Բելը Թուբուլթի-Նինուրթա I-ն է, որը նույն թվականին կռվում է Նաիրի երկրների՝ Նայասայի մի թագավորի դեմ: Նայ ավանդական պատմության հաղորդումների համաձայն նրա ախոյանը Նայկ Նահապետն է եղել, որն «ապրել է» այդ թվականից առաջ 166, իսկ դրանից հետո՝ 80 փարի: Մ. թ. ա. 1410 թվականը Նայասա թագավորության սկիզբն է, իսկ մ. թ. ա. 1165 թիվը՝ նրա կործանման փարին:

3. Արևելահայկական թագավորության ժամանակաշրջան

Ժամանակագրության հարցերը պարզաբանելու նպատակով հակիրճ ներկայացնում ենք Արևելահայկական թագավորության պատմությունը, ըստ Մովսես Խորենացու «Նայոց պատմության» մեջ պահպանված հաղորդումների:

Այսպես, Նայկից հետո Արմենակը (Արամանյակ), արևմուտքում թողնելով

Նարբ գավառը, իր փոհնով փեղափոխվում է Արարարյան դաշտ և հասարակ-
վում Արագածոտն գավառում: Նրա որդի Արամայիսը (Արմայիս) հիմնում է
Արմավիր քաղաքը, որը դառնում է: Լան ևրա հաջորդների համար ևս փառավայր:
Նրանից հետո հաջորդաբար իշխում են Ամասիան, Գեղամը և Նարման իրենց
իշխանությունը ասփիճանաբար փարսեելով լեռնաշխարհի արևելյան շրջան-
ներում: Այնուհետև Արամը այդ թագավորության կազմի մեջ ներգրավում է ոչ
միայն արևմտյան Նայասփանը, այլ ևս Տիգրիսի վերին ավազանի երկրներն
ու Կասպաղովկիան: Արա Գեղեցիկի ժամանակ Նայկական թագավորությունը
ևորից ամփոփվում է: Լեռնաշխարհի արևելյան շրջանների սահմաններում և
ևրա անունով կոչվում Այրարապ:

Քանի որ Արա Գեղեցիկի հետ կապված փեղեկությունները ժամանակագ-
րության առումով խիստ արժեքավոր են, ուստի հետազոտությունը սկսենք
դրանցից:

Ասորեստանի թագուհի Շամնուրամաթը ամուսնու մահից հետո իշխել է մ. թ.
ա. 810-806թթ. դեռահաս որդու՝ Ադադներարի III-ի փոխարեն:

Սեպագիր աղբյուրները չեն հիշատակում այդ հիևգ փարիների ընթացքում
Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև թշնամական հարաբերության որևէ փաստ:
Ուրարտական արձանագրությունները վկայում են, որ Վանի հռչակավոր
ջրանցքը կառուցել է Ուրարտուի թագավոր Մենուան, իսկ Մովսես Խորենացին
գտնում է, որ այն իրագործել է Շամիրամը: Ուստի պետք է ենթադրել, որ Շամի-
րամը սերտ հարաբերություններ է ստեղծել Վանի թագավորության հետ: Ամե-
նայն հավանականությամբ թագուհին իր իշխանության սկզբի փարիներին մեծ
օգնություն է ցույց տվել ևրան ջրանցքի կառուցման գործում: Իհարկե, առանց
հզոր և զարգացած Ասորեստանի գործուն օժանդակության Ուրարտուն չէր կա-
րող այդպիսի հրաշակերտ կառուց իրականացնել:

Մենուան այդ ժամանակ ձեռնարկել է արշավանք դեպի Արարարյան դաշտ
միայն մեկ անգամ մ. թ. ա. 809 թվին: Նա, գրավելով Էրիկուախի երկիրը (Մա-
սիսի հյուսիս- արևելյան փեշերին), հասնում է Արաքս գետը, սակայն հետ է վե-
րադառնում (18, էջ 155-156): Կարծում ենք, Շամիրամը, գուցե փոքրաթիվ զո-
րախմբով, ևրա հետ է եղել, որի ժամանակ էլ զոհվել է Արա Գեղեցիկը (71, 1,
Ժե): Ներկաբար կարելի է ենթադրել, որ մ. թ. ա. 809 թվը հայ թագավորի
իշխանության վերջին փարին է եղել:

Մովսես Խորենացին գրում է, որ Շամիրամը Արա Գեղեցիկի փասներկու
փարեկան որդուն, որին թագուհին Արա է կոչում, նշանակում է Արմավիրում վե-
րակացու: Վերջինս զոհվում է Շամիրամի հետ միասին (71, 1, ի):

Ուրեմն Արայան Արան նշված պաշտոնում եղել է մ. թ. ա. 809-806թթ.: Նրա-
նից հետո Արմավիրում սկսում է իշխել Անուշավանը, որի մասին Նովիաննես
Դրասխանակերպցին (IX դար) գրում է. «Սրա ցեղից և զավակներից փիրող
չղարձան հայրենի իշխանությանը, այլ ուրիշ ոմանք բռնակալներ փիրեցին
Թորգոմյան աշխարհին» (68, էջ 25-26):

Վանի փիրակայ Արգիշտի I-ը մ. թ. ա. 782թ. իր նախորդներից առաջինն է, որ նվաճում է Ազա երկիրը Արարապյան դաշտում և իր գործով հասնում Սևանի ալվազան: Արևելահայկական թագավորությունը ևս հիշապակում է Էփրոնի անունով, որն ուրարտերեն բառ է և փոխարինում է հայկական Այրարապ անվանը (տես ստորև):

Նկրևաբար հայ պատմիչի հիշապակած օտար բռնակալը Արգիշտի I-ն է, որը փաստորեն կործանել է այդ ժամանակ լեռնաշխարհի արևելյան շրջանների սահմաններում ամփոփված հայկական պետությունը: Նրա վերջին թագավորը եղել է Անուշավանը:

Ելևելով այս փվյալներից՝ Անուշավանը պետք է իշխամ լինի մ. թ. ա. 806-782թթ.:

Հիմք ընդունելով հիշյալ թվագրումները և Մ. Չամչյանին հասած հայոց յուրաբանչյուր թագավորի իշխանության տևողության մասին տեղեկությունները՝ փորձենք որոշել նրանց ժամանակագրությունը:

Արմենակ, փիրել է 46 փարի, մ. թ. ա. 1085-1040թթ.

Արամայիս՝ 40փ., մ. թ. ա. 1040-1001թթ.

Ամասիա՝ 32փ., մ. թ. ա. 1001-970թթ.

Գեղամ՝ 50փ., մ. թ. ա. 970-921թթ.

Նարնա՝ 31փ., մ. թ. ա. 921-891թթ.

Արամ՝ 58փ., մ. թ. ա. 891-834թթ.

Արա Գեղեցիկ՝ 26փ., մ. թ. ա. 834-809թթ.

Արայան Արա՝ 4փ., մ. թ. ա. 809-806թթ.

Անուշավան՝ 25փ., մ. թ. ա. 806-782թթ.:

Ի դեպ, ըստ Մ. Չամչյանի ցուցակի, Արայան Արան իշխել է 18 փարի, իսկ Անուշավանը՝ 63, որը փաստերով չի հաստատվում: Այդ թվերը, հավանաբար, վերաբերում են նրանց փարիքին:

Այս թվագրումը ցույց է փայլա, որ Արմենակը Նայկի անմիջական ժառանգորդը չի եղել, բանի որ ևս սկսել է իշխել Նայկից 80 փարի հետո: Նա գահը արևմուտքից փոխափոխել է Արարապյան դաշտ: Փաստորեն մ. թ. ա. 1165-1086թթ. լեռնաշխարհի արևմուտքում միասնական թագավորություն չի եղել: Այդ մասին Մովսես Խորենացին «Հայոց պատմության» մեջ ոչինչ չի գրում:

Արամը, պատմաժողով փվյալներով, եղել է Ասորեստանի թագավոր Բարշամի ժամանակակիցը: Վերջինս, կարծում ենք, Թուրոլթի-Նիևուրթա II-ն է, որը փիրել է մ. թ. ա. 890-884թթ.: Արամը իշխել է ևս Նիևուրթա III-ի ժամանակ (մ. թ. ա. 858-824թթ.), որի օրոք Արմավիրում հայոց գահը փոխանցվել է Արա Գեղեցիկին:

Արայան Արան Ճամիրամի ժամանակակիցն է, եղել, իսկ նրա հաջորդը՝ Անուշավանը, գահընկեց լինելով, օգևության համար դիմել է Ասորեստանի թագա-

վոր Չամնսնսին: Դա փրկի է ունեցել մ. թ. ա. 782թ. , թակի որ Արգիշտի I-ը Էփրոսին՝ Այրարափը, գրավել է այդ թվին: Նույն փարում Ասորեստանում գահ է բարձրացել Սալմանասար IV: Ներկաբար Մովսես Խորենացու հիշարակած Չամնսնսար Սալմանասար IV-ն է:

4. Վանի թագավորության արքայացանկը Մովսես Խորենացու և վաղ միջնադարի հայ պատմիչների աշխարհություններում

Մովսես Խորենացին «Տայոց պատմության» մեջ Անուշավանից հետո որպես թագավորներ է հիշարակում հետևյալ անձանց՝ Պարսեր, Աբբակ, Ջավան, Փառուակ, Սուր, Տավանակ, Վաշփակ, Տայկակ, Ամպակ, Առնակ, Շավարշ, Նորայր, Վսփասկար, Գոռակ, Տրաներ, Ընձակ, Գդակ, Տորո, Ջարմայր, Պերճ, Արբուն, Բագուկ, Տոյ, Տուսակ, Կայպակ և Սկայորդի (71, I, Ժբ):

Արայան Արային և Անուշավանին վերաբերող որոշ փոփոխություններ հաղորդելուց հետո հայ պատմիչը թվարկված արքաների մասին հաջորդ բաժնում ավելացնում է. «Բայց չափազանց շար կլիներ, եթե այս պատմության մեջ ասենք վերը նշված մարդկանց բոլոր արժանահիշարակ գործերը և խոսքերը» (71, I, ի):

Նա հրաժարվում է նշված թագավորների մասին գրել: Ի դեպ, արքայացանկի մի ծանոթագրությունում պատմահայրը գրում է. «Մրանից առաջ ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ այրերի առաջադիմության (իշխեցին)» (71, I, Ժբ, ծան.): Ի սկստի ունենալով ծանոթագրության փոփոխությունը վերագրվել է Արայան Արայից առաջ եղած թագավորներին: Սակայն նրանից առաջ, ըստ Մովսես Խորենացու, իշխել են Արա Գեղեցիկը, Արամը, Տարման և այլն, որոնց նա համարում է հայոց թագավորներ և ներկայացնում է նրանց պատմությունը: Ուրեմն ծանոթագրությունը վերաբերում է Սկայորդուն: Ի սկստի, ընդհարված հայոց պատմությունը պատմահայրը վերսկսում է հենց Սկայորդու որդի Պարույրի գործունեության սկստագրությամբ: Դա հաստատում են նաև մյուս հայ պատմիչները: Տավանաբար վերը նշված նախադասությունը գրիչները էջում ճիշտ փոփոխել են դրել: Այս բոլոր փաստերը ցույց են փայլիս, որ Մովսես Խորենացին Անուշավանից հետո մինչև Սկայորդի իշխած արքաներին, որոնց մասին նա խուսափում է գրել, համարում է օտարներ՝ ոչ հայոց ազգի մարդիկ, որոնք երկրում իշխել են «ըստ յառաջադիմության»:

Այդ առիթով Մովսես Խորենացին ավելացնում է. «Թողնենք ինչ-որ առավել կարևոր չլ՝ ասենք ինչ որ հարկավոր է: Մրանից հետո, որոնք ասորեստանցիների ժամանակ թագավոր էին, որոնք Շամիրամի կամ թե Նինուսի ժամանակներից էին (իշխում), մեր Պարույրի մասին կպատմեն՝ Մարդաստանի ժամա-

նակակիցի (71, I, ի):

Նայ պարմիչը բաց է թողնում այդ 25 թագավորների հետ կապված իրադարձությունների պարմությունը և անցնում Պարույրի վերաբերող անցքերին՝ վերջինիս համարելով «մեր»: Ակնհայտ է, որ այդ արքաներին նա օտար է համարում, ուստի և դրանց մասին չի գրում: Դրանք ուրարտական թագավորներն են եղել:

Մովսես Խորենացին մեզ հաղորդում է նաև շար կարևոր մի փաստ. այդ արքաները իշխում էին Շամիրամի (մ. թ. ա. 810-806թթ.) և Նիևոսի, այսինքն՝ Ասորեստանի փիրակալ Սալմանասար III-ի (մ. թ. ա. 859թ.) ժամանակներից: Նա մի դեպքում մաքևացույց է անում Ուրարտուի հզորության սկիզբը, մյուսում՝ նրա կազմավորման ժամանակը:

Նովհանես Դրասխանակերպցին (IX դար) այդ թագավորների մասին գրում է. «Ուրիշ ոմանք բռնակալներ փիրեցին Թորգոմյան աշխարհին, որոնց անունները այսպիսիք են» (68, էջ 25-26): Նա այնուհետև թվարկում է Անուշավակից հետո Մովսես Խորենացու հիշարակած անունները՝ մինչև Կայապեղ ներառյալ:

Սամվել Անեցին (XII դար) Պարույրի կապակցությամբ նշում է. «Սրանից առաջ ոչ ըստ ցեղի, այլ բռնակալ մարդիկ հանդես գալով՝ փիրեցին աշխարհին, և նրանց անունները այսպիսիք են» (77, էջ 44-45):

Նայ պարմիչները այդ արքաներին, որոնք փիրել են Նայաստանում մինչև Պարույրը, համարում են ոչ ցեղակիցներ, օտար բռնակալներ: Սակայն նրանք, ինչպես և պարմահայրը, նշում են այդ օտար թագավորների անունները, որովհետև այնուամենայնիվ դրանք իշխել են Նայաստանում:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ վաղ միջնադարի հայ պարմիչները գիպելին, որ Սալմանասար III-ի ժամանակից սկսած մինչև Սիևախներիբի մահը (մ. թ. ա. 681թ.) սկզբում արևմտյան, ապա ողջ Նայաստանում իշխել են օտար բռնակալներ:

Սալմանասար III-ը սկսել է իշխել մ. թ. ա. 859 թվից (ըստ է. Բիկերմանի՝ 858): Այդ փոքրին նա ձեռնարկում է արշավանք դեպի հյուսիս և այդ մասին պարմող արձանագրության մեջ առաջին անգամ հիշարակում է Ուրարտու պետության մասին: Իսկ երբ Ասորեստանում գահ բարձրացավ Շամիրամը (մ. թ. ա. 810թ.), Վանի այդ թագավորությունը սկսեց հզորանալ (37, էջ 63):

Այդ օտար թագավորների անունների ստուգաբանության վերաբերյալ Ն. Աճառյանը նշում է, որ դրանց մի մասը իրանական, իսկ մյուսները հայկական ծագում ունեն: Ընդ որում հայկականները, ինչպես հեղինակն է գրում, մեր պարմահոյ հորինածն են (54):

Սակայն այլ առիթով Ն. Աճառյանը նշում է, որ այլ ժողովուրդների անձնանունները հայկական միջավայրում երբևէն օգտագործվում են թարգմանաբար (հմմտ. Գրիգոր Արթուր, Սյրեփանոս Պոսակ և այլն, փես 54, հ. Ա, էջ 391):

Դա ընդունված էր նաև այլ ազգերի մոտ: Ինչպես վերը նշեցինք, հին Խույն

պարմիչները Ասորեստանի թագավորների անունները մեծ մասամբ թարգմանել են կամ հարմարեցրել իրենց լեզվի օրինաչափություններին:

Խնդրո առարկա արքայացանկը Մար Աբաս Կապիկան վերցրել է հին հունարեն լեզվով շարադրված «Սկիզբն մարենիս» աշխարհությունից և բերել հայոց արքունիք: Ամենայն հավանականությամբ այդ անունները ժամանակին թարգմանված են եղել հունարենի, իսկ Վաղարշակի դպիրները դրանք բնականաբար վերածել են հայերենի (հմմտ. Գոռակ, Ամպակ, Վաշտակ, Արբուն և այլն): Այս ձևով այդ օտար բռնակալների իրական անունները հայոց մարենագրության մեջ չեն պահպանվել:

Այդ ցանկում անունների կրկնություններ չկան: Իսկ Ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում հիշարակված են Սարդուրի, Ռուսա, Արգիշտի անուններ կրող մի քանի արքաներ: Կարծում ենք, դրանց հայերեն թարգմանությունները կապարվել են նրանց փիլոզոսներից:

Օտար բռնակալների անունների այդ ցուցակը ուրարտականից տարբերվում է նաև դրանց քանակով: Առաջինը պարունակում է 25-27, իսկ երկրորդը, որը վերաբերում է մ. թ. ա. 859-645թթ.՝ 14 անուն: Ինչպես վերը տեսանք, թե՛ Եվսեթիոս Կեսարացու և թե՛ հայ պարմիչների աշխարհություններում Ասորեստանի արքայացանկում հիշարակված են նաև նրան ենթակա Բաբելոնի թագավորների անունները: Նույն երևույթը նկատվում է նաև խեթական Նին թագավորության արքաների անունների ցուցակում: Ներկայումս Վանի թագավորների հայկական ցանկում հավանաբար թվարկված են նաև ենթակա ասիական և առաջնորդների անունները:

Պարզելու համար, թե թարգմանված անուններից որոնք են ներկայացնում Վանի թագավորներին, դիմենք երկու դեպքում էլ դրանց վերագրվող իշխանության փարիների փոփոխության մասին եղած տվյալներին: Դրանց համապատասխանություններն էլ թույլ կրան այդ առեղծվածը լուծել:

Մ. Չամչյանի աշխարհության մեջ այդ հին արքայացանկը ներկայացված է ավելի համալրված ձևով՝ իշխանության փարիների փոփոխության մասին նշումներով: Ուստի բերենք այդ ցուցակը՝ համեմատելով դա ուրարտականի հետ.

Պարեպը իշխել է 50 փարի,

Արբակը՝ 44

Չավակը՝ 37

Փառնակը՝ 53

Սուրը՝ 45

Նավանակը՝ 30

Վաշտակը՝ 22, հմմտ. Սարդուրի I, իշխել է 21 փարի:

Նայկակը՝ 18, Արամն՝ 17

Ամպակը՝ 14, Իշպուիսի՝ 14

Առնակը՝ 17

Շավարշը՝ 6
 Նորայրը՝ 24, Մենուա՝ 25
 Վսփամը՝ 14
 Կարը՝ 4
 Գոռակը՝ 18
 Տրակարը՝ 25, Արգիշտի I՝ 23
 Ընծակը՝ 14
 Գդակը՝ 30
 Տորոն՝ 3
 Զարմայրը՝ 22, Ռուսա I՝ 22
 Պերճ I-ը՝ 35
 Արբուկը՝ 27, Արգիշտի II՝ 29
 Պերճ II-ը՝ 40, Ռուսա II՝ 41
 Բագուկը՝ 50
 Նոյը՝ 44
 Նուսակը՝ 31
 Կայսակը՝ 45:

Նայկական ցանկում միայն Նայկակի անունն է, որը Վաչագակից առաջ լինելու փոխարեն հիշված է կրակից հեկո:

Ի դեպ, Մովսես Խորենացին Նայկակի մասին նույն ծանոթագրության մեջ կշում է. «Իսմանէ յառաջ՝ ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջադիմության, գի և ամենեքեան զՆայկակ ասեն լինել առ Բելոքոսիվ, և ամբոխս իմն արարեալ անխորհուրդս, և մեռանել ի նմին» (71, I, ժթ):

Նայ պարամիջը վկայում է, թե այդ ոչ հայազգի թագավորներից առաջինը Նայկակն է եղել, այսինքն՝ Արամեն, որը անխոհեմ վարվելով ժողովրդի հեք, կրա կողմից սպանվել է:

Իսկապես, Արամեից հեկո Ուրարտուի հաջորդ թագավորը Սարդուրի I-ն էր, որն իր մասին հիշատակում է որպես Լուրիպրիի և ոչ Արամեի որդի: Այս փաստը հիմք է տվել պարամարանների եզրակացնելու, որ Արամեի օրոք երկրում արքայապոռնը աստուրական արշավանքների ճնշման փակ փոխվել է (19, էջ 120-121):

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ կրա օրոք Սալմանասար III-ի վերջին արշավանքի ժամանակ աստուրական զորքը չի կարողացել խորանալ Ուրարտու թագավորության մեջ, Արամեն պարպություն չի կրել: Տեղևարար մ. թ. ա. 844թ. այդ արշավանքը պարճառ չէր կարող լինել երկրում կրա քաղաքական դիրքերի թուլացմանը: Ուրեմն ավելի հավանական է Մովսես Խորենացու վկայությունը, ըստ որի Նայկակը՝ Արամեն սպանվել է ներքին ապստամբության հետևանքով: Դա օգտագործել են հակառակորդ ուժերը՝ փոխելով թե՛ մայրաքաղաքը (Արամեի օրոք այն Արժաշկուն էր, իսկ Սարդուրիի ժամանակ՝ Տուշպան)

և թե՛ արքայապոռոհը:

Այս փաստերի համապատասխանությունը ևս հաստատում է մեր այն ենթադրությունը, որ Արամեն հայկական աղբյուրների Նայկակն է: Իսկ Վաշփակին վերագրված 12 փարին (ժբ), հնարավոր է, որ գրիչների կողմից թույլ տրված վրիպակ է. իբ (22) նշելու փոխարեն գրել են ժբ (12):

Նայ պատմիչների հիշատակած այն թագավորները, որոնք իշխած փարիների բանակով գտնում են իրենց համապատասխանները ուրարտական արքայացանկում, միասին փիրել են 222 փարի: Ճիշտ այդքան է Վանի 14 փիրակների զահակալության փարիների ընդգրկանուր բանակը:

Երկու ցուցակներում էլ ամեն մի արքայի համար մեկ միավոր ավել է հաշվված. բաժանարար փարին և նախորդին, և հաջորդին է վերագրվել:

Սակայն հայտնի է, որ Ռուսա II-ից հեկո մինչև Ուրարտուի կործանվելը՝ մ. թ. ա. 645-591 թթ. իշխել են ևս մի քանի թագավորներ, որոնցից Սարգուրի IV-ի արքա լինելը Ն. Նարությունյանը կասկածի փակ է առնում (19, էջ 328-330): Նշված ժամանակաշրջանում Վանում հերթականությամբ փիրել են Սարգուրի III-ը, Էրիմենան, Ռուսա III-ը և Ռուսա IV-ը, որոնք իշխած ժամանակահատվածների մասին վերջնական փվյալներ առայժմ չկան:

Մովսես Խորենացին «Նայոց պատմության» մեջ Պարուրիից հեկո մինչև Երվանդ Սակավակյացը թվարկում է վեց արքաների անուններ, որոնց մասին դարձյալ ոչինչ չի գրում:

Մ. Չամչյանի ժամանակագրական փվյալների համաձայն դրանցից Նրաչյան իշխել է 22 փարի, Փառնավազը՝ 14, Պաճույճը՝ 35, Կոռնակը՝ 8, Փավոսը՝ 17, Մյուս Նայկակը՝ 36 փարի: Կարծում ենք դրանցից պեպք է ընտրել այն չորս արքաներին, որոնց փիրած փարիների ընդհանուր գումարը փեղավորվի մ. թ. ա. 645-591 թթ. սահմաններում:

Այդ դեպքում ըստ երկու ցուցակների հերթականության Սարգուրի III-ը Նրաչյան է, որը իշխել է 22 փարի (մ. թ. ա. 645-624 թթ.), Էրիմենան Փառնավազն է՝ 14 (մ. թ. ա. 624-611 թթ.), Ռուսա III-ը Կոռնակն է՝ 8 (մ. թ. ա. 611-604 թթ.), իսկ Ռուսա IV-ը Փավոսը՝ 14 փարի (մ. թ. ա. 604-591 թթ.): Եթե ընդունենք, որ վերջինիս վերագրված ժե (17) փարին գրիչների սխալի արդյունք է և պեպք է լինի ժե (15), ապա մեր ընտրած արքաների փարիները ճիշտ կերպով գեպեղվում են մ. թ. ա. 645-591 թթ. սահմաններում:

Այսպիսով, Մ. Չամչյանի ներկայացրած՝ Նայաստանում իշխած թագավորների արքայացանկի ժամանակագրական փվյալները կասկածի ենթակա չեն, դրանք խիստ սրժենքավոր են ու համապատասխանում են սեպագիր աղբյուրների ընձևոած նույն կարգի փեղեկություններին: Նավասարի է դառնում մասնագետների այն խիստ թեակյան ենթադրությունը, որ Ուրարտուն կործանվել է մ. թ. ա. 591 թվին: Սակայն մեծանուն գիտնականը, ձեռքի փակ չունենալով սեպագիր աղբյուրների փվյալներ, որոշ վրիպումներ է թույլ փվել թվագրելու հարցերում: Նա ուրարտական արքաներին, ի թիվս որոնց ընդգրկված են նաև փե-

ղական իշխաններ, գեպեղեյ Է Անուշավանի և Սկայորդու միջև ընկած ժամանակահատվածում (102 փարի): Նրանց համարելով հայ թագավորներ ու ելևելով յուրաքանչյուրի իշխան փարիների քանակից՝ որոշել է հայոց պետականության սկիզբը՝ այն հասցնելով մ. թ. ա. XXV դարը: Այս հանգամանքը ևս նպաստել է, որպեսզի Մ. Չամչյանի հայոց արքայացանկը և ժամանակագրական փվյալները հնարագոյողների կողմից անփասվեն: Այնինչ ճիշտ մոտեցման դեպքում նրա բերած ժամանակագրական փվյալները գիտության համար մեծ արժեք են ներկայացնում:

Այսպիսով, Մովսես Խորենացու և վաղ միջնադարի հայ պատմիչներին հայրենի է եղել Ուրարտուի մասին՝ նրա առաջ գալու, հզորանալու, անկում ապրելու և կործանվելու ժամանակները, թարգմանաբար հիշատակում են նրանց թագավորների անունները: Իսկ Մ. Չամչյանի աշխատությունների մեջ պահպանվել են այդ արքաների իշխան փարիների քանակի վերաբերյալ ճշգրիտ փվյալներ:

5. Սկայորդու և Պարույրի ժամանակաշրջան

Մովսես Խորենացին «Հայոց պատմության» մեջ գրում է, թե Ասորեստանի թագավոր Սենեթերիմի երկու որդիները սպանում են իրենց հորը և փախչում Հայաստան, որոնց ընդունում է հայոց քաջ ևսիսի Սկայորդին (71, I, իգ): Հայրաստանի որդիների մասին հաղորդում են նաև սեպագիր աղբյուրները: Բարեխական ժամանակագրության վրա հենվելով՝ ուսումնասիրողները գրկում են, որ այդ դեպքը փեղի է ունեցել մ. թ. ա. 681 թ. դեկտեմբեր ամսին: Նեպոսարար մ. թ. ա. 680 թ. Սկայորդին արդեն հայոց առաջնորդ էր:

Մ. Չամչյանի բերած արքայացանկում նրան վերագրվում է իշխանության 17 փարի: Ուրեմն Սկայորդին կառավարել է Հայաստանում մ. թ. ա. 680-664 թթ.:

Մովսես Խորենացին գրում է, որ նրա որդի Պարույրը եղել է Ասորեստանի թագավոր Սարդասապալի, այսինքն՝ Աշշուբանուսապալի ժամանակակիցը (71, I, իա): Հայրենի է, որ վերջինս փրկել է մ. թ. ա. 668-627 թթ.: Պարամահոր մեկ այլ վկայությամբ հայոց այս թագավորը դաշնակցել է մարացի Վարբակեսի (Կիսկասար) հետ՝ Սարդասապալի թագավորությունը կործանելու համար (փնս նույն փեղը): Իսկ Ասորեստանի պետությունը վերջնականապես դադարել է գոյություն ունենալուց մ. թ. ա. 606 թվին:

Նովհանես Դրասխանակերպոցին Պարույրի մասին գրում է. «Այս բոլորից հետո Հայկի ցեղից Պարույր անունով (մեկը) այսպեղ ոչ ցեղակիցներին հանելով մերժեց և իր ցեղի իշխանությունը հաստատելով ժառանգեց» (68, էջ 23): Նեպոսարար մ. թ. ա. 591 թվին Վանի թագավորությունը կործանել ևս հայերը՝ Պարույրի զինավորությամբ:

Ըստ Մ. Չամչյանի ևս իշխել է 49 փարի: Եթե պայմանականորեն ընդունենք, որ Պարույրի պիրակայությունը ավարտվել է Ռուարտուի կործանումից քիչ անց, ապա ևս գահակալել է մոտ մ. թ. ա. 639-591 թթ.: Դա, կարծես, հաստատվում է ևս վերը բերված փվյալներով, որոնց համաձայն Պարույրը եղել է Աշտորբանուսպալի ժամանակակիցը և Ատրևստանի կործանման (մ. թ. ա. 606 թ.) մասնակիցը: Սակայն այս թվագրմամբ ևս իր նախորդից՝ հորից բաժանվում է 25 փարով: Նայ պատմիչները նրանց միջև ոչ մի այլ արքայի չեն հիշարկում:

Ուրեմն կարևոր է ներառել, որ Պարույրը իր հոր՝ Սկայորդու մահից հետո անչափահաս է եղել: Այս դեպքում մենք գործ ունենք գահակալության բացակայության՝ պարապորդի հետ: Ի դեպ այս վարկածը հիմնավորվում է ևս «Սասունցի Դավիթ» էպոսի փվյալներով, որոնց մենք անդրադառնում ենք վերջին գլխում:

Հ Ա Յ Ա Ս Ա

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՌԱԶՄԱՔԱՎԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

1. Նայասա երկրի փարածքը

Նայասա անունը հիշատակված է միայն խեթական սեպագիր աղբյուրներում, որոնց համաձայն այն իրենից ներկայացրել է խեթական պետության արևելյան հարևան մի երկիր: Նրա սահմանները հստակ նշված չեն: Մակայն խեթա-հայասական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերություններին վերաբերող սեպագիր փեքսիների փվյալներով հեկազոփողները փորձել են պարզել Նայասայի ընդգրկած փարածքը:

Գերմանացի գիտնականներ Է. Ֆոտերը և Յ. Ֆրիդրիխը գտնում են, որ այն ընկած է եղել Եփրատի վերին հոսանքի ավազանում (3, էջ 10-26. 4, էջ 103 և ծան. 3):

Գ. Ղափանցյանը եզրակացնում է, որ Նայասայի մեջ մտել են Գայլ գետի ակունքները, Եփրատի, Ճորոխի և Արաքսի վերին ավազանները (32, էջ 27, 30, 37-64): Ա. Գյոպցևն նույնպես այդ փարածքում է փնդադրում Նայասա երկիրը (9, բարբելգ):

Ի. Դյակոնովի կարծիքով այն պետք է որոնել Սև ծովի հարավային ափին (29, էջ 81-82):

Այսպիսով, համարյա բոլոր մասնագետները Նայասան փնդադրում են Եփրատ, Ճորոխ և Արաքս գետերի վերին ավազաններում մինչև Սև ծով:

Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքները նույնպես հանդեգրել են այն եզրակացության, որ Նայասա երկիրը իսկապես զբաղեցրել է նշված փարածքները՝ սակայն ավելի մեծ ընդգրկումով:

Մ. թ. ա. XIV-XIII դարերի խեթական սեպագիր աղբյուրները Նայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում, բացառությամբ Տիգրիսի վերին ավազանի, որտեղ ապրում էին խուռիական ցեղեր, հիշատակում են Ազի, Իսուվա, Պախուվա, Ծուխմա և «Բարձր» երկրները: Դրանցից Ազին հաճախ հանդես է գալիս նաև Նայասա անունով: Նրա Ուրալ քաղաքը գտնվել է Բաբերդի մոտ: Այն հեպազայի Ռոնն բնակավայրն է (42, էջ 70):

խեթական թագավոր Մուրալիլա II-ը Ազիի (Նայասա) վրա հարձակվել է Սև ծովի կողմից: Ուրեմն այն հյուսիսում ձգվել է մինչև այդ ծովը: Այնուհետև այդ արքան իր ճանապարհին զորապետ է արել Ինգալալա քաղաքում (39, էջ

133-135): Քանի որ նա եկել էր ծովի կողմից, ուրեմն նրա ճանապարհը պետք է անցներ Ճորոխի սարոփն հովտով: Այդ շրջանում մեզ հայտնի է հայկական Նիգալ գավառը համանուն կենտրոնով: Եթե նկարի ունենանք այն, որ Ինգալավա անվան մեջ առկա է - awa (r) խեթերենի ամանցը, ապա հիբըն՝ **Ինգալ**, դրափոխությամբ նույնանում է հայկական Նիգալի հետ:

Այսպեղից Մուրսիսի II-ը, խորանալով երկրի ներքը, հարձակվում է **Արիսաս** քաղաքի վրա: Այն, բնականաբար պետք է որոնել Ճորոխի միջին ավազանում: Կարծում ենք, Արիսասն հեթազայի Արաբ-կայե բերդն է՝ Սպերից քիչ դեպի հյուսիս-արևելք՝ Ճորոխի մի թևի վրա, որպեղ առ այսօր դեռ պահպանվում են դրա ավերակները:

Այնուհետև թշնամին գրավում է **Դուկամա** քաղաքը, որի անունը, ինչպես պնդում են հեթազոտողները, խեթերենի dukk - արմալն է՝ -ama (r) ամանցով և նշանակում է «տեսանելի լինել» (75, 92 335):

Կարելի է ենթադրել, որ խեթերը թարգմանել են նշված փարսիցի որևէ տեղանուն: Կարծում ենք, այն Ազորդ գավառի ուշ միջնադարի **Տայ** տեղանունն է, որը նույնպիսի իմաստ ունի (հմմտ. հայել «տեսնել» և այլն):

Ի դեպ **Ազի** անունը պահպանվել է Ճորոխի ավազանի կենտրոնում գտնվող միջնադարի հայկական **Ազորդ** գավառի հորջորջման մեջ (39, էջ 138):

Այսպիսով, Ազի երկիրը, որի մեջ են գտնվել Ինգալավա, Արիսաս, Դուկամա և Ուրա քաղաքները, ընկած է եղել Ճորոխի ավազանում հյուսիսում ձգվելով մինչև Սև ծով: Այն հարավում սահմանակից է եղել «Բարձր» երկրին (ժմյ. Երզնկայի և Երզրումի շրջաններ):

«Բարձր» երկրի մեջ մտել են **Խալսենա**, **Խախանի** և **Իսպիպինա** գավառները: Դրանցից առաջինը **Կումախա** քաղաքով, որը հեթազայի **Կամախն** է, գտնվել է Եփրատի հովտում ոլորանից մինչև Երզնկայի շրջանը: Իսկ վերջինս **Խախանին** է՝ **Խախա** (հայկ. Խախ), **Դանկուվա** (միջնադարի **Մթնի**, ժմյ. **Միպինի**) և **Քիբեյարիգա** (հայկ. **Քթայառիճ**) քաղաքներով: Իսպիպինան ընկած է եղել Երզնկայի շրջանից անմիջապես դեպի արևելք՝ մինչև Եփրատի ակունքները (39, էջ 49, 54, 58-60):

Իսպիպինա գավառի բնակավայրերից է **Չագիսան**, որը Երզրումի շրջանի **Չագան** է (39, էջ 57-58): Իսկ նրա Արծիյա քաղաքը միջնադարի հայկական Արծնն է՝ Երզրումից քիչ հեռու (39, էջ 64-67):

Այդ շրջանում է գտնվել նաև **Խալիմանա** բնակավայրը: Մուրսիսի II-ը, նվաճելով Ազի երկիրը, հաջորդ փարին գնում է այնպեղ՝ ամրություններ կառուցելու և դրանցում խեթական զինվորական ջոկատներ գեպտեղելու: Երբ Ազի երկրի մարդիկ լսում են, թե խեթական թագավորը գալիս է, նրան ընդառաջ են ուղարկում Խալիմանա քաղաքի առաջնորդ Մուպիին՝ խնդրանքով, որ արքան այնպեղ չգնա, քանի որ նրան արդեն խոստացվել է զինվորներ փալ և այլն (39, էջ 135):

Ազին ընդգրկել է Ճորոխի ավազանը: Ուրեմն Խալիմանան պետք է որոնել Եփրատի հովտում՝ Երզրումի շրջանում, որպեղով էլ այդ արքան հավանաբար

անցել է: Տաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ մենք հսկված ենք խալիմանան նույնացնելու նշված փարսիքի միջնադարի հայկական Մանյա այրք փղանվան հետ: Կարծում ենք, խնթրը դրա երկրորդ բաղադրիչը փոխարինել են իրենց լեզվի հալ «պահակ, պահակախումբ» բառով (75, էջ 334):

Կանուվարա բնակավայրը գտնվել է Իսփիփիսայի մեջ (39, էջ 61): Նկարի ունենալով այն պարագան, որ այդ գավառը Երզրումի շրջանն է եղել, մենք առաջարկում ենք Կանուվարան նույնացնել այդ նույն փարսիքի միջնադարի հայկական Կան բնակավայրի հետ: Ի դեպ, առաջինի անվան մեջ - *uwara* բաղադրիչը խնթրենի ածանց է՝ ավելացված հայկական փղանվան վրա:

Խնթրական թագավոր Խարուսիխ III-ի հաղորդումներից մեկի համաձայն, երբ իր պապը՝ Սուպիլուլիումաս I-ը գործով հասնում է Տայասա, այդ երկրի արքա Կարանիսի գալիս է **Կումախա**՝ նրան ճակատամարտ փալո: Ն. Ադոնցը այս փաստից եզրակացնում է, որ Կումախան հայաստանյան քաղաք է (46, էջ 34-35):

Ներևարար Ազիից բացի Տայասա երկրի մեջ է մտել նաև «Բարձր» կոչված նահանգը, որն, ի դեպ, միջնադարի հայկական Բարձր Տայքն է:

Տաշորը երկիրը **Պախուվան** է, որի անունը հնրագոյությունը նույնացնում են ժամանակակից **Պախ** բնակավայրի հետ (7, էջ 196): Այն գտնվել է Բյուրակի լեռների արևմտյան հարավաօձի վրա (39, էջ 116-119):

Խնթրական թագավոր Արնուվանդաս III-ը Պախուվայում խնթրի իշխանության դեմ բարձրացրած ապստամբության մասին գրում է, որ Միսրան գինվորական ջոկարներ էր ուղարկել Իսուվայի վրա հարձակվելու համար, որոնք և գրավել էին այն և ապա ներթափանցել Կումախա (տես ստորև):

Այդ սեպագիր փնթսպի մի այլ հարվածում նշված է, թե **Արխիտա** քաղաքի մարդիկ մուսք էին գործել Իսուվա: Փաստորեն երկու հաղորդումներն էլ վերաբերում են միևնույն հարձակմանը: Ուրեմն **Արխիտան** գտնվել է Պախուվա երկրում:

Խնթրական փրուսկալ Սուպիլուլիումաս I-ի և Տայասայի արքա Խուկանայի միջև կնքված դաշնագրի վերջում ի թիվս այլ քաղաքների Արխիտան ու Պախուտեյան հիշարակվում են որպես հայաստանյան պաշտամունքային կենտրոններ (39, էջ 148): Երկրորդ փղանվան մեջ առանձնանում է խոռոհերենի լեզա «մեծ» բառը: Ոսփի հնարավոր է, որ այն ժամանակակից Պախն է: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Պախուվան Տայասայի բաղկացուցիչ մասն է եղել:

Այդ նահանգի կազմի մեջ են մտել, ինչպես վկայված է Արնուվանդաս III-ի դաշնագրի մեջ, նաև **Խալմեսնա**, **Խուրլա**, **Պախուրա** և **Ապարխուլա** բնակավայրերը (տես ստորև):

Իսուվան ընդգրկել է Արամանի գետի ստորին ավազանը: Այն հին հույն պարսիցների հիշարակած Սոֆենեն է, ուրարտական սեպագիր աղբյուրների Ծուպանին, հայկական Ծոփըրը (39, էջ 107-112): Այդ նահանգի կազմի մեջ մտել են **Լիլիման**՝ Արդանամադենի **Լիլիկ** գյուղը, **Խալման**՝ Խարբերդի մոտի **Խալ** բնակավայրը, **Հինձուրան**՝ նույն փարսիքի Տանձիթ գավառակի համանուն կենտրոնը, **Պախիսան**՝ ժամանակակից Պաղինը, **Խալարան**՝ Դերսի-

մի Խալար գյուղը, Դուրովադուրովան, Նենիսանկովան, Իկսունան և Մուլաման՝ հեփազայի Մղամը (39, էջ 110-112):

Տարածաշրջանի հաջորդ վարչաքաղաքաբանական միավորը Ծուխման է: Ա. Գյուրցեն այն նույնացնում է աստուրական արձանագրություններով վկայված Ծուխմու (Մուխմու) երկրի հետ, որը գրկվել է վերին Եփրատ և Արամսի գետերի միջև՝ Բյուրակի լեռների արևելյան հարվածում (9, էջ 47 և ծան. 181):

Խեթական սեպագիր աղբյուրներում այն հանդիպում է նաև Ծուխասպա ձևով: Ավետիսյան է. որ երկուսի մեջ էլ առկա է **ծուխ** բաղադրիչը, որին մի դեպքում խեթերը ավելացրել են իրենց լեզվի -ma ածանցը, մյուսում՝ apa «այն կողմ» բառը:

Մուսիլույիումսա I-ի փարեգրության փյույկներով, որը կազմել է փվել նրա որդի Մուրսիխը, Ծուխման գրկվել է Իսուվայի և Նայասայի միջև (39, էջ 113):

Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները նշված փարսիցի վրա հիշաբանում են **Տուարածինի** խուրի երկիրը, որն, ինչպես հայտնի է, նույնացվում է հայկական **Տուարածափ** գավառի հետ: Ատրեսպանի փիրակալ Սալմա-նասար III-ի (մ. թ. ա. 859-824 թթ.) Տուշխայում թողած արձանագրության համաձայն Ծուխման իր **Ուաշփալ** քաղաքով գրկվել է Իսուվայի և Դայանեկի միջև (21, էջ 174):

Եթե նկատի ունենանք, որ աստուրական սեպագիր աղբյուրներում չի հիշաբանվում Տուարածինի երկիրը, իսկ ուրարտականում՝ Ծուխման, բայց այդ աղբյուրներում նկատվում է առկված նույն փարսիցը, ապա դրանց նույնությունը կասկածից վեր է:

Ավելին, Ուաշփալ քաղաքի անունը, կարծում ենք, կազմված է խեթերենի waš- «արածեցնել» ամրափից և նույն լեզվի -talla գործողություն կապարող նշանակությամբ ածանցից: Ուրեմն աստրեսպանցիները օգտագործել են դրա խեթական անվանումը: Եվ իրոք, Սալմանասար III-ի ժամանակ հյուսիսային Սիրիան լցված էր խեթական գաղթականներով: Այդ բառաձևը իր իմաստով հիշեցնում է Տուարածինի տեղանունը, որի մեջ առկա է ուրարտերենի - (i) ու ածանցը: Իսկ **փուարած** բառը հայերեն է և նշանակում է նախրապան, որը և օտարները թարգմանել են: Նեփուսար Ուաշփալը Տվարածափի գավառի համանուն կենտրոնն է եղել (21, էջ 185-186 և 60, քարտեզ):

Ծուխմայի և Իսուվայի, ինչպես նաև վերը նշված մյուս առհասկների՝ Նայասայի կազմի մեջ գրկվելու մասին վկայում է Արևուվանդասի դաշնագիրը. «Իսուվա երկրի ավազները, Պախուվա երկրի ավազները, Ծուխմա երկրի ավազները, [Կումախա] երկրի ավազները, Մալդիյա քաղաքի ավազները Բիտեյարի[գա] քաղաքի Արիխայիժիի հետ բոլո[րը] երդումի մեջ [են]: [Նրանք բոլ]որը Արևայինիս ժառանգն են: Նրանցից ով թագավորի դեմ, թագուհու դեմ, [թագավորի] թոռների, ծոռների դեմ, [թագավորի եղբայրների դեմ], թագավորի որդիների, թոռների դեմ, [Արևայինիս] դեմ և Խալարի երկրի դեմ [իր երկր]ում [ով ապստամբի], ևս ձեր թշնամին թող դառնա: Այդպեղ նրա դեմ անմիջապես կովեցնեք: [Եթե] ձեր դարպասի մոտ չաս[եք], ձեր փոհմակիցիև, ձեր ցեղա-

կից[իև չխնորհեցնեք, դուք կդառնաք ինձ թշնամի]» (14, հապոր XXIII, րեքսսի 72, սյունակ II, փող 36-42):

Այս խոսքերով խեթական թագավորը դիմում է Դուկամա քաղաքի առաջնորդ Ախիյային. այսինքն՝ Ազի երկրի փրակալի: Նա, ինչպես տեսնում ենք, հապուկ էր, որ Իսուվա, Պահուվա, Կումախա («Բարձր»), և Ծուխմա երկրների մարդիկ Ախիյայի փոհմակիցներն ու ցեղակիցներն են:

Դա հաստատվում է նաև Մուպիլուլիումա I-ի Եգիպտոսի փարավոն Ամեն-հոփես III-ին հասցեագրած նամակով, որտեղ գրված է. «[իմ ներկայացուցիչը] Նայասա երկրից [վերադարձավ]: [Իմ ներկայացուցիչը] Ալգիյա երկրից վերադարձավ: [Թշնամի երկրները ամ]րողջությամբ են գրավեցի: [Բանակը] Կասկա երկրի սկսեց հարձակում գործել» (14, XIX, 20, I, 2-5):

Ըստ այս հաղորդման, ինչպես երևում է, Նայասան, որը նույնպես խզել էր հարաբերությունները Խափիի հետ, գրավել է լեռնաշխարհի արևմտյան մասում հարավից սահմանակից էր Տիգրիսի վերին ավազանի Ալգիյա (հայկ. Աղձնիք) և հյուսիս-արևելքում Կասկա երկրին (Արևելապոնոփական լեռների շրջան. 39, էջ 143 և ծան. 323):

Այսպիսով, Նայասա երկիրն ընդգրկել է Ազի, Կումախա («Բարձր»), Իսուվա, Պահուվա և Ծուխմա նահանգները և գրադեցրել է լեռնաշխարհի արևմտյան հարավածը՝ Նայկական Տավրոսի, Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև: Նրա արևելյան սահմանների մասին խեթական սեպագիր աղբյուրներում տեղեկություններ չկան:

Այսպիսի մենք անդրադարձանք Նայասա երկրի գրադեցրած փարավոնի հարցերին: Իսկ Նայասա թագավորության սահմանները հաճախ չեն ընդգրկել էշված բոլոր նահանգները, որոնցից մի քանիսը մերթընդմերթ նվաճվել են խեթական թագավորների կողմից և մտնում էին Խափիի կազմի մեջ: Դա ակնհայտ է դառնում հայասա-խեթական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները ուսումնասիրելիս:

2. Նայասա երկրի ազգաբնակչությունը

Նայասա երկրի բնակիչների լեզվով որևէ գրավոր աղբյուր չի պահպանվել: Ուարի դրա մասին կարելի է պատկերացում կազմել միայն նրանց հապուկ անունների ուսումնասիրությամբ, որոնք հիշատակված են խեթական սեպագիր փրեսքերում:

Գ. Ղափանցյանը, դրանց մի մասը համեմատելով Միջագետքի Նուզի հիև քաղաքի աստորական սեպագիր արխիվից հայտնաբերված անձնանունների հետ, որոնց մի մասը խուռիական է, իսկ մյուս մասը՝ աստորական, գտնում է, որ Նայասայում խուռիներ են ապրել (32, էջ 64-73):

Այդ հետադարանի անունների արմատները հայտնի չեն: Նաճախ պարզ չի լինում անգամ անձնանվան լեզվական պարկանելիությունը: Ուստի դրանց և հայաստանյան հասարակ անունների միջև զուգահեռներ անցկացնելը քիչ թե շատ հավասարի արդյունքներ չի փայլի (8):

Ի. Դյակոնովը, համաձայն լինելով Գ. Ղափանցյանի փեսակեպին, այնուամենայնիվ նշում է, որ ազգաբնակչության լեզուն որոշելիս հայաստանյան փեղանունները խեթականների նման վարահելի չեն, քանի որ դրանք մ. թ. ա. XIV-XIII դարերի բնակիչներին ևսխորդամ այլ ազգության ժողովրդի («բնիկների») սփռված բառաձևեր են (29, էջ 213 և ծան. 58):

Խեթերը, ինչպես հայտնի է, գրավել են խապերի երկիրը և նրանց մի մասին ձուլել են իրենց. մյուսներին էլ՝ երկրից դուրս մղել: Բնիկների երկրի անունը, այնուամենայնիվ, կվաճողները պահպանել են: Սակայն ոչ սեպագիր աղբյուրները, ոչ էլ հնագիտական ուսումնասիրությունները մեզ չեն ընձեռում որևէ փաստ, որից կարելի լիներ ենթադրել, թե Նայասայի բնակիչները գրավել են այլ ցեղի տարածք: Ուստի Ի. Դյակոնովի նշած փաստարկը անհիմն է:

Նեղիևակը գրում է նաև, որ խեթական թագավոր Արնուվանդաս III-ի դաշնագրի մեջ հիշատակված Իսուվա, Պախուվա, Կունախա և Ծուխմա երկրների ավազների անունները խեթա-լուվական են, ուրեմն այդ տարածաշրջանի բնակիչները նույնպես խեթա-լուվական ցեղեր են եղել (29, էջ 86, ծան. 30):

Սակայն վավերագրում նշված է, որ այդ ավազները ուղարկվել են Խապիից որպես կառավարիչներ: Բնականաբար այդ մարդկանց անունները պետք է լինեն խեթա-լուվական լեզուներով:

Արամանի գետի ստորին ավազանում հայտնաբերվել են լուվիական գաղափարագիր արձանագրություններ: Ի. Դյակոնովը դրանից եզրակացնում է, թե այդ տարածաշրջանը բնակեցված է եղել լուվիացիներով: Սակայն հետևելով այս տրամաբանությանը՝ չենք կարող մտածել, թե Նայաստան, օրիևակ, ինչ-որ ժամանակ բնակեցված է եղել հույներով, արաբներով, քանի որ այնպեղ գրվել են այդ ժողովուրդների լեզուներով գրված վավերագրեր: Նեղիևակին հայտնի էլ չէ այդ փոքրաթիվ և կցկտոր գաղափարագիր արձանագրությունների բովանդակությունը:

Գ. Զահուկյանը Նայասայի հասարակ անունների ուսումնասիրության բնագավառում հանդես է բերում այլ մոտեցում: Նա դրանք համեմատում է հնդկարուսական հին լեզուների համապատասխան բառամթերքի հետ և առաջ բաշում մի փեսակետ, որի համաձայն Նայասայի բնակչությունը խոսել է այդ ընտանիքին պարկանող լեզվով (27, էջ 87):

Խեթական և աստուրական սեպագիր աղբյուրները թույլ են փայլի որոշ չափով կողմնորոշվել Նայասայի բնակչության լեզվի հարցում:

Սուպիլուլիումաս I-ի Կիծուվարեսայի (ուշ Կիլիկիա) թագավոր Սունասուրայի հետ կնքած դաշնագրում նշում է. «[Այն ժամանակ], երբ Իսուվա երկիրը՝ Արևայինիս ծառան, Արևայինիս նկատմամբ սկսեց թշնամանալ, և՛ Արևա-

յիևս. գնացի նրա դեմ կովելու: Իսուվա երկիրը, նրա փերը, ազգաբնակչությունը Իսուվայի, Արևայիևս առջև փախուստի մաքսակեցին. նրանք իջան Խուոի երկիր» (10, էջ 36-37): Տեքստից բխում է այն փաստը, որ խեթական թագավորը Իսուվա երկիրը չի համարում խուոիական: Այդպիսին եղել է նրա հարավային հարևան երկիրը, որտեղ ապաստան են գտել փախուստի մաքսաված խուվագիները:

Խուոիի փրակալները խուոիների մասին հիշատակում են միայն որպես Տիգրիս գետի վերին ավազանի և հյուսիսային Միջագետքի բնակիչներ: Նրանք Նայասա և Խուոի երկրները միմյանցից հստակ զանազանում են: Նույնը կարելի է ասել Ասորեստանի թագավորների վերաբերյալ: Թուրուլթի-Նինուրթա I-ը, մ. թ. ա. 1244թ. նվաճելով Տիգրիսի վերին ավազանի շուբարիական, այսինքն՝ խուոիական երկրները, անցնում է անմապչելի լեռները (Նայակական Տավրոս) և կոչում Նաիրի երկրների դեմ (28, N 3):

Այն, որ ևս Շուբարի և Նաիրի երկրները որոշակիորեն փարբերում է իրարից, երևում է նաև իր փիպղոսաշարից. «Թուրուլթի-Նինուրթան, աշխարհի թագավորը, հզոր թագավորը, Ասորեստանի թագավորը, Շումերի և Աքքադի թագավորը, Սիպարի և Բաբելոնի թագավորը, Դիլմունի և Մելուխի թագավորը, Վերին և Ներքին ծովերի թագավորը, լեռների և լայնարձակ փափաստանների թագավորը, շուբարիների (խուոիներ), կուփիների և բոլոր Նաիրի երկրների թագավորը» (28, N 7):

Ավելին, խեթական սեպագիր աղբյուրներում URU «բաղաք, բնակավայր» շումերերեն գաղափարագիրը, ի փարբերություն աստորական արձանագրությունների, դրվում է նաև որոշ երկրների անունների առջևից՝ դառնալով, փաստորեն, ազգաբնակչության ցուցիչ: Գ. Մելիքիշվիլին գտնում է, որ խեթերը, օրինակ, սու Kaska գրելիս նկատի են ունեցել Կասկա երկրի ժողովրդին (35, էջ 74):

Իսկապես, Խաթի, Խուոի, Նայասա, Միծրի (Եգիպոս), Կիծովապեսա, Արձավա և այլ երկրների անունները հաճախ գրված են լինում նշված որոշիչով, միևնույն դրանցում համանուն քաղաքներ չեն եղել:

Որքան սու Hajaša և սու Huarri գրելով խեթերը նկատի են ունեցել երկու փարբեր ժողովուրդների: Այսինքն՝ նրանք այդ երկու ազգերին իրարից զանազանել են:

Ha-ja-ša և Նայք անունների նմանությունը վաղուց արժանացել է մասնագետների ուշադրությանը: Ոմանք իրավագի կերպով պնդել են, թե դրանք միևնույն անվան փարբեր դրսևորումներն են: Սակայն վերջին փաստաձևակներում փարածված է Ի. Դյակոնովի պնտակեպը, որի համաձայն այն բաղկացած է haya- արմատից և -sa խեթական ամանցից, իսկ Նայք բառի հիմքակազմ ձայնավորը ո է (սեռ. հ. Նայոց) և ոչ ա: Ուափի և դրանք կապ չունեն իրար հետ: Նա, զարգացնելով իր այդ պնտակեպը, գտնում է, որ Նայասան կապ չունի հայ անվան հետ նաև այն պատճառով, որ նրանում առկա է իս և ոչ հ հնչյունը: Նեղիկակր միևնույն ժամանակ ենթադրում է, թե հայ անունը առաջացել է Hatti-ից օյ հնչյունափոխությամբ (29, էջ 211-214):

Եթե մի կողմ թողնենք այն, որ այս սպուգարանությամբ հայերենին վերագրվում է ոչ բնորոշ խ > հ հնչյունափոխություն, ապա անհասկանալի է, թե Սաադի և հայ (սեռ. հայո-) ձևերում հիմքակազմ փարբեր ձայնավորների (ի և ո) առկայությունը այս անգամ ինչպես է, որ չի խոչընդոտում մի բառաձևը մյուսից բխեցնելուն:

Ինչպես գտնում են խեթագետները, խեթերենի ք-ն կոկորդային հնչյուն է (24, էջ 245): Այն հնդեվրոպական նախադեզվից է եկել և, որպես այդպիսին, հիմնականում պահպանվել է խեթերենում ու հայերենում:

Խեթերը հարևան երկրների փեղանունները, որոնց մի մասը պարունակում է խ, իսկ մյուսները՝ հ, գրության մեջ արտահայտել են մինևույն ք ունեցող վանկի սևպանշանով:

Խեթական փեղանուններում -aša ածանցը հաճախ է հանդիպում: Օրինակ, *Haršanaša* բնակավայրը հիշատակված է նաև *Haršanhila* ձևով, որի մեջ *hila* «բակ, հարսություն» խեթերեն բառը փոխարինում է -aša ածանցին: Կամ *Parminaša* և *Parminija* փեղանուններում հերթագայում են նույն լեզվի -aša և -ija մասնիկները: Իսկ *Hijašaša* բնակավայրի անվան արմատը հանդիպում է նաև *Hijašuwanta*-ի մեջ, որտեղ առկա է խեթերենի -wanta ածանցը և այլն (16):

Գ. Ջահուկյանը նույնպես գտնում է, որ Նայասա անվան մեջ առկա է խեթերենի ածականակերպ -aša ածանցը (27, էջ 69): Նեղիսակը հայասերները գեղակցորեն կապում է հին հնդեվրոպական (26), փոքրասիական (76) լեզուների և ապա հայերենի հետ (27):

Սակայն ինչ ծագում ունի հայ արմատը: Այն խեթերենում չի հանդիպում, հեփուրաբար այդ լեզվի նյութով չենք կարող բացատրել: Ուրևան խեթերը օտար արմատին, որը հարևան ժողովրդի ինքնանունն է, ավելացրել են իրենց ածանցը: Մի բան, որ լեզուներում շարք փարսածված երևույթ է (հմմտ. ռուս-Ռուսաստան): Այս անունը մեր ժողովրդի ինքնանունը լինելուց բացի հայերենում գործուն հիմք է բազմաթիվ հին և նոր կազմությունների համար (հմմտ. հայել «նայել», հայելի, հայացք, հայեկ «նավի դիտանոց» և այլն): Դրանից բացի այն հանդիպում է մի շարք հայկական հին փեղանունների մեջ և մտարևազույց անուն փեղանքի երևացող, փեսանեյի լինելը՝ շրջակայքի համեմատ: Ինչու չի կարելի մտածել, որ լեռնաշխարհն էլ փեսանեյի է բոլոր կողմերից և կարող էր շարք հնում կոչվել հայ, որից էլ առաջանար ժողովրդի անունը: Այս փեսակերպի օգտին է խոսում նաև լեռնաշխարհի երկրների աստուրական Նաիրի անվանումը՝ «լեռնաշխարհ» իմաստով (փես ստորև):

Նայասայի նահանգներն են եղել, ինչպես վերը նշվեց, Ազին, Կումախան («Բարձր»), Իսուվան, Պախուվան և Ծոխման:

Ազին (*Azzi*), կարծում ենք, որպես փեղանուն կազմված է հայ. հ.-ն. ազ- (հմմ. ազազիլ «չորանալ») արմատից, որն առկա է Բարձր Նայքի և Գողթի Ազա, Սպերի Ազանց, Դիարբեքի Ազիք, Սղերդի Ազին և միջնադարի այլ հայկական փեղանունների մեջ:

Կումախան (*Kumakhha*), որը հանդիպում է նաև Կումախանու ձևով և հայկա-

կան Կամախն է, կարծում ենք, կազմված է հայ. կամախ «ընձա» արմապից (հմմ. Կամախ. գյուղ Բիթլիսի շրջանում, Կամախ՝ բերդ Տայբում և այլն):

Ի դեպ, այդ փրկանունը ունակ բխեցնում են կմախ բառից՝ պապճառաբանելով, որ Արշակունիների գերեզմանոցն այնպեղ է. Լոկ (32, էջ 49-50): Իսկ չէ՞ որ դա շատ ավելի ուշ ժամանակի փաստ է. և կապ չունի մ. թ. ա. XIV դարի հետ:

Իսուվա անունը (Isawa), ինչպես առաջարկում է Ի. Դյակոնովը, կազմված է ուրարտերենի isani «այն կողմ» արմապից և խոտիերենի -we ամանցից (29, էջ 86): Նախ, ուրարտացիների համար այդ երկիրը գետի (փվյալ դեպքում Եփրատի) ոչ թե այն, այլ ճիշտ հակառակ՝ այս կողմում էր: Առավել նս, որ նրանք այն կոչում էին ոչ թե Իշուվա, որև, իբր, ուրարտերեն է, այլ Ծուպակի: Իսկ վերջինս հայկական Ծոփք անվան ուրարտական հորջորջումն է:

Այն կազմված է հայերենի ծուպ «երիզ» արմապից: Եվ, իրոք, այդ ևսահանգը կորարված է Արածանիի և Եփրատի վտակներով: Նայկական լեռնաշխարհում այս արմաքով կան այլ փրկանուններ (հմմ. Ծուպ՝ գյուղ Գուգարքում, Ծուպիս՝ բերդ Բյուրակնի լեռներում և այլն):

Ինչ վերաբերում է Իսուվա և Սոֆենե հորջորջումներին, ապա դրանք օգտար ձևեր են:

Պախուվան (Pakhwa), ուշ միջնադարի հայկական Պահ-արկանի (67, բարբեզ) և ժամանակակից Պախի հետ է նույնանում: Նայկական ձևում կարելի է առանձնացնել պահ «պահպանություն» և արկ «արկանել, ձգել» արմաքներից, որոնք իրանական ծագում ունեն և նշանակում են «պահ լրված, պահպանված»: Նայասայի բնակիչները դրանք կարող էին վերցնել հին իրանական լեզուներից: Իսկ խեթերը այդ անվան վրա ավելացրել են իրենց -uwa ամանքը (հմմ. Պահու բերդ՝ Բաղքում, Պահավանք՝ Ծմակում և այլն):

Ծոխմա ևսահանգի անունը (Zuxma), որը հանդիպում է նաև Ծոխասպա ձևով, կարծում ենք, կազմված է հայերենի ծուխ արմապից (հմմ. խեթ. տհս (wa) i, ծուխ, 75, էջ 314), որի վրա խեթերը ավելացրել են մի դեպքում -ma ամանքը, մյուսում քա «այն կողմ» բառը (հմմ. Ծխիլ՝ գյուղ Թորթումի, Ծխառ՝ Մուշի, Ծխակերպ՝ Բասենի գավառներում, Ծխանխաք՝ բերդ Ծիրակում և այլն, հմմ. 35, էջ 89):

Անդրադառնակք Նայասա երկրի բաղաբանների ու բնակավայրերի անունների սպուգաբանություններին:

Արձիյան (Arzija, հայկ. Արձն), կարծում ենք, կազմված է հայերենի հեղեղ-բուրական նախալեզվից եկող արձ-նախասպես «սպիտակ» նշանակող արմապից, որը հանդիպում է Բագրևանդի Արձակ, Կոզովիսի Արձաի, Վանի Արձկն և այլ հին գյուղերի անունների մեջ:

Խախան (Hahha, հայկ. Խախ) բաղկացած է հայ. խախ «չոր» բառից, որն առկա է Թորթումի Խախու, Նախիջևանի Խախ, Օլթիի Խախկերպ և այլ հին փրկանուններում (հմմ. Չորակ, գյուղ):

Ինգալավան (Ingalawa, հայկ. Նիգալ), հավանաբար կազմված է հայ. հ.-և. նիգ «դռան եզրի սողնակ» և ալ-ք «խորք, խորունկ փեղ» արմաքներից: Խև-

թերը կրանում ի հեջյունը դրափոխել են՝ ավելացնելով իրենց լեզվի -awa (r) ամանցը: Իրոք, Նիզպը ճորոխի սյորին հովկրում է եղել, որը խոր կիրճերով հարուստ է (հմմ. Նիզ գավառ՝ ժմկ. Արագածի շրջան, Այ՝ գյուղ Ջանգեզուրի և Արդահանի):

Ծանծալիյան (հմմ. Ծանծալ՝ գյուղ Բասենում), թերևս, բաղկացած է հայ. ծանծաղ «ոչ խոր» (չրի, հողի համար) արմարից և -եա ամանցից:

Կանուվարան (Kannuwara, հայկ. Կան) իր հիմքում ունի հայ. կան «ոլորք, պտույտ, շրջան» արմարը, որի վրա խեթերը ավելացրել են - awar (a) ամանցը: Այն հանդիպում է Սպերի, Արդահանի, Սյունիքի Կան հին բնակավայրերի անունների մեջ և վկայում է փեղում գեպի ոլորանի առկայության մասին:

Պալիսնան (Pališna, հայ. Պալունիք) պարունակում է հայ. հնդեվրոպական նախալեզվից եկող պալ «բարածայր» բառը, որի վրա խեթերն ավելացրել են - isna (<-isar) մասնիկը:

Ուրա փեղանունը (Ura, հայ. Ուրեն) իր մեջ ունի հայ. ուռ «ճյուղ, ընծյուղ» սցմապը, որը հանդիպում է Վայոց ձորի Ուրիկ, Ծղուկի Ուռական, Ծիրակի Ուռուտ միջնադարյան բնակավայրերի անուններում:

Խալիմանա (Halimana, հայ. Մանյա այրք) բաղկացած է հայ. ման «պտույտ, ոլորք, գալար» բառից, որի վրա ավելացված է խեթերենի hali «պահակ» բաղադրիչը (26, էջ 73): Այն կրկնվում է ճորոխի ավազանի Մանս և Սյունիքի Մանաշ ու միջնադարի փեղանունների մեջ:

Բիլեյարիգան (Bittejariga, հայ. Բթայարիճ) կազմված է հայ. հ.-ե. բուլթ «հաստ, գուլ, թավ» և առիճ «գյուղ, շեն» արմարներից: Այն հիշեցնում է Վասպուրականի Բուր և Բայազետի Բութակ գյուղերի անունները:

Արավանա երկրի անունը (Arawanna, հայ. Արավանյանք նախարարական փուն), կարծում ենք, բաղկացած է իրանական լեզուներից վաղ շրջանում փոխառված արվան «բնակավայր, բնակություն» բառից և առ «կողքին, դեմը, առջև» նախդիրից: Այն հանդիպում է Նիկոն գավառի Արավան հին փեղանվան մեջ:

Գազու [...] (Grazu [...]), հայ. Գազ) բնակավայրի անունը, կարելի է ենթադրել, որ հիմքում ունի հայ. գազ «աքցան» արմարը, որը կրկնվում է Բիթլիսի և Խոփրոցուրի Գազեր, Ալաշկերտի Գազգազք, Սասունի ու Վանի Գազիկ փեղանունների մեջ: Նևարավոր է, որ դրանք այդպես կոչվել են փեղի բնական պաշտպանվածության հետևանքով:

Չազիսան (Zaziša, հայկ. Չազա) կազմված է հայ. հ.-ե. ազ- բայարմարից (հմմ. ազազել «չորացնել») գրաբարյան գ- նախդիրի հավելմամբ: Իսկ -isa-ն խեթերի կողմից ավելացված ամանց է:

Այս նախդիրը հաճախ է հանդիպում հայկական փեղանուններում, ինչպես՝ Չակոսակոս (գյուղ Վանի նահանգում), Չերվանդանց < Երվանդ (գյուղ Վանի գավառում):

Սյունիքի վանքներից մեկի՝ Տաթևի անունը հանդիպում է նաև Ըսփաթև (գՏաթև) ձևով: Չազա անունով բնակավայրեր եղել են Վանի շրջանում, Բու-

բերդում, Սերասափայում և այլն:

Տայասայի Արնիա (Arnia) բնակավայրը, կարծում ենք, Սպերի շրջանի Առնուս է: Նրա անվան մեջ բացի խեթերի կողմից ավելացված -ia մասնիկից, առկա է հայ. հնդեվրոպական ծագմամբ առն «վայրի խոյ» արմարը: Այն հիշեցնում է Գեղարթունիքի Առնեղ, Ծաղկոսի Առնիկ, Վասպուրականի և Խնուսի Առնիս հին փեղանունները:

Արիպաս (Aripša, ուշ Արաբ-կալե) կարելի է համեմատել հայ. առ «կողքին, առջև» ևսխդիի և ալի արմարի հետ: Այսպիսի ստորգնաբանության օգտին է խոսում այդ բնակավայրի ջրով շրջապարված լինելու հանգամանքը, որի մասին վկայում են խեթական սեպագիր աղբյուրները: Տևարավոր է, որ այն կոչվել է *Առախս, իսկ օտար հորջորջմամբ՝ Արիպաս (հմմ. Ախուրյանի շրջանի Առափի, Մակուի Առափ-լար, Բորչալուի Առափ-լը փեղանունները):

Դուկամա (Dukkamma, Duggama, Dukkamana) բաղաբի անունը Գ. Զահուկյանը բիւցնում է խեթերենի dukk-//dugg- «պեսսանելի լինել» բայարմարից (75, էջ 335): Կարծում ենք, նրանում առկա է -ama (r) (-awar)՝ բայսահմբերից գոյական կազմող խեթական ածանցը, որը բառերի տրական հոլովաձևում դառնում է -amana. Դուկաման Թորթումի շրջանի պատմական Տայ գյուղի անվան խեթերեն թարգմանությունն է:

Դանկուվան (Dankuwa) խեթերենի dankui «մութ» բառի տրական-փեղական հոլովաձևն է: Այն Երզնկայի շրջանի միջնադարի հայկական Մթնի բնակավայրի անվան խեթերեն թարգմանությունն է: Մթնին հայերենում ունի նույն իմաստը (մութ և -նի ածանց):

Արիսիտան (Arhita) խեթերենի arha «սահման» բառի գործիական հոլովաձևն է: Այն, կարծում ենք, պարսկական Տաշտյանք գավառի Երիզա ավանի անվան (հմմ. հայ. երեզ «եզր») թարգմանությունն է:

Խալմեսան (Halmešna) խեթերենի halmeša «երգ» բառի տրական-փեղական հոլովաձևն է, որն իր հերթին Դերսիմի պատմական Երզնեռն գյուղի անվան թարգմանությունն է:

Արջին ջրս բնակավայրերը գտնվել են ոչ թե Խալսիի, այլ Տայասա երկրի տարածքում: Ուրեմն խեթերը թարգմանել են օտար փեղանուններ, որոնք ըստ էության հայկական են:

Գիսնականները փարբեր փեսակներն են հայրենի Տայասայի դիցանունների մասին:

Ուգուրը Ի. Դյակոնովի կարծիքով գրված է շումերերեն գաղափարագրերով (Ս. GUR), ուստի նրա բուն անունը հայտնի չէ (27, էջ 213): Շումերերենում, սակայն, նման գաղափարագրեր չկան: Ավելին, խեթական սեպագիր աղբյուրներում հանդիպում է U-uk-ku-ra անձնանուն գրված վանկերով: Ուրեմն Ուգուրը նույնպես հնչյունագրով է արտահայտված:

Գ. Ղափանցյանը այն կապում է հայ. ոգոր-իլ «կովել, մարտնչել» բայարմարի հետ (32, էջ 90-91):

Խերթական Սուպիլուիումաս I թագավորի՝ Նայասայի հեպ կերթսմ դաշնագրում այդ երկրի ասարվածների անունների ցուցակի մեջ Ուգուրը գրավում է առաջին տեղը: Սովորաբար հին արևելյան այդ կարգի գանկերում նշված փեղր միշտ զբաղեցնում է ամպրոպի ասարծու անունը: Ուստի Գ. Ղափանցյանի սարագաբանությունը համոզիչ է:

Տերիտիտունի (Teritituni) ասարծու անունը Գ. Ղափանցյանը համեմատում է խեթ. *teri* «երևթ» և հայ. **տրուրն** (տրուն) արմատների հեպ (32, էջ 94): Սակայն Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ մեկ անունը երկու լեզուների բառամթերքով չէր կարող կազմվել (75, էջ 329):

Կարծում ենք, խնդրո առարկա անվան մեջ առաջին բաղադրիչը հայ. **տիր** «խիստ, պինդ» արմատն է:

Ունագաստայի (Unagasta) անունը Գ. Ղափանցյանը գտնում է, որ բաղկացած է հայ. **ունակ** «ընդունակ» բառից և **-աստ** ածանցից: Կարելի է ենթադրել, որ այդ անվան երկրորդ բաղադրիչը ոչ թե **-աստ** ածանցն է, այլ հայ. **աստանել** «քննել» բայի **աստ-** արմատն է: Նեպեսբար այն նշանակում է «ունակ քննիչ», որը և հարկանշական է ասարծու համար:

Բալտայիկը (Baltaik) կարելի է բխեցնել հայ. հնդեվրոպական ծնագումով **բալ** «մեզ, մշուշ» արմատից, որին ավելացել է **-իկ** ածանցը:

Ջակակին (Zakka[ni]), կարծում ենք, հայ. գակունի «հողմաշապ վայր» բառն է:

Ուշադրության են արժանի նաև Նայասայի Մարիյա, կարանի, Խուկանսա թագավորների և Դուկանսա թագաբի առաջնորդ Ախիյայի անունները:

Գ. Ջահուկյանը Մարիյան (Marija) համարում է հնդեվրոպական և համեմատում է իռլանդերենի *mar* և սլավոնական - *мер* (Вѣстимерь), արմատների հեպ (75, էջ 326-327): Պետք է ավելացնել, որ **մար** հայերենում նշանակում է «տեր», որը, սակայն, Ն. Աճառյանը համարում է ասորական փոխառություն: Այնինչ հին սեմական լեզուներում (օրինակ, ասսուրերենում) մարը այդ իմաստը չունի, այն նշանակում է «որդի» (31, էջ 112): Ուստի ասորերենը այն ձևք է բերել հերթագայում փոխառելով հայերենից: Այդ են վկայում նաև արմատի վերջի նշված հնդեվրոպական զուգահեռները: Ի դեպ, խեթերենում այդ արմատը չի հանդիպում: Նեպեսբար Մարիյան կազմված է հայ. **մար** հնդեվրոպական արմատից և **-եայ** ածանցից: Մարիյա անունը դարձել է Նայասայի հաջորդ թագավորների համար տիրոջ (տես ստորև):

Կարանի անունը (Karanni) Գ. Ղափանցյանը բխեցնում է խոտիերենի *kar* արմատից, որի իմաստը հայտնի չէ (32, էջ 67-69): Գ. Ջահուկյանը այն համեմատում է մի շարք հին հնդեվրոպական լեզուների համապատասխան արմատների հեպ (75, էջ 326): Կարծում ենք, Կարանի անունը կազմված է հայ. **կար** «պետք» արմատից և **-անի** ածականակերպ ածանցից:

Խուկանայի անունը (Hukkanna) Գ. Ղափանցյանը համեմատում է հայ. **խուկ** «խորհուրդ, մտածություն» արմատի հեպ, որին ավելացվել է **-ան** մասնիկը (32, էջ 71): Այն հիշեցնում է միջնադարի հայկական Շնորհք, Իմաստան, Խելոք

անձնանունները:

Անիյան (Aniija) Գ. Ղափանցյանը բաղդատում է խուռիերեն Անիյա անձնանվան հեյր (32, էջ 73): Ն. Աճառյանը Անձնանունների բառարանում բերում է Անիա անհայր ծագումով մի անուն, որը եւս համեմատում է Անի րեղանվան հեյր:

Կարծում ենք, Անիյա անվան մեջ առկա է հայ. անիացեալ «խնամյալ» բայի **անի-** արմատը և նույն լեզվի **-եայ** ամասնը:

Աիսիյան (Aišiya), կարելի է ենթադրել, որ բաղկացած է հայ հեթանոսական **Այս** դիցանունից, և **-եայ** ամասնից (հմմ. հայ. **այս** «քամի, հողմ»):

Վերև ասվածից կանրի է եզրակացնել, որ Տայասա երկրի բնակիչների ինքնանվանումը եղել է **հայ.** իսկ լեզուն՝ հայերեն: Այդ են վկայում եւս Տայասայի հայրուկ անունների վերը նշված ստուգաբանությունները:

3. Տայասա թագավորության ռազմաքաղաքական պատմությունը

Մովսես Խորենացին «Տայոց պատմությունը» սկսում է շարադրել Տայկ եւս-հապեթի ժամանակներից: Տայոց այդ առաջնորդի անունը՝ Ներրովթը (Բել), ինչպես վերը պարզվեց, Ատրեաքանի թագավոր Թուրուլթի-Նիկուրթա I-ն է, որն արշավանք է ձեռնարկել՝ Նաիրի երկրները՝ Տայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հարվածը նվաճելու համար մ. թ. ա. 1244 թվին: Այդ ժամանակ նշված փարածքը ինթական սեպագիր աղբյուրներում վկայված է Տայասա անունով, որ հայ պատմիչի ներկայացրած Տայքն է: Այնպեղ իշխում էր Տայկը: Տայ ժամանակագիրներ, հայոց արքայացանկից հանելով թագմաթիվ թագավորների անուններ, նրանց փարիները վերագրել են Տայկին: Արդյունքում ստացվել է, ինչպես վերը րեսանք, իշխանության 246 փարի, որից 166-ը վերաբերում է Ներրովթի դեմ կռվելուց մ. թ. ա. 1244 թվից առաջ, իսկ 80-ը՝ դրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանին: Տայկ ևսհապեթին վերագրված փարիների սկիզբը մ. թ. ա. 1410 թ. և վերջը՝ մ. թ. ա. 1165. , համարյա համընկնում են այդ ժամանակահատվածում ինթական սեպագիր աղբյուրներում վկայված Տայասա թագավորության առաջացման և կործանման փարերթների հեյր:

Տայասա թագավորության ռազմաքաղաքական պատմության մասին մեր պարկերացումներն ամփոփվում են մ. թ. ա. XV-XIII դարերում ինթերի հեյր ունեցած նրա փոխհարաբերությունների սահմաններում:

Բնական է, որ ժամանակին Տայասան արևմտյանից (Խապի) բացի հարավային և արևելյան հարևան երկրների հեյր նույնպես ունենար որոշակի կապեր: Սակայն դրանց մասին որև. գրավոր աղբյուր առայժմ հայտնի չէ:

Ընդ որում ռազմական ընդհարումներին վերաբերող հաղորդումները հիմնականում միակողմանի բնույթ ունեն: Ինթական թագավորները գրկ են րվել

իրենց փարսմ հաղթանակների մասին: Սակայն չի բացատրվում, որ նրանք ևս-
և պարտություններ են կրել: Այդ մասին տեղեկությունները կամ խիստ թուղիկ
են, կամ բացակայում են: Դա նույնպես դժվարացնում է Տայասայի որոշ ժամա-
նակաշրջանների պատմության վերհանելը:

Այդ խոշոր բացը լրացնելու համար դիմում ենք տերապերի փաստերի վերլու-
ծությանը:

Ժամանակագրության հարցեր

Խեթական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված են հայասական չորս
թագավորների անուններ՝ Մարիյա, Կարանի, Խուկանա և Անիյա: Դրանցից
Մարիյան և Կարանին փիրակալ են եղել խեթական թագավոր Թուդիալիյաս
III-ի (մ. թ. ա. 1420՝-1397 թթ.) ժամանակ: Սակայն Կարանին պատրուզմն է
ևս Թուդիալիյասի հաջորդի՝ Սուպիլուլիումաս I-ի (մ. թ. ա. 1397-1348 թթ.)
դեմ: Վերջինիս ժամանակ Տայասայում իշխել է ևս Խուկանան: Իսկ Անիյան
Մուրսիլիս II-ի (մ. թ. ա. 1347-1317 թթ.) ժամանակակիցն էր:

Սակայն փարակարծությունների տեղիք են փայխ այլ փաստեր: Է. Ֆոտերը
գրվում է, որ Տայասայում Մարիյա անունով եղել են երկու քաղաքական գոր-
ծիչներ: Առաջինը թագավոր էր, որը Թուդիալիյասի ժամանակ հրավիրվել է
Խապիի մայրաքաղաք Խապուսա և մտնիան դաբապարտվել: Իսկ երկրորդը
Խուկանայի փեսան էր, որի կնոջը՝ իր աղջկան, ևս պեպր է հեր վերցնել: Տեղի-
նակի կարծիքով այդ Մարիյան, որը հրամանատար էր, թագավոր Մարիայի
ժամանակակիցը չի եղել (3, էջ 10-11):

Դաշնագրում Խապիի թագավոր Սուպիլուլիումաս I-ը դիմում է Մարիյային
այն դեպքում, երբ ինքը պայմանագիրը կնքել էր Տայասայի արքա Խուկանայի
հետ: Ն. Ադոնցը, այս փաստից ելնելով, ենթադրում է, որ այդ վավերագրի
ավարտը համարվող կավն փախտակը մասնագետների կողմից մեկ այլ տեքս-
տից է կցվել և բուն դաշնագրին չի վերաբերում (46, էջ 36-37): Սակայն պեպր է
նկատի ունենալ, որ եշված տեքստի այդ բաժնում Մարիյայի հետ հիշատակ-
ված է ևս Խուկանան: Տեքստաբար այն նույն տեքստի շարունակությունն է:

Գ. Ղափանցյանը իրավացի է, երբ Խուկանային համարում է Կարանիի հա-
ջորդը (32, էջ 69):

Ի. Դյակոնովը նույնպես գրվում է, որ Մարիյա անունը կրել են երկու
անձնավորություններ՝ մեկը Տայասայի թագավորն է եղել Թուդիալիյասի ժա-
մանակ, իսկ մյուսին ևս համարում է Խուկանայի հետ գուգահեռ իշխող փիրա-
կալ (29, էջ 91-92): Սակայն խեթական դաշնագրերից և ոչ մեկի մեջ չկա նման
հիշատակություն. երբ թագավորը դաշնակից արքայի կողքին հիշատակի գու-
գահեռ իշխողի կամ գորահրամանատարի անունը:

Սուպիլուլիումաս I-ի դաշնագրում, Տայասայի հետ կնքած, ամեն տեղ, որ-

պես այդ երկրի թագավոր, հիշարարկված է: Խուկանան: Առաջարկված ամեն մի պայմանի առիթով ևս դիմում է Նայասայի այդ արքային: Այսպես.

1. 8. «Դու, Խուկանա, ճանաչիր միայն Արևալիևի բարի իշխանությունը:

9. Իմ որդու մասին, երբ ես թագավոր նշանակվեմ, ասա, որ նրան բոլորը ճանաչեն:

10. [Եթև] ես նրան ներկայացնեմ հանդիսավոր պայմաններում, դու նույնպես, Խուկանա.

11. ճանաչիր նրան» (13, V, 3):

Սակայն Խուկանան, ինչպես երևում է, փաստաթղթի չորրորդ սյունակում հիշարարկված է: Մարիյա անունով.

IV, 41. «Եթև դուք՝ Նայասա երկրի մարդիկ, հեպագա օրերին լավ

42. պաշտպանեք ինձ, ապա ես ձեզ՝ Նայասա երկրի մարդկանց, Մարիյային,

43. Նայասա երկրի մյուս ցեղակիցներին լավ կպաշտպանեմ» (13, V, 3):

Եթև այսպեղ հիշարարկված Մարիյան լինե՞ր գորահրամանավար, ապա նրա անունից առաջ նաև պետք է հիշվե՞ր Նայասայի թագավորը:

Դաշնագրի վերջին բաժնում նույնպես Մարիյան հիշվում է որպես Սուպիլուլիումասի դաշնակից.

IV, 50. «Ահա, այս խոսքերն են, որոնք ես ձեզ հեպ մեքոյի դաշնագրի մեջ:

51. Եթև [դուք]՝ Նայասա երկրի մարդիկ և Մարիյա,

52. դրանք չկարարեք... (13, V, 3):

Ի՞նչով հապախվածի մեջ նույնպես Մարիյա անունով ներկայացված է Նայասայի թագավոր Խուկանան:

Այս ներթադրությունը հաստատվելու համար դիմենք վավերագրի վերջին փոքրիկ.

IV, 57. «..... Ես

58. չարիք չեմ նյութի Նայասա երկրի մարդու նկատմամբ՝ Մարիյայի նկատմամբ: Եվ Նայասա երկրի նկատմամբ

59. ես չարիք չեմ նյութի:

60. Վերջ:

61. Խուկանայի հեպ դաշնագրի երկրորդ փոխարակ» (13, V, 3):

Այսպեղ Մարիյա բառը փոխարինված է Խուկանա անունով: Ուրեմն այն ներկայացնում է Խուկանային: Ներկարար այդ անուններից մեկը՝ Մարիյան, փոխդոս է:

Խնթական առաջին թագավոր Խապուսիլիսը երկար ժամանակ հեպոգոպողներին հայտնի էր Տարարևա անունով, որը բառացի նշանակում է «իշխող»: Ներագայում միայն պարզվեց, որ դա եղել է նրա փոխդոսը, որը որպես այդպիսին, գործածվել է նաև հաջորդ փոխարակների համար:

Ուրեմն նույնը կարելի է մտածել և Մարիյա բառի վերաբերյալ: Այն եղել է, հավանաբար, Նայասայի առաջին հզոր թագավորի անունը: Marija բառաձևը Գ. Ջահուկյանը համեմատում է լավիլներենի maro «ղեկավար, առաջնորդ» բա-

ոի հեպ (26, էջ 37): Վ. Գևորգիւնը այն բխեցնում է Լւորուսկերենի maro «ղեկավար, իշխող» արմաբից (25, էջ 190): Այս բոլորը հաստատում են, որ Մարիյա բառը կարող էր իսկապես հանդես գալ որպէս փիպոդոս (40, էջ 57-62):

Սուպիլոյիումնասի նշված դաշնագրի մեջ, կնքված Տայասայի թագավոր Խուկանայի հեպ, բացի նրանից այդպէս կոչվել է նաև մեկ ուրիշը.

III, 65..... «Քո աղջկան Մարիյայից հեպ վերցրու:

66. Նրան ամուսնացրու» (13, V, 3):

Ուրեմն այդ Մարիյան Խուկանային նախորդող Տայասայի արքան էր՝ Կարանին, որը դեռ կենդանի էր:

Տայասայի առաջին փիրակալ Մարիյայի մասին Սուպիլոյիումնասի նշված դաշնագրում կարդում ենք.

III, 53.... Մարիյան, որ [մինչ այդ] կար, այդ գործի պատճառով [մահացավ]:

54. Նա հեպերայի մոպ չգնաց: Նա [նայել էր] նրա վրա:

55. Իմ հայրն Լ էրբեմն պատուհանից հեպնում էր» (13, V, 3):

Այս բաժնում Սուպիլոյիումնաս Լ-ը պատմում է, որ իր հոր ժամանակ Մարիյան եղել է մայրաքաղաք Խապուսայում և սպանվել է, քանի որ հեպերայի վրա այլ աչքով է նայել: Ուրեմն Տայասայի արքա Մարիյան գոհվել է Թուրխալիյաս III-ի ժամանակ: Նրանից հեպո Կարանին է ժառանգել գահը, որը կենդանի էր դաշնագրի կնքման ժամանակ և այլևս թագավոր չէր:

Խնթական փիրակալ Մուրսիլիս II-ի և Տայասայի արքա Անիյայի միջև կնքված դաշնագրում, դարձյալ հիշատակված է Մարիյա անունով մեկը, որը այս դեպքում վերաբերում է Խուկանային (12, N 85, տող 1-5):

Այսպիսով, Մարիյա անունը, որը հայերենի մար «տեր» բառն է - եայ անանցով (տես վերը), հայ թագավորների համար ծառայել է որպէս փիպոդոս: Տայասայի (Տայք) առաջին մեծահամբավ թագավորը մեզ հայրն է միայն այդ անունով: Նա եղել է խնթական թագավոր Թուրխալիյաս III-ի (մ. թ. ա. 1420՝-1397 թթ.) ժամանակակիցը: Նրանից հեպո Կարանին է փիրել գահին և պատերազմներ վարել Խապիի դեմ թե Թուրխալիյասի, և թե Սուպիլոյիումնաս I-ի (մ. թ. ա. 1397-1348 թթ.) օրոք: Այնուհետև Տայասայում իշխանությունն իր ձեռքն է վերցրել Խուկանան, որից հեպո՝ Անիյան Մուրսիլիս II-ի (մ. թ. ա. 1347-1317 թթ.) ժամանակ:

Ուրեմն Տայասայի նշված արքաները հաջորդաբար իշխել են մոտ մ. թ. ա. 1410-1310 թթ.:

Ինչպէս վերը տեսանք, մ. թ. ա. XIII դարի կեսերին Տայասայում (Տայք) փիրել է Տայկ նահապետը: Խնթական սեպագիր աղբյուրներում այդ ժամանակի համար Տայասայի որևէ թագավորի անուն չի պահպանվել:

Տայկից հեպո՝ մ. թ. ա. XIII դարի վերջին քառորդին, որպէս այդ փարամաշրջանի առաջնորդ, հիշատակված է Դուկամա քաղաքի տեր Աիսիյան: Նա Ազի նրկրի արքան է եղել, որին, ինչպէս նշում է նրա դաշնակից խնթական թագավոր Արևուսանդաս III-ը (մ. թ. ա. 1232-1201 թթ.), պետք է ենթարկվեին Իսուվա (Արամանիի ստորին ալիսզան), Պախուվա (Հյուրակնի լեռների արևմտյան

շրջաններ), Ծովանա (նույն լեռների արևելյան հատված) և Կումախա (Երզրումի և Երզնկայի շրջաններ) նահանգները:

Նայասա պեղությունը (Նայք) պարմական ապարեղ է եկել մոտ մ. թ. ա. 1410 թվից և կործանվել է մ. թ. ա. 1165 թվին:

Նայասա - ինթական ռազմական ընդհարումները մ. թ. ա. XV դարի վերջերին ու մ. թ. ա. XIV դարի սկզբներին:

Խնթական սեպագիր աղբյուրներում Նայասայի մասին առաջին հիշատակությունները վերաբերում են մ. թ. ա. XV դարի վերջին քաանամյակին:

Մարիյայի ժամանակ Նայասա թագավորության և Փոքր Ասիայի իր արևմտյան հարևան Խապի պեղության հեպ ունեցած հարաբերությունների մասին է վկայում Սուպիլուլիումաս I-ի՝ Խուկանայի հեպ կերած դաշնագիրը:

III, 53.... «Մարիյան, որը [մինչ այդ] կար, այդ գործի պարճառով [մահացավ]:

54. Նա հեպերայի մոպ չգևաց: նա [նայել էր] նրա վրա:

55. Իմ հայրն էլ կրբեմն պարուհանից հեպնում էր: [Նրան բարկությունը] համակել էր:

56. Նա ասել էր՝ ինչու դու նրա վրա նայեցիր:

57. Նա այդ բանի համար մահացավ: [Այդպիսի բանի համար] էլ մարդ գոհվեց» (13, V, 3):

Բերված վերաբերից երևում է, որ Նայասայի թագավոր Մարիյան Սուպիլուլիումասի հոր՝ Թուդխապիլաս III-ի ժամանակ (մ. թ. ա. 1420-1397 թթ.) հրավիրվել է ինթական արքունիք: Դա, կարծես, նշանակում է, որ այդ ժամանակ երկու երկրների միջև լավ փոխհարաբերություններ են եղել: Մակայն Մարիյայի սպանության պարճառը Խապիի մայրաքաղաք Խապուսայում ընդունված բարոյական չափանիշների խախտումը ներկայացնելը, այնուամենայնիվ, թիչ է հավանական: Կարելի է ենթադրել, որ դա արվել է քաղաքական դրդապատճառներով: Թուդխապիյասը, սկզբում արքաբնապես պահպանելով լավ հարաբերություններ Նայասայի հեպ, Մարիյային հրավիրել է Խապուսա քաղաք և իրագործել իր մտադրությունը՝ սպանելով նրան: Դա էլ, բնականաբար, պեպր է հանգեցնել այդ երկու երկրների հարաբերությունների վաթացմանը:

Մարիյայից հեպո Նայասայում (Նայք) գահը փոխանցվել է Կարանի թագավորին, որի օրոք սկսվում է պարբերազմ Խապիի հեպ:

4. «[...] Նայասա երկրի [բանակին, մարտակառքերին]

5. [Թուդխապիյասը՝ իմ հոր [հայրը հաղթեց]:

6. [Թուդխապիյասն ինքը [բանակը],

7. [մարտակառքերը] Կանաբու[ծիլիսի հրամանաարտության քակ]

8. [Էր պա]հում» (14, XIV, 23):

Է. Լարոշը այս փեքսըը համարում է խեթական թագավոր Սուպիլուլիումաս I-ի փարեգրության մի հատված (15, N40): Սակայն դրանում հիշարարկված են Թուրքիայից և ևրա գորահրամանարար Կանրումիխը, որոնք պարեգրագմներ են վարել Նայասայի դեմ: Վավերագրի հեղինակը Թուրքիայիասի թոռն է՝ Մուրսիլիս II-ը: Կարծում ենք, այս ռագմական գործողությունները հաջորդել են Մարիայի սպանությանը:

Բերված փեքսի հեք կապ ունի հեքնյալ վավերագիրը:

1. 4. [Նեքո ևա] Կանրումիլ[իսին]

5. [ուղարկեց: Նա] ընդվեց: Բանակ[ել նրան]

6. [քվեց]: Իսկ հեքո ևա

7. [առաջ] գևաց և Արծիյա քաղաքը

8. [ավերեց]: Եվ Արծիյա քաղաքի հարարությունը, [ևրա բոլոր]

9. [սպրուկներին], թշամո խոշոր, մանր եղջերավոր անասունները ավար վերցրեց» (14, XIV, 22):

Նադորդումից պարզվում է, որ խեթական գորահրամանարար Կանրումիխը բանակով հարձակվել է Նայասայի Արծիյա (միջնադարի Արմն՝ Երգրումի մոք, 39, էջ 67) քաղաքի վրա: Բայց ևսխքան դա Նայասան ինչ ռագմական միջոցառումներ էր ձեռնարկել Խապիի դեմ, հայքնի չէ:

Իրանից հեքո Թուրքիայիաս III-ը ևորից է արշավում այդ երկրի վրա, ինչը ցույց է քալիս, թն ևրա ռագմական գործողությունների արդյունքները այնքան էլ չեն րավարարել Խաքի պերությանը:

Այդ առումով հեքաքքիքի է խեթական KUB, XXIII, 36 փեքսըը, որն Է. Լարոշը վերագրում է Մուրսիլիս II-ին: Սակայն գիքնականը, վերջինիս փարեգրության մեջ դա չկարողանալով գերեղել, առանձնացնում է (15, N61):

Բերենք այդ խիստ քոմամ խեթական սեպագիր աղբյորի մի հատվածի թարգմանությունը.

4. «Ինձ լուր քեր[եցին՝ թե գերիներին]

5. ևորից կալանավորիր: [Ես.....]

6. գերիների հեքնից [գևացի]:

7. Գերիներին ևեղ վիճակում գց[եցի]:

8. Նրանց կալանավորեցի:

9. Եվ քանի որ ծովի մուր էի հասել,

10. առաջ գևացի: Ճանապարհները երկրի [Նայասա]:

11. Քանի որ ոչ մի խեթացի դեպի այս

12. երկրները չէր [գևացել],

14. ծովի ավուվ ճանապարհը ոչ [մեկը]

15. [....] չգիքեր: Տապի[րա] քաղաք

16. [գևա]ցի և Նայ[ասա] երկիր

17. [գևա]ցի: Երկիրը [.....]:

18. [.....] Մովսեսին Տապի[քա]քաղաքում [կալանավորեցի]:

19. [.....] գերիների հեպ [.....]» (14, XXIII, 36):

Տապի քա քաղաքը գտնվել է Գայլ գետի (ծնկ. Կելկիպ) ստորին ավազանում Կասկա երկրի կազմի մեջ (39, էջ 36-37): Ուրեմն, տեքստում պատմվում է խեթական մի թագավորի՝ Սև ծովի հարավային ափ դուրս գալու և այդ ճանապարհով դեպի Հայաստ արշավանքի գնալու մասին, որի ուղին, մինչև նրա ռազմական այդ միջոցառումը, անհայտ էր խեթերին:

Տեքստի սկզբում և վերջում պատմվում է նաև այն մասին, որ Տապիքա քաղաքում թագավորի դեմ գերիները ապստամբել էին: Նրանց ղեկավարում էր Մովսես անունով մեկը: Խեթական արքան նրանց նորից հնազանդեցնում է:

Որպեսզի պարզենք, թե այս վավերագրում նկարագրվող Հայասայի դեմ ուղղված ռազմական գործողությունները խեթական որ թագավորին են վերաբերում, դիմենք մեկ այլ խեթական սեպագիր աղբյուրի.

3. «[Արևայինս]բանակով Մովսասի դեմ [գնացի]:

4. Մովսասին պատկանող հեպիտոս բանակը և մարտակառքերը՝ մարդիկ [Խուտի երկրի],

5. [մար]տակառքերը Կանպուծիլիսին ճակատամարտ [էին փալխ]:

6. Բանակ Լին հանել: [.....]:

7. Կանպուծիլիսը և են թագավորը, [հարձակվեցինք]

8. Մովուսի և նրա խուտի մարդկանցից բաղկացած բանակի վրա:

9. Խրոխարացանք: Թշնամու բանակը լիովին [ջախջախվեց]:

10. Յոր հազար ռազմագերի ևս բռնեցի]:

11. Եվ Կարպաստուրա քաղաքի բանակը [.....],

12. որը խուտի բանակ էր. [թշնամի] բանակ էր,

13. [Արմա]տանա քաղաքը են Թուդիալի[յասը],

14. [ժառայո]թյան վերցրեցի» (14, XXIII, 16):

Այս հապվածից պարզվում է, որ խեթական թագավոր Թուդիալիյաս III-ը գորահրամանատար Կանպուծիլիսի հեպ կռվել է Խուտի երկրի դեմ, գրավել նրա Արմատանա քաղաքը, պարություն մտնել թշնամու գործին, որին ղեկավարում էր Մովսեսը, և վերցրել յոթ հազար խուտիական ռազմագերի:

Նախորդ տեքստում պատմվում էր, որ գերիները Մովսասի գլխավորությամբ Տապիքա քաղաքում ապստամբում են Խարիի դեմ: Այս փաստերի համեմատությունից պարզվում է, որ խեթական թագավոր Թուդիալիյաս III-ը Խուտի երկրից բերած յոթ հազար ռազմագերիներին Մովսասի գլխավորությամբ բնակեցրել է Տապիքա քաղաքում, որտեղ էլ նրանք ընդվզում են արքայի դեմ:

Ի դեպ, Գայլ գետի ստորին ավազանում խեթական թագավորի կողմից վերաբնակեցված խուտիների մասին հնարագույն վկայում են նաև հին հույն պատմիչներ Նեքսթեյ Միլեթացին և Ներոդոտոսը (I, 73, VII, 40): Նրանք այդ խուտիներին հիշատակում են մապիեններ անունով, որը Միտանիի աղավաղված ձևն է և նշանակում է խուտի:

Ամփոփելով վերը բերված փյույակները և հենվելով Լաիտորդ խեթական սեպագիր քերականության քերականության վրա՝ պարզում ենք, որ խեթական թագավոր Թուդիալիյաս III-ը գործով Գայ գեպի ստորին հոսանքի ավազանով, թերևս ժամանակակից Մերզիֆոն-Ունյե ճանապարհով, դուրս է գալիս Սև ծովի հարավային ափ և ցամաքով գնում դեպի արևելք Նայասայի վրա հարձակվելու համար:

Եթե նա մուտք գործեր այդ երկիր Տրապիզոնի լեռնանցքով, ապա կհայտնվեր նրա արևմտյան սահմանների մոտ: Դա բնականաբար շահավետ էր լինի խեթական թագավորին, քանի որ նա կշվամ վայրը կարող էր հասնել՝ Խապիից ուղիղ դեպի արևելք գործով շարժվելով, ինչպես փոքրիկ է ունեցել Արմիյա քաղաքը գրավելու ժամանակ: Կարելի է ենթադրել, որ Թուդիալիյասը հարձակվել է Նայասայի վրա այլ ճանապարհով: Իսկ այդ ուղղությամբ երկրորդ և միակ մուտքը դեպի լեռնաշխարհ Ճոդոխի ստորին հոսանքի ավազանն է: Պեքս է ենթադրել, որ խեթական թագավորը Սև ծովի հարավային ափի ճանապարհն ընկերել էր այն պարճառով, որպեսզի թիկնանցի Նայասա թագավորությանը՝ հանկարծակի հայտնվելով չապավող կողմից:

Վերը բերված մեզ հնարաքրքրող սեպագիր աղբյուրի փոժամ լինելու պարճառով մենք չենք կարողանում որոշ պարկարեցում կազմել խեթական թագավորի այդ արշավանքի արդյունքների մասին:

Այդ բացը լրացնելու համար դիմենք խեթական թագավորներից մեկի՝ Խապուսիիս III-ի այն հաղորդմանը, որը վերաբերում է Սուլիուլիումաս I-ի գահ բարձրանալուց առաջ Խապի երկրի վիճակին, երբ այնտեղ փակավին իշխում էր Թուդիալիյաս III-ը.

1. 10. «Իսկ մի կողմից թշնամի Արավան [ան եկ]ել էր, ողջ Գասիյա երկիրը ավերել:

11. Մի կողմից թշնամի Ազին էր եկել, բոլոր «Բարձր» երկրները ավերել

12. և Սամուխա քաղաքը սահման դարձր[ել]: Մի կողմից էլ Խուվան էր եկել, Թեգարաման ավերել:

13. Մի կողմից էլ թշնամի Արմապանա քաղաքն [էր եկել]], ավերել Խապի երկրները

14. և Կիծուվապանս՝ քաղաքը [սահման դարձրել: Խա]պուսա քաղաքը

15. հրի էր մապնվում, Խապուսայի «մասունքների դամբարանը» ցրիվ էր փրվում:

16. Իսկ երբ իմ պապը՝ Սուլիուլիումասը, թագավորը մ]եմ, հերոսը հայտնվեց,

17. թագավորական գահին բազմ[եց, բոլոր երկրների թշնամիներին] Խապի երկրներից դուրս

18. հանեց» (13. V, 28):

Բերված հարվածի վկայությամբ Թուդիալիյաս III-ի իշխանության վերջին փարիսերին Խապի թագավորությունը խիստ թուլացել էր և գրկվում էր կործանման եզրին: Արավանա երկրի (ժմ). Բայբուրդից անմիջապես արևմուտքը

գորքը հարձակվել է, խաբարի պետության վրա և ավերել նրա Գասիյա (Կասիյա) գավառը՝ Գալլ գետի ակունքների շրջանում (39. էջ 81):

Ազի երկրի (Ճորոխի ավազան) գորամիավորումները գրավել էին բոլոր «Բարձր» երկրները (Երզրումից մինչև Եփրատի ոլորան) և Սամուխա քաղաքը (ուշ Չևմուխ) սահման դարձրել:

Իսուվայի ռազմական ուժերը հարձակվել էին և ավերել խեթական Թեգարումա գավառը, որն ընկած էր Եփրատ գետից անմիջապես արևմուտք և Մալաթիայից՝ հյուսիս: Խուրիական Արմապանա քաղաքից թշնամին հարձակվել էր խաբարի վրա, գրավել նրա Կիմուվարեա ևսահանգը (ուշ Կիլիկիա) և համառնուն քաղաքը սահման էր դարձրել: Նավանաքար կասկերն էլ, հյուսիս-արևելքից հարձակվելով խաբարի վրա, հրի էին մապրել մայրաքաղաք խաբուսան:

Այս բոլոր իրադարձությունները տեղի են ունեցել մինչև Սուպիլուլիումասի գահ բարձրանալը՝ մ. թ. ա. 1397 թիվը, երբ դեռևս խաբարի երկրում իշխում էր Թուրխալիյաս III-ը:

Ինչպես երևում է, այս անգամ Նայասայի հեպ դաշնակցած էին հանդես գալիս Կասկա և Խուրի երկրները:

Թուրխալիյասի վարած պատերազմները Նայասայի դեմ սկզբում, ինչպես վերը տեսանք, ընթանում էին հաջող, բայց հեպու դրանք խաբարի համար դարձան կործանարար: Նայասայի Ազի, Արավանա և Խուրվա ևսահանգների գործերը հարվածի տակ էին դրել խաբարի երկրի գավառները:

Նայասայի և իր դաշնակից Կասկա և Խուրի երկրների վերը նշված ռազմական գործողությունների մասին, որոնք ուղղված էին խաբարի դեմ, ավելի մանրամասն գրված է Սուպիլուլիումասի՝ Միապոնիի թագավոր Շապիվազայի հեպ կեքած դաշնագրում:

Խեթական փրակալը, աքքադերեն լեզվով կեքած այդ վավերագրում, դիմելով նրան, նշում է, որ իր հոր կենդանության ժամանակ՝ Թուրխալիյաս III-ի օրոք, խաբարի դեմ գեղք էին բարձրացրել Գուրպալիսա, Տուրմիտա քաղաքների, Կալասան և Լալխա երկրների բանակները, որոնք գրկվում էին Կասկայի կազմի մեջ (Արևելյան Կասկայի լեռների շրջան), Տեպուրծիյա քաղաքի գիևկուրական սպորաբաժանումները (այն գրկվել է Տիգրիսի վերին ավազանում), Արմապանա երկիրը (Մալաթիայից հարավ ընկած խուրիական մի ևսահանգ):

Խեթական թագավորության վրա հարձակվել էին նաև Արավանա քաղաքի (ժմկ), Բայբուրդից անմիջապես արևմուտք), Չազիսա երկրի (Երզրումի շրջանի ուշ Չազա գյուղը և իր շրջանը), Տիմինայի (Երզրանկյի դաշտի ժմկ, Ջիմին, անտիկ Շյումինա) բանակները, խաբար (ուշ Պարխար, հմմ, հին հունական պատմիչների վկայած այդ աստեղի խաբարի անունը) և Կարևա լեռների (հմմ, միջուղարի հայկ, Կարևո սարեր՝ Բյուրակնի լեռների անունը) բնակիչները: Ի դեպ խաբարի անվան վերջին վանկը (-wa-) ընթերցվում է նաև -pi-: Այդ դեպքում դրա նույնությունը խաբարի բառի հեպ, որը հին հունարեն նշանակում է «մեպուղազոր», ակնհայտ է:

Այս բոլոր փարամքները ներկայացրել են Նայասա երկիրը:

Անմիտիելով վերը շարադրածը՝ կարելի է եզրակացնել, որ Կարանիի օրոք Նայասա թագավորությունը, դաշնակցամ Կասկա և Խուոի երկրների հեփ. հաղթող է դուրս եկել Խափիի հանդեպ:

Նայասա-խեթական ռազմական ընդհարումները մ. թ. ա. XIV դարի առաջին քառորդում

Խեթական թագավոր Թուդխալիյաս III-ից հետո Խափի երկրում գահը փոխանցվում է Մուպիլուլիումաս I-ին, որը կարողանում է հաղթել թշնամի երկրների բանակներին և ամրապնդել իր թագավորությունը:

Քանի որ Խափիի թշնամիներից մեկն էլ Նայասան էր, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այն նույնպես պարպություն է կրել: Դրա մասին մանրամասն տեղեկություններ գտնում ենք Մուպիլուլիումասի՝ Եզիպպոսի փարավոն Ամենխոփեպ III-ին (մ. թ. ա. 1413-1377 թթ.) հասցեացրված նամակում:

1, 2. «[Իմ մարդը] Նայասա երկրից [հեփ եկավ]:

3. [Իմ մարդը] Ալմիյա երկրից հեփ եկավ:

4. [Թշնամու երկիրը] ամբողջությամբ վերցրեցի: Կասկա երկրի

5. [բանակը հարձակում էր գործել: Ինձ Տարխունդա ասարվածը՝ իմ տերը,

6. [միայնակ չթող]եց: Նա թշնամիներին իմ ձեռքը հսկանեց:

7. [Ես բանակ ուղարկեցի: Նա ողջ Կասկա երկրին

8. [հաղթեց: Նրանք] դադարեցին աղմկել: Ես չգնացի:

9. [Այնուհետև] Խուոի երկրի բանակը այս կողմից էր կոփում:

10. [Խոշոր եղջերավոր անասունները թշնամու], մանր եղջերավոր անասունները հարսպությամբ հանդերձ են բռնագրավեցի» (14, XIX, 20):

Այսպեղ ավելի որոշակի են ներկայացված թագավորի ևախորդ ցուցակում հիշաբանակված Խափիի դեմ պարերազմող երկրները: Դրանք են՝ Նայասան, Ալմիյան (Տիգրիսի վերին ավազան, հայկ. Աղձնիք), Կասկան (Արևելապոնտական լեռների շրջան) և Խուոին (հյուսիսային Միջագետք):

Մուպիլուլիումաս I-ը այս վավերագրում նշում է, որ իր ուղարկված բանակազաներին Նայասա և Ալմիյա երկրները չեն ընդունել, և ևրանք հեփ են վերադարձել: Խեթական թագավորը այդ պայմաններում գործով պարպության է մաբնում Խուոի և Կասկա երկրներին:

Նրա նվաճումներից մեկի մասին, որը վերաբերում է Կասկային և առնչվում է Նայասա երկրին, տեղեկություններ կան Մուրսիլիսի II-ի հեփելյալ վավերագրում:

1, 2. «Իսկ երբ իմ հայրը [գնում էր Կասկա երկիր],

3. հայասական թշնամուն [Կասկա երկրում]

4. էր հանդիպում: Իմ հայրը [հայասական] թշնամու հեփից

5. Էր գնում: Նրան այնուհետև չէի հանդիպում):

6. Նա թշնամի Կասկա երկրի ռազմական ավազանուն, երանց բանակին [երկրի կեր]սում

7. հպարակեցրեց» (14, XIX, 11):

Սուպիլուլիումասի իշխանության առաջին փոքրիկներին Կասկա երկրում, ըստ այս հաղորդման, հայաստան գինձորական սպորաբաժանումներ են եղել, որոնց, իհարկե, Նայասայի թագավոր Կարանին էր ուղարկել: Սակայն հնարագայում խեթական թագավորը այդպիսի ջոկարների չի հանդիպել այնպեղ: Ուրեմն դեռ Թուրյալիյաս III-ի օրոք գոյություն է ունեցել հայ-կասկայան ռազմական փոխօգնության դաշինք, որն իրանականացվել է Նայասա թագավորության կողմից՝ այնպեղ ռազմական միավորներ առաքելով, որպեսզի դաշնակիցը հյուսիս-արևելքից հաջող հարձակումներ ձեռնարկի Խապիի վրա:

Նաղթելով Կասկա և Լուրի երկրների բանակներին, ինչպես նշված է վերը բերված վավերագրում, Սուպիլուլիումասը զենքն ուղղում է Նայասայի դեմ: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ խեթական թագավորը սկզբում ձեռնամուխ է լինում Նայասային դաշնակից երկրների նվաճմանը, որպեսզի հետո իր ռազմական ձեռնարկումները, ուղղված այդ թագավորության դեմ, շուշափելի արդյունքներ ունենան: Կարելի է մտածել, որ Նայասան այդ ժամանակ համեմատաբար ավելի հզոր է եղել: Նամոզվելու համար դրանում, դիմենք մեկ այլ խեթական սեպագիր աղբյուրի, որտեղ Խապուսիլիս III-ը պատմում է իր պատկ Սուպիլուլիումասի հեղինակ ռազմական գործողությունների մասին.

38. «Աստվածները իմ պապին ընդառաջ [զևսաց]ին: Կասկա երկրի բանակը

39. ըմբոսպացավ: Կասկա երկրի բանակը ևորից գլխովին ջախջախվեց:

40. Իսկ երբ իմ պապը այնպեղից վերադարձավ,

41. Նա Նայասա երկիր գնաց: Իմ հայրն [և նրա] հեղ էր:

42. Երբ իմ պապը Նայ[ասա] երկիր հաս[ավ],

43. Կարանին՝ Նայասա երկրի թագավորը, [բանակով, մարտակառքերով]

44. Կումախա քաղաք նրան ճակարամարտ փախու եկավ» (14, XIX, 11):

Կասկա երկիրը առաջին պարությունից հետո զենքը վայր չի դրել, ինչպես բերված հարվածն է ցույց տալիս: Նա ևորից է կովի դուրս եկել: Սակայն Սուպիլուլիումասն իր գործով կրկին ձևի է բերում կասկերին:

Դրանից հետո խեթական թագավորն արշավանք է ձեռնարկում հաջորդ թշնամի երկրի՝ Նայասայի դեմ: Կարանին՝ այդ երկրի արքան, իր բանակով գալիս է Կումախա քաղաք (ժմկ. Կամախ)՝ նրան ճակարամարտ փախու համար:

Վերը բերված տեքստի փոժամ լինելու հանգամանքը մեզ թույլ չի տալիս որոշ կոահումներ անել այդ ռազմական բախման փեղի ունենալու և արդյունքների մասին:

Սուպիլուլիումաս I-ի ժամանակ Խապի պետության աստիճանական և խոշոր առաջընթացը հասցրեց նրան Եգիպտոսի միակ արժանի մրցակցի աստիճանին: Այս պարագայում պետք է որ Նայասա թագավորության (Նայք) համար

անբարենույապ պաշտաներ ստեղծվեին: Դրա մասին վկայում է խեթական թագավորի փարեգրության հեթկյալ հագովածը.

- IV. 4. «[... Թշնամի Նայասան ըմբոստա[ցավ]:
5. [Թշնամի Նայասան գլխովի [և ջախջախվեց]:
6. [Ես Նայասա երկիր [վուցի]:
7. [...] «Բարծր» երկրի [...] քաղաքի վրա
8. [և հարձակվեցի]» (14, XXXIV, 23):

Այս փեքսքից բխում է, որ Նայասա թագավորությունը ըմբոստացել էր իր արևմտյան հարևան Խաթիի դեմ, և Սուպիլիուլիումասը զորքով մուտք էր գործել այնտեղ ու գնեքն ուղղել «Բարծր» երկրի (Բարծր Նայք) ինչ-որ քաղաքի դեմ: Չնայած խեթական թագավորը հայտարարում է, որ իբր ինքը թշնամուն գլխովին ջախջախել է, բայց իրականում նա հարձակվել է այդ «պարտված» երկրի ընդամենը արևմտյան մի ևս հանգի վրա:

Սուպիլիուլիումասի փարեգրության մի բաժնում, որի փեքսքը դարձյալ խիստ փուժած է, նկարագրվում է նրա արշավանքը դեպի Նայկական լեռնաշխարհ: Այն գրել է փվել նրա որդի Մուրսիլիս II-ը.

- 1, 12. «[.....] Իսուվացիները
13. [դրանց թվում] էին:
14. [.....] իսկ թշնամին նրանցից Խաթի երկրի ծառաներին
15. [բոլոր]ին խեց» (14, XXXIV, 23):

Ենթադրվում է, որ Նայասայի թագավոր Կարանին, հեփ նվաճելով Իսուվան (Արամանիի սպորին ավագան, հայկ. Ծոփք), այնտեղ Սուպիլիուլիումասի կողմից թողած խեթական ներկայացուցիչներին և զինվորական ջոկատներին գերնվարում է:

Դրանից հետո այդ նույն փեքսքի վկայությամբ խեթական թագավորը ձեռնարկել է արշավանք, որն ընթացել է Արամանիի հովտով դեպի արևելք.

- I, 18 «[.....] Իմ հայրը միայնակ
19. վրեժխնդրության նպատակով նրա դեմ
20. [դեպի] Ծոփսապա երկիր գնաց: Այն
21. բարձրադիր երկիր էր:
22. [նա] Ծոփսապա քաղաքը
23. իրի մայրենց: Իսկ սպրուկների հեփուցի
24. [դեպի] Նայասա երկիր գնաց:
25. [Բաուակր] նրանց Լախա լեռներից
26. [թշն]աց:
27. Չինվորական ջոկատները, որոնք Իսուվա երկրում
28. [կա]յին, դրանք Խաթի երկրին [էին]:
29. Մեկը մյուսի մոտ չէր գնում:
30. Չմոռանը բոլորը մեկը մյուսին չէր հանդիպում:
31. [Նա դր]անց վրա էր հարձակվել և ծառաներին,

32. [խոշոր, մանր եղջերավոր անասունները, անասունների բր]ոնգյա

33. [խել էր]» (14. XXXIV, 23):

Նախորդ խնթական փեքսի կցկտոր փվյակները հասարակում են նույն սեպագիր աղբյուրի այս հաղորդումով. Տայասայի (Տայք) թագավորը ճնուսը գործով մտնում է Իսուվա, որպես խնթական կայազորները իրար հեպ կապեր չէին կարողանում պահպանել, նրանց բոլորին գերի է վերցնում, իսկ գույքը բռնագրավում:

Իրանից հեպո՝ հաջորդ գարնանը Խապիի փիրակալ Սուպիլուլիումաս I-ը վրեժխնդիր լինելու կպարակով գործով մուտք է գործում Իսուվա (Ծոխք), կվաճելով այն և իր ռազմերը շարունակելով դևայի արևելք, հասնում է Տայասայի Ծոխապա նահանգը (Բյուրակի լեռների արևելյան շրջաններ, Ծոխմա): Այն, ինչպես նշված է փեքսում, բարդճրադիր երկիր էր: Խնթական թագավորը հրի է մտնում նրա համանուն քաղաքը: Ծոխապան նվաճելու ժամանակ խնթական թագավորը կոչում է Տայասա երկրի գործի դեմ և սփայում հակառակորդին նահանջել Լախա լեռներից:

Խնթերեն Լախա նշանակում է «արշավանք»: Եթե խնթական գործը հասել էր Բյուրակի լեռների արևելյան շրջանները, և դրանցից արևելք վկայված են իրենց ձևով արշավանք (արշավելիս գնում էին երկար շարքերով) հիշեցնող լեռներ, ապա դա, ամենայն հավանականությամբ, Տայկական Պար լեռնաշղթան է, որն այդպիսի փեքս ունի:

Այսպիսով, Սուպիլուլիումաս I-ի իշխանության առաջին և երկրորդ փաստաձևակներին Տայասան Կարանիի գլխավորությամբ Խապիի դեմ վարել է մի շարք հաջող պարերազմներ: Մակայն վկայում այն կորցրել է Իսուվա (Արամանիի ստորին ավազան), Ծոխապա (Բյուրակի լեռների արևելյան հարված) և «Բարձր» (Եփրատ գետի ոլորանից մինչև ակունքներ) նահանգները: Այդ անհաջողությունները հանգեցրել են նրան, որ երկրում, ինչպես կրեսներն ստորն, գահընկեց է եղել կարանի թագավորը և նրան փոխարինել է Խուկանան:

Տայասա-խնթական դաշնակցությունը մ. թ. ա. XIV դարի երկրորդ քառորդում

Խնթական թագավոր Սուպիլուլիումաս I-ը, նվաճելով Տայասայի մի շարք նահանգներ, որոնք ընկած էին Եփրատի վերին և Արամանիի ավազաններում, դաշինք է կնքում Խուկանայի հեպ: Այդ ժամանակ Տայասա թագավորությունը ամփոփված էր Ազիի՝ Ճորոխի ավազանի սահմաններում:

Ինչպես վերը պարզվեց, Մարիյա բառը Տայասայի ալթաների համար օգտագործվել է որպես փիպոդս, և նրանցից առաջինը մեզ հայտնի է միայն այդ անունով: Վերը փեքսը, որ գահընկեց արված թագավորը՝ Կարանին, դեռ կեն-

դանի էր, երբ Խուկեասն սկսեց իշխել: Այս գահակալական փոփոխությանն անմիջականաւ մասնակցություն և ունեցել խեթական թագավոր Մուպիլուլիումս 1-ր.

11, 73. «[Քո երկրի համար ուրիշ տեր չեմ]նշանակել:

74. [Իսկ թշնամուն թո երկրից] դուրս

75. [եմ բշել: Արևայինս և քեզ թո հոր տեղն եմ նշա]նակել» (13, V, 3):

Որբանով հավասարի է փյոյալ վերականգնումը. Մուպիլուլիումսար վճռական դեր է կատարել Խուկեասայի թագավոր դառնալու գործում՝ նրան նշանակել է փրկակալ: Ուրեմն Կարանին, իրոք գահընկեց և արվել, որին փոխարինել է Խուկեասն:

Նավանաբար Նայասայում սրեղծված ծանր քաղաքական իրավիճակի պատճառով երկրի ավագանին դեմ է դուրս եկել Կարանիի վարած քաղաքական գծին՝ բարեկամանալով Խապիի հետ: Ուրեմն խեթական թագավորը «քո թշնամի» անելով ի նկատի ունի գահընկեց արված արքայի կողմնակիցներին:

Այնուհետև դաշնագրում կարդում ենք.

1, 2. «Տես, քեզ՝ Խուկեասայիդ, երկրորդ կարգի հերոսիդ,

3. ես առաջ քաշեցի: Ես քեզ բարություն արեցի:

4. Ես քեզ Խապուսա քաղաքում հայասագիների ներկայությամբ

5. պարիվ փվեցի՝ իմ թույր ևս բարի և պարակով քեզ կնության փվեցի.

6. Քո մասին ողջ Խապի երկիրը, [Նայ]ասա երկիրը և բոլոր դրսի, ներսի երկրները յսեցին» (13, V, 3):

Այս հալածման վկայությամբ Մուպիլուլիումսար Նայասա երկրի թագավոր Խուկեասային և նրա արքունիքի մի խումբ պաշտոնավորների հրավիրում է Խապուսա՝ Խապիի մայրաքաղաք և իր թրոջը հանդիսավոր պայմաններում նրան կնության է փայխա: Այդ ամուսնական արարողությանը ներկա են լինում Խապիի նահանգների և հարևան երկրների առաջնորդները:

Այս փաստերը, կարծես, հաստատում են, թե խեթական թագավորը յուրջ մասնակցություն և ունեցել Նայասայում (Նայք) գահակալական նշված փոփոխությանը և դա ամրապնդելու նպատակով կատարել է հաջորդ թայլը՝ իր թրոջը կնության փայով Խուկեասային:

Այս փաստերից Նայասայի դերը փարսաձառջանում, մյուս պարսկական երկրների համեմատությամբ, նշանակալից է եղել: Այն պարսկերենով հանդերձ իրենից դեռ ուժ է ներկայացրել, որի հետ խեթական թագավորը հանդես է բերել պարզաձև մակադակի վարվելաձև:

Նշված ամուսնական կապի միջոցով երկու թագավորությունների միջև բարեկամությունը մշտական դարձնելու նպատակով Մուպիլուլիումս 1-ր՝ Խապիի արքան, հետևյալ առաջարկությունն և անում դաշնակցին.

111, 25. «Նեպո Արևայինս իմ թրոջը, որին քեզ կնության փվեցի,

26. նրան բույրեր իր ընտանիքից, իր ազգականներից շար են:

27. Եվ նրանք այդպեղ են: Ինչու դու նրանցից լուսի [քո] թրոջն ես վերցրել»

(13, V, 3):

Բերված հաղորդման համաձայն Սուպիլուլիումսը բացի իր բրոջից Հայաստանի արքունիք է ուղարկել նաև նրա բույրերից մի բանիսին և Խուկանայից պահանջում է, որ նա իր բրոջը որպես կին չպահի: Դրանով խեղական թագավորը ձգպում է սերտ կապեր ստեղծել Հայաստանի արքունիքի հետ, որի հետագա փրակալները ազգակցական կապ կունենան Խուկի թագավորական տոհմի հետ:

Այնուամենայնիվ Խուկանան խուսափում է այդպիսի կապերից: Դրա մասին վկայում է դաշնագրի հետևյալ հարվածը.

III, 27. «..... Ի վնու դու նրանցից բացի [քո] բրոջն ես վերցրել կնության:

28. Խապի երկրի համար էլ սովորույթ կդառնա:

29. Եղբայրը իր բրոջ, հորեղբոր աղջկան չպետք է [վերցնի կնության]:

30. Դա օրինական չէ: Իսկ ով այդ[պիսի] բան անի,

31. նա Խապուսա թաղարում կենդանի չի մնա, նա անմիջապես պետք է մահանա» (13, V, 3):

Սուպիլուլիումսը կարող կերպով պահանջում է դաշնակցից վերացնել այդ կարգի ամուսնությունը, բանի որ դա վրանգավոր է իր երկրի համար, որտեղ այն կարող է փարսավել:

Հայաստանի արքունիքի այդ սովորության առիթով Տ. Գամկրելիձեն և Վ. Իվանովը նշում են, որ եղբոր ամուսնությունը բրոջ հետ արքայապոռնի մաքրության համար է կատարվել: Դա եղել է նաև Եգիպտոսի թագավորական պալատում և ժողովրդի մեջ փարսաված երևույթ չէր (24, հ. II, էջ 778 և ծան. 2):

Ուրեմն, կարծում ենք, խեղական թագավորը անհանգստացած էր ոչ թե Խապի երկրում եղած ամուսնական սովորություններին վրանգ սպառնալու առումով, որի մասին նա նշում է, այլ ձգպում էր դրանով Հայաստան թագավորության և Խապիի արքայապոռնի միջև ազգակցական կապեր ստեղծել:

Դրանում համոզվելու համար բերենք այդ դաշնագրի մեկ այլ վկայություն.

III, 62. «..... Սրանից հետո Ազի երկրի [կնո]ջ այլևս կնության

63. չպետք է վերցնես: Նրան [պահիր],

64. ում վաղուց ունես: Երկրորդ կարգի օրինական կանայք թե՛ համար նա պետք է լինեն:

65. Իսկ նրանց կին չպետք է դարձնես» (13, V, 3):

Ինչպես տեսնում ենք, Խապիի փրակալ Սուպիլուլիումսը Ի-ը պահանջում է Հայաստանի արքա Խուկանայից, որ նա խեղական թագավորի բրոջը համարի իր միակ օրինական կնո, իսկ մյուսները երկրորդական պետք է լինեն: Այսինքն՝ Խուկանայի համար օրինական գահաժառանգը պետք է լինի Սուպիլուլիումսի բրոջից: Հայաստանի արքան Ազի երկրի՝ ոչ ազգակցից այլ կնոջ հետ չպետք է ամուսնանա:

Ինչպես այս և այլ մեզ հասած փաստերն են վկայում, Հայաստանի արքայապոռնը սերում էր հենց իր երկրից:

Իր առաջարկություններով Սուպիլուլիումսը ձգպում էր այդ արքայապոռնի-

մը, արմարներից կտրելով, դարձնել ինչ-որ չափով խեթական, որը մշտապես կապահովեր նաև Տայասայի կիսանկախ վիճակը:

Դաշնագրի մեկ այլ դրույթ վերաբերում է «պալատի կնոջ» իրավունքների պաշտպանությանը: Ի դեպ, այդ կնոջ ղեկավար դերը, որը կարծես, հիմնականում կայանում է թագավորին ինչ-որ ձևով օգնելու մեջ, գիտության համար առ այսօր մնում է առեղծված (հմմ. 29, էջ 92): Այսպիսի մեկը ուշադրություն ենք հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ Խաթի պետության նման Տայասան էլ սրբունիքում ունեցել է փավանանա, սակայն այդ երկրում նրա նկատմամբ ճշտությամբ չէին կիրառվում պարշաճ վարմունքի ձևերը.

- III, 44. «Պալատի կնոջ նկատմամբ նույնպես շար ուշադիր եղիր: Ով էլ լինի
45. պալատի կինը, լինի նա ազատ, լինի նա հնարա,
46. նրա հեղ չպեղք է մերձենաս, նրա մոպ
47. չպեղք է գնաս, նրան վաք խոսքեր չպեղք է ասես:
48. Եվ թո ենթական նրա՝ թո օգնականի հեղ չպեղք է մերձենա:
49. Նրա նկատմամբ շար ուշադիր եղիր:
50. [.....] պալատին պատկանող
51. կնոջ նկատմամբ անչափ ուշադիր եղիր» (13, V, 3):

Բերված հարվածի համաձայն «պալատի կներ» սրբունիքում յուրահատուկ պաշտոն է գրադեցրել. նա թագավորի օգնական է եղել: Ինչպես թագավորը, այնպես էլ ենթակաները նրա նկատմամբ հատուկ հարգալից վերաբերմունք պետք է դրսևորելին: Այդ կանացի պաշտոնը հատուկ կարգավիճակ է ունեցել:

Կարծում ենք, «պալատի կներ» երկրի մայրիշխանական ցեղերի ներկայացուցիչն է եղել: Հիշենք, որ հին հույն պատմիչները ամազոնոսիներին՝ մայրիշխանության վիճակում գրավողներին, որպես հայրենիք մաքսագույց են անում Փոքր Ասիայի հյուսիսային փարամքները:

Ինչպես վերը փնտասք, դաշնագրի սկզբում խեթական թագավորը Տայասայի արքա Խուկանային համարում է երկրորդ կարգի հերոս: Բնականաբար նա առաջին կարգի համարում է միայն իրեն:

Դաշնագրի մեկ այլ բաժնում Մուպիուպիումա Ի-ը Խուկանային և նրա զարմիկներին կոչում է Խաթիի փրակալի եղբայրներ:

IV, 1. «[Դու իմ եղբայրն]ես: [Տայասագիները]

2. [սրանից հեղո] իմ եղբայրներն են, իմ բուրերն են» (13, V, 3):

Այսպիսի փողեր խեթական թագավորները գրում էին միայն Եգիպտոսի փարավոններին՝ իրենց կոչելով նրանց եղբայրներ: Դա, իհարկե, Խուկանային սիրաշահելու վարմունք է, որի նպատակն է նրան պահել ենթակալի դերում:

Ի դեպ, Ի. Դյակոնովը, նկատի ունենալով այս դաշնագրում հաճախ գործածված «Տայասա երկրի մարդիկ», այսինքն՝ հայասացիներ արտահայտությունը, եզրակացնում է, թե չնայած թագավորի առկայությանը, Տայասան գրավել է նախնադարյան համայնական հասարակարգի փուլում (29, էջ 93):

Մուրսիպիա II-ը Եգիպտոսի արքունիքի անդամների նկատմամբ նույնպես

օգտագործել է: «Միծրի երկրի մարդիկ» բառակապակցությունը և այն էլ հաճախ (14, XIV, 8, 1, 16): Սակայն, ինչպես հայտնի է. մ. թ. ա. XIV դարում Եգիպտոսը ամենևին էլ չի գտնվել հասարակական զարգացման նշված ցածր մակարդակում: Այդ արտահայտությունը խոսակցականի դրսևորում է գրավոր լեզվում, որով նկատի են ունեցել բարձրաստիճան մարդկանց:

Խնթական թագավորի վերը նշված վերաբերմունքը Նայասայի փրակալի և նրա զարմիկների նկատմամբ կրկնվում է դաշնագրի հաջորդ բաժնում.

1. 12. «Իսկ ովքեր իմ որդիներն են, նրանք բո եղբայրներն են ու իմ եղբայրներն են:

13. Նրանց ճանաչիր որպես լավ եղբայրների և ընկերների» (13, V, 3):

Այսպեղ ևույնպես խեթական փրակալը, կարծես. Խուկանային համարում է իրեն հավասար անձ՝ դրսևով իսկ ձգտելով հավասարիսմ դաշնակից և օգուական դարձնել Նայասայի թագավորին: Դա ակնհայտ է նաև Խապիից Նայասս փախած ստրուկներին իրենց տերերին վերադարձնելու մասին դաշնագրում եղած հեպելյալ փաստերից.

IV, 3. «[Նայասս երկրի ստրուկներին էլ] ես վերադարձրի (13, V, 12):

III, 66. «... Եվ Խապի երկրից ինչ ստրուկներ]

67. Նայասս երկիր գնացած կան, ստրուկներին վերա[դարձրեք].

68. Խապի երկրի սահմաններում նրանց հանձնեք:

69. Ով Խապի երկրի ստրուկներին չհան[ձնի], նրանց

70. թաքցնի, նրան դու. Խուկանա, բո[նիր, նրան ասա՛]

71. ինչու դրանց չես հանձ[նում]» (13, V, 3):

Ինչպես երևում է այս մեջբերումներից Մուպիլուլիումաս 1-ը Նայասայից Խապի փախած ստրուկներին վերադարձրել էր նախքան դաշնագրի կնքելը: Սակայն Նայասսն համապատասխան ձևով չէր վարվել և դեռ չէր վերադարձրել Խապիից այնպեղ ապաստան գտած մարդկանց: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Խապին ստիպված է եղել շտապել այդ դաշնագիրը կնքելու: Այն չի սպասել, որ դիմացիկը լրիվ վերադարձնի ստրուկներին:

Մուպիլուլիումասի պահանջներից մեկն էլ այն է, որ Խուկանան դավ չէլուրի իր դեմ: Դրա մասին դաշնագրում կարդում ենք.

1. 1. «[Եթե քեզ, Խուկանա, որևէ մեկը վար խոսք ասի],

2. դու դրա մասին ինձ փեղյակ չպահես, դու ևույն[իսկ թաքցնես],

3. ևույնիսկ ինձ հակառակ նրան հեպրես. [իսկ] Արևայինիս

4. դավաճանես, ևթե այդպիսի բան ան[ես],

5. քեզ դաշինքին վկա այս աստվածները թույլ չեն տա, քեզ

6. և այդ մարդուն թույլ չեն տա:

7. Դու ում հեպրես, նրան էլ թող ոչնչացնեն:

8. Ձեզ այդ գործի համար աստվածները չեն զիջի:

9. Նրանք ձեզ այդ իրավունքից կզրկեն: Նրանք ձեզ միասին

10. թող ոչնչացնեն: Իսկ Արևայինիս ցանկությունը թող իրենց լինի» (13, V, 3):

Այս հաղորդման համաձայն Խուկանան առանց Սուպիլուպիումասի գիտության իրավունք չունի որևէ այլ երկրի թագավորի հեղ Էամագործակցել, միանալ թշնամի պեպոթյան հեղ ընդդեմ Խուպիի: Փասպորեն Տոյասան այս դաշնագրով արտաքին թաղաքականության մեջ ինքնուրույն գործելու հնարավորությունից զրկվում է:

Կաշնագիրը պարունակում է նաև ռազմական փոխօգնության մասին դրույթներ: Տայասան Խուպիի նեղ պահերին գորավիզ պեպր է լինի նրան մարտակառքերով և հեղիուրն գինվորներով:

II, 14. «Եթե Արևայինս բանակում է.

15. Եթե նա շարապ գնում է ճակարամարտ փայտ, դու էլ ինձ հեղ պեպր է լինես:

16. Ընի դա դեպի թշնամի երկիր, կամ դեպի թշնամի թաղաք,

17. դու էլ ինձ հեղ պեպր է լինես: Եվ այդ դեպքում ինձ այնպիսի

18. պաշտպան պեպր է լինես.

19. Արևայինս փրա այնպես նայես, ինչպես՝ հենց թեզ վրա: Այսպես պեպր է

20. ասես ինչ էլ որ պարահի, այն Խուկանայի հեղ

21. թող պարահի, իսկ Արևայինս համար ամեն ինչ թող լավ լինի:

22. Ինձ ամեն ինչում պաշտպանիր: Ով Արևայինս նկարամար վար է.

23. թեզ համար էլ նա թող վար լինի:

24. Եթե Արևայինս համար նա թշնամի է, նա թեզ համար նույնպես թող թշնամի լինի» (13, V, 3):

Սուպիլուպիումազ փաստորեն պահանջում է Խուկանայից, որ այլ երկրների հեղ ընդհարումների ժամանակ Տայասան օգնություն ցույց փրա. այսինքն՝ նրա հեղ միասին մրնի պարերագմի մեջ: Տակառակ դեպքում խեթական թագավորը սպառնում է Տայասային ինչպես թշնամու:

Բացի արտաքին ռազմաթաղաքական փոխհարաբերությունների ոլորտից, Խուպին Տայասայից պահանջում է, որ նա իր ռազմական դաշնակիցը լինի նաև իր երկրի ներսի թշնամիների դեմ, եթե այդպիսիներ լինեն:

II, 32. «Կամ եթե Խուպի երկրի ներսում որևէ մարդ իմ նկարամար չարիք

33. կուրթի, ինչպիսի մարդ էլ նա լինի,

34. Երբ դու նրա մասին լես, եթե նրա մասին ինձ անմիջապես չհայտնես,

35. նրա մասին նույնիսկ հեղո թաքցնես,

36. այսպես մարմնա՝ ինձ հեղ նա երդվել է,

37. ոչ մի բան չեմ կարող ասել և ոչ մի բան չեմ [անի]:

38. Իսկ ինչպես նա ուզում է ան[ել, այնպես էլ] թող անի.

39. հեղո [ոչինչ էլ չի լինի]: Եթե

40. այդպիսի խոսք ասես], վար

41. մարդու մասին [անմիջապես] չհայտնես [Արևայինս],

42. չգաս [Արևայինս մոտ] նրա յուրայինը

43. դառնաս, [թեզ, Խուկանա], դաշինքի այս աստվածները թող ոչնչացնեն»

(13, V, 3):

Իհարկե, այսպեղ մարդ բառը օգտագործված է իշխանավոր իմաստով: Խեթական թագավորը Խուլիանայից պահանջում է ոչ միայն չհամագործակցել Խապի երկրի ըմբոսպ իշխանավորների հետ, այլ նաև չլինի դավադրության մասին իմանալիու դեպքում անմիջապես հայտնել Սուպիլուլիումասին: Այսպես նա սպառնում է գորեղագույն պարծով՝ աստվածների ցատումով:

Խապի երկրի ներքին գործերում Խուլիանայի այլ աջակցությունների անհրաժեշտության մասին դաշնագրում գրված է.

III, 8. «Եթե քեզ հետ Արևայինս նեղ անձնական գործ ունենամ

9. բո խոսքերը [անհրաժեշտ] լինեն, եթև

10. մի մարդու նկատմամբ լավ եմ պրամա]դրված,

11. եթև Կվլայ մարդը բարիք [է գոր]ծում, [թերևս նրան]

12. Արևայինս բարություն պեպք է անեմ, դու նս [պեպք է գևաս],

13. այդ խոսքերը նո[րից նրան պեպք է աս]ես:

[Եթե] մի մարդու նկատմամբ

14. վատ եմ պրամադր[ված],

15. եթև Կվլայ մար[դը վա]յր է, վատություն է [իմ նկատմամբ անում],

16. եթև նրա նկատմամբ Արև [այինս վա]յր եմ, թերևս պեպք է գևաս,

17. այդ խ[ոսքերը դրա]նից հետո պեպք է ասես: [Լինի] որևե: երկիր,

18. [լինի] որևե [քաղա]ք: Եթև լավ եմ պրամադրված,

19. [թանի որ] նս բարություն[և անում], թերևս Արևայինս բարություն կանեմ:

20. [Եթև դու] այդ երկրում նս կամ քաղաքում, նորից [նույնը] պեպք է ասես»

(13, V, 3):

Այսպիսով, Սուպիլուլիումաս I-ը պահանջում է Խուլիանայից դրական միջամտությունների ամբողջ մի փնասկանի նրա ներքին գործերում երկրի ներսի իշխանների կամ նահանգապետների հետ խեթական թագավորի մոտ առաջացած զանազան խնդիրներ լուծելու գործում: Նայասայի արքան պարզավոր է գանազան ներքին կնճոռպ հարցերում միջնորդի դեր կատարել՝ դրանով օգնելով Սուպիլուլիումասին:

Այնուհետև Սուպիլուլիումասը պահանջում է Նայասայի թագավորից, որ նա ռազմական պարպավորություններ կրի Խապի երկրի ներսում ծագած ապստամբությունների կամ խռովությունների ժամանակ:

IV, 18. «Լինի [ևս Արևայինիս նկատմամբ մի չար] մարդ,

19. [լինի նա] թագավորի ամբողի հսկիչ,

20. [լինի նա] թա[գավորի] եղբայր, լինի նս

21. հեպիոպն գիևվոր, [լինի նա կառամայրիկ], ծառա, սպասուհի

22. որ[ևե], լինի նա մնձավոր որևե], լինի նա որևե, հեպիոպն գիևվոր,

23. [լինի նա քաղաք որևե], լինի նա երկիր

24. որևե], լինի նա թշւամի], լինի նա

25. որևե: մարդ,

26. եթե ձեզ գրեմ, ինձ մոտ հեփիոպոս բանակով, մարտակառքերով
27. անմիջապես չգաք, դրա մասին հեփո] նույնիսկ անպեղյակ ձևանաք,
28. ասելով՝ իսկ երբ [քեզ մո]տ գաևք,
29. կամ կգան[ք.....]:
30. ձեզ, հայասացիներ, Խափի երկրի մարդ է դիմում,
31. եթե ինձ դավաճանեք, ուրիշին հեփուներ,
32. ով այդ բանը անի, այս

33. դաշինքի աստվածները նրան, ձեր բոլոր կանսաց, ձեր որդիներին, ձեր պսերը, ձեր երկիրը թող ոչնչացնեն» (13, V, 3):

Քանի որ այդ ժամանակ Խափի կազմի մեջ մտնում էին Նայասայի Խուվա (Արամանիի սպորին ավագան, հայկ. Ծոփք), Պախուվա (Բյուրակնի լեռների արևմտյան շրջաններ), Ծուխմա (նույն լեռների արևելյան փարածքներ) և «Բարձր» (Երզրումի և Երզնկայի գավառներ) նահանգները, ապա վերը բերված հաղորդման մեջ, կարծում ենք, ամեն մի խոտվության կամ դավադրության մասին եղած խեթական թագավորի ակնարկները նաև դրանց են վերաբերում: Մուպիլուլիումաս I-ը պահանջում է Խուկանայից, որ նա թույլ չգրա այդ շրջաններում որևէ կարգի խոտվություն կամ դավադրություն ուղղված Խափի թագավորի դեմ: Յուրաքանչյուր փոքր չափի հսկայիսեթական քայլ նրան խիստ ակնհասգարացրել է: Իհարկե, նման պարտավորությունները, որոնք ուղղված էին այն հայասացիների դեմ, որոնք գրեթե մի Խափի իշխանության ներքո, Խուկանայի համար շարժանը պետք է լինեին:

Դաշնագրի մեկ այլ բաժնում, որպեղ դարձյալ գրված է Նայասա թագավորության ռազմական պարտավորությունների մասին, կարդում ենք.

- III, 27. «Եթե որևէ թշնամի թագավոր իմ դեմ դուրս գա,
28. կամ որևէ թշնամի ընդվզի, և ես քեզ գրեմ,
29. դու հեփիոպոս գինվորներով, մարտակառքերով ինձ օգնության չգաս
30. և նույնիսկ հեփո նրան աջակցես, կամ էլ նրա մասին դու
31. ինքդ լսես և այդ ժամանակ ինձ
32. օգնության չգաս, քեզ դաշինքի այս աստվածները թող ոչնչացնեն» (13,

V, 3):

Բոլոր դեպքերում Խուկանան պարտավոր է հեփիոպոս գինվորներով և մարտակառքերով օգնության հասնել Խափի թագավորին, եթե անգամ Նայասայի արքան նրա կողմից այդ մասին պաշտոնական ցուցում չի ստացել: Դա, իհարկե, լրիվ միակողմանի թելադրանք է Նայասայի նկատմամբ:

Այնուամենայնիվ խեթական թագավորը չի թագցնում իր վախը, որ Նայասան այդպիսի պարագաներում կարող է դավաճանել և միանալ թշնամուն ու դուրս գալ իր դեմ: Դա ցույց է տալիս, որ նա վստահ չէ այդ դաշնությանը: Այդ է վկայում նաև դաշնագրի մեկ այլ հատված.

- IV, 8. «[Իսկ եթե Արևայինիս] մինչև վերջին օրը լավ
9. [չպաշտպանեք], իմ որդիներին, իմ թոռներին, թոռներին

10. [ու ծոռներին չպաշտպանեք], իմ որդիներին, իմ թոռներին, թոռներին
10. [ու ծոռներին չպաշտպանեք,
11. [Խապի երկիրը ևս] չպաշտպանեք,
12. [Արևայինիս] որևէ անգամ
13. [չպաշտպանեք], իմ դեմ
14. [չա]րիք կյուրեք
15. [և Խապի երկրի դեմ չարիք] կյուրեք,
16. [իմ դ]եմ չարիք
17. ևսխապենեք, ձեզ համար աստվածները չարիք կեսխա[պապրուսպեն]»

(13, V, 3):

Ինչպես ցույց են տալիս այս և նախորդ հաղորդումները, Խուկանան իր բոլոր պարտավորությունների մեջ ամենագլխավորը պետք է համարի չղավաճանելը Խապի պետությանը, նրա շահերին հակասող գործունեություն չձավալելը՝ դառնալով նրա մշտական և անդավաճան բարեկամը: Այդ կերպ վարվելիս դաշնագիրը համարվում է չեղյալ: Այդ բոլորից հետևում է, որ Խապիի փրակալը ձգտել է Նայասա թագավորությունը ևսխա դարձնել իրեն ենթակա, սակայն նրան պետական իշխանության իրավունքներից: Նայասայի թագավորը Խապիի նկատմամբ հակադիր քայլեր անելու շարք լուրջ դրդապատճառներ ուներ. Խապին նվաճել էր և իր երկրին բռնակցել Նայասայի մի շարք ևսխաններ և դեռ պահանջում էր, որ այդ փոփոխում ասպարհություններ լինելու դեպքում Խուկանան ռազմական ուժ գործադրեր դրանք ճշտելու համար: Բնականաբար Նայասայի փրակալը այս պայմաններում պետք է իրեն դաշնակից այլ երկիր որոներ. որի օգնությամբ կարողանար հակահարված տալ Խապիին: Շենց դրսևից էլ վախենում էր Սուպիոպիումաքը.

1. 14. «Բայց հետո ուրիշ փրորդ, ինչ [մարդ] էլ լինի,

15. Արևայինից բացի ոչ մեկին չճանաչես:

[Միայն] Արևայինիս

16. ճանաչիր և պաշտպանիր նրան՝ Արևայինին: Քանի որ ես՝ Արևայինս, քեզ՝ Խուկանային,

17. [լավ] վերաբերվեցի: Եթե դու էլ, Խուկանա, Արևայինիս հեփագայում

18. [մինչև վերջ]ին օրը բարյացակամորեն չպաշտպանես, եթե ինչպես

19. քո գլուխն է. քեզ համար թանկ, եթե քեզ համար

20. այնպես թագավորի գլուխը թանկ չէ, քո նկատմամբ

21. Արևայինը անպարբեր չի լինի:

22. Եթե դու ինչպես քո գլխի, քո մարմնի և քո անձի նկատմամբ

23. սեր ունես, դրանց նկատմամբ հոգափար ես, եթե թագավորի գլխի,

24. թագավորի մարմնի, թագավորի անձի նկատմամբ ևույնպիսի սեր չունես,

25. իմ նկատմամբ ևույն ձևով հոգափար չլինես,

26. թագավորը քո նկատմամբ անպարբեր չի լինի» (13, V,3):

Ինչպես նշում է խեթական թագավորը դաշնագրի այս և այլ հատվածներում, առաջին պայման է համարվում այն, որ Խուկանան ուրիշ պնդության հետ դաշինք չկնքի: Այդպիսի քայլը նա դիտում է հակախեթական և խիստ զգուշանում է: Չէ որ Նայասան, միագամ Խուռի, Ալծիյա և Կասկա երկրների հետ, նախքան նրա գահ բարձրանալը քիչ փհանություններ չի պարտադրել Խափի պնդությանը՝ նվաճելով նրանից մի շարք գավառներ և կործանման եզրին հասցնելով այդ թագավորությանը: Ահա, այդպիսի դաշնակցությունից էր վախենում Սուպիլուլիումսը:

Վերը բերված հաղորդման փվյալներով խեթական թագավորը այդ պայմանները առաջարկելիս հատուկ հիշեցնում է Խուկանային, որ լավ է վարվել նրա հետ, այսինքն՝ թագավոր է դարձրել: Այդ բոլոր պարտավորությունների դիմաց նա Նայասայի փրակալին խոստանում է հեփնյալը.

1. 31. «Դու, Խուկանա, միայն Արևայինիս սրբությամբ պաշտպանիր
32. և միայն Արևայինիս կողմնակիցը եղիր: Բայց հետո ուրիշ ոչ մեկի
33. չճանաչես: Եվ Արևայինս քեզ սրբությամբ կպաշտպանեն: Իսկ քեզ հետ
34. թո որդիներին կպաշտպանեն: Բո որդիների հետ իմ որդին էլ կպաշտպանվի:

35. Եթե դու ամեն անգամ լավ վարվես, Արևայինիս սրբությամբ պաշտպանես,

36. Արևայինս քեզ, թո որդիներին նույնպես լավ կվերաբերվեն:

37. Իմ որդին էլ թո որդիների կողմից թող պաշտպանվի:

Իսկ Արևայինս

38. քեզ կպաշտպանեն» (13, V, 3):

Ինչպես այս ողջ վկայություններից է պարզվում, Խափի թագավորը շարժմանը մասնակցելու և խիստ է ներկայացնում Նայասայի պարտավորությունները: Իսկ ինքը բավարարվում է ընդամենը ընդհանուր բնույթի անորոշ խոստումներով՝ ես քեզ կպաշտպանեմ, լավ կվերաբերվեմ: Բայց որ դեպքում, ինչ ձևով, ինչ չափով, այս մասին նա լռում է:

Այնուամենայնիվ դաշնագրի մեկ այլ բաժնում շարժ թռուցիկ կերպով խեթական փրակալը նշում է.

III, 21. «[Եթե] թո նկատմամբ այդ երկիրը կամ քաղաքը լավ

22. կամ [վար] լինի, համապատասխան ձևով կվարվեմ:

23. Եթե դու [նրան]ց մոտ այդ առիթով գնաս, նույնը պեպք է ասես» (13, V, 3):

Այսինքն՝ նրան որևէ երկիր կամ քաղաք Նայասային թշնամի է կամ բարեկամ, ապա Սուպիլուլիումսը խոստանում է հանդես գալ Խուկանայի կողմից և պաշտպանել նրան:

Վերը բերված Նայասայի բոլոր պարտավորությունների դիմաց խեթական թագավորը խոստանում է միայն այս աջակցությունը, եթե հաշվի չառնենք այն բոլոր սիրաշահումներն ու շողոթոթությունները, կամ գործնական լինելուց շարժ հեռու խոստումները, որոնց մասին նա գրում է:

Սուպիլուլիումսա I-ը ձգտում է, որ Խափի և Նայասայի միջև այդ դաշինքը

մշտական բնույթ կրի՝ շարունակվի այդ երկու երկրների հաջորդ փրակալների օրոք ևս: Սակայն նրա այդ ցանկությունը ի կապար չի ամփում ոչ Խուկանայի հաջորդի՝ Անիյայի և ոչ էլ խնթական թագավորի որդի Մուրսիլիս II-ի (մ. թ. ա. 1347-1317 թթ.) կողմից:

Անփոփելիվ վերը շարադրվածը կարելի է եզրակացնել, որ դաշնագիրը կրում է միակողմանի բնույթ: Փաստորեն այն հաղթող և պարզված պետությունների միջև կնքված մի փաստաթուղթ է: Դա վավերագիր է Նայասայի կախյալ վիճակի մասին: Սակայն Նայասա թագավորությունը պեպք է շարունակել իր գոյությունը, դառնար Խափի պետության մի գորեղ պաշտպան: Նա գլխավորապես պեպք է կապարեր ռազմական պարտավորություններ: Իսկ հարկի կամ փորքի մասին, որը պեպք է վճարել Խուկանան, դաշնագրում ոչ մի ակնարկ չկա»: Կարծում ենք, դրանք չեն էլ եղել: Նայասան կրել է մնայն ռազմական պարտավորություններ:

Խափի պետության համար այս դաշնագիրը խիստ շահավետ էր: Այն, ամրացնելով իր թիկունքը ռազմական հաղթանակներով Կասկա, Ալժիյա, Արծավա և այլ երկրների նկատմամբ, դաշինք կնքեց իրենից թիչ թե շատ ուժ ներկայացնող Նայասա պետության հետ: Այդպիսի պայմանագրեր Մուպիլուլիումնաս I-ը կնքել է ևս ևս Խուտի և այլ երկրների հետ: Դրանից հետո խնթական թագավորն անցնում է նվաճողական սոր գործողությունների՝ սկզբում Եգիպտոսի հետ բաժանելով Սիրիան, այնուհետև ծնկի բերելով ևս Եգիպտոսին:

Կարծում ենք, նրա այդ ռազմական խոշոր միջոցառումներին ի թիվս Խափիին ենթակա Կասկա, Խուտի և այլ երկրների մասնակցել է ևս Նայասան, քանի որ այդ դաշնագիրը մինչև Մուպիլուլիումնասի իշխանության վերջին փարիսերը շարունակել է ուժի մեջ լինել: Խնթական թագավորի համար այն խիստ շահավետ էր, ուստի ևս չէր ցանկանա դրժել այդ դաշինքը:

Խափի պետության ռազմաքաղաքական բուռն վերելքի պայմաններում Նայասան չէր կարող այն խախտել: Նայասա թագավորությունը, ինչպես կրեսնենք ստորև, առաջինը հրաժարվեց Խուկանայի կողմից հանձն առած պարտավորություններից նրա հաջորդ արքա Անիյայի օրոք:

Նայասա-խնթական հարաբերությունների սրումը մ. թ. ա. XIV դարի երրորդ քառորդում

Մ. թ. ա. XIV դարի երրորդ քառորդին փարաճաշրջանում փեղի են ունենում մի շարք լուրջ իրադարձություններ, որոնց պարճառով Խափիի և հարևան երկրների միջև հարաբերությունները կտրուկ փոխվում են: Դրանց մասին գրված է խնթական հաջորդ փրակալ Մուրսիլիս II-ի (մ. թ. ա. 1347-1317 թթ.) «Աղոթքի» փեքստում:

Այսպես, Սուպիուլիումնաա I-ի իշխանության վերջին փարիսերին Եգիպտոսում վախճանվում է փարավոն Թորանխամոնը: Նրա կինը մի բանի անգամ պատրվիրակություն է ուղարկում խեթական թագավորի մոպ՝ խնդրելով վերջինիս իր որդիներից մեկին ուղարկել Եգիպտոս՝ թագուհուն ամուսին և երկրին թագավոր դառնալու համար: Սուպիուլիումնաա ուղարկում է իր սվազ որդուն, որին ճանապարհին դավադրաբար սպանում են: Այդ սպանության հանգամանքները, դրդապատճառները և կազմակերպիչները մեզ հայրնի չեն: Ակնհայտ է, սակայն, որ դավադրությունը կատարել են եգիպտացիները, բանի որ խեթական թագավորը բարկանում է և գորահրամանատարներից մեկի գլխավորությամբ բանակ է ուղարկում Եգիպտոսի վրա հարձակվելու ու վրեժխնդիր լինելու համար: Այդ արշավանքին հաջորդում է երկրորդը: Խեթական գործը հաղթելով՝ Եգիպտոսից Խապի է բերում անսահման բանակությամբ ռազմագեղիններ: Սակայն սրանց ճամբարներում շուտով բռնկվում է սուր համաճարակ, որը փարսածվում է ամբողջ երկրով մեկ: Սուպիուլիումնաա ինքը այդ հիվանդությունից վախճանվում է: Նրա որդին՝ Արևուվանդաս II-ը, ժառանգելով գահը, շուտով նույնպես այդ համաճարակի գոհն է դառնում: Խեթական գահը փոխանցվում է Մուրսիլիա II-ին, որի իշխանության սկզբի փարիսերին դեռևս համաճարակը շարունակում էր մոլեգնել երկրով մեկ: Այդ չարիքից փրկվելու համար ևս աղոթքով դիմում է ասպծուն՝ պարամելով ամենը (14. XIV, 3, 1, II): Համաճարակի հեղևանքով Խեթական թագավորությունը խիստ թուլանում է՝ սուրբելով ևս ռազմաքաղաքական վայրէջք:

Խապի երկրում (կենտրոնական Փոքր Ասիա) համաճարակի բռնկման ժամանակ նրա հարևան երկրները, այդ թվում ևս Հայասան, բնականաբար, պեթք է: Ինքնապաշտպանական միջոցառումներ ձեռնարկելին խզելով բոլոր կապերը այդ պետության հետ և խստացնելով սահմանների պաշտպանությունը՝ դրանով իսկ արժեղելով փախստականների ներթափանցումը իրենց շրջաններ:

Խապի պետության նկատմամբ շրջապարի երկրների հանդես բերած վերաբերմունքի մասին գրված է: Մուրսիլիա II-ի փաստամյա փարեգրության մեջ.

- 1, 3. «Բանի դև ես իմ հոր գահին չէի նստել, իմ հարևան
4. բոլոր օպար երկրները թշնամացան: Երբ իմ հայրը վախճանվեց,
5. իմ եղբայր Արևուվանդասն իր հոր գահին բազմեց:
Բայց հեպո ևս
6. անմիջապես հիվանդացավ: Իսկ երբ օպար երկրները իմ եղբայր Արևուվանդասի հիվանդության մասին
7. լսեցին, օպար երկրները սկսեցին դավեր կյութել:
8. Իսկ երբ իմ եղբայր Արևուվանդասը վախճանվեց, այն օպար երկրները, որոնք դավեր չէին կյութում,
9. այն օպար երկրները նույնպես սկսեցին դավեր կյութել: Սահմանակից օպար երկրներն այսպես
10. էին ասում՝ նրա հայրը, որը Խապի երկրի թագավորն էր, քաջ թագավոր էր:

11. Թշնամի երկրներին ևս հաղթում էր: Նա վախճանվեց:

Իսկ նրա որդին,

12. որն իր հոր գահին էր բազմել, ևս էլ առաջ գորեղ էր:

13. Նա հիվանդացավ: Նա նույնպես վախճանվեց:

14. Այժմ ևս, ով իր հոր գահին է բազմել, դեռահաս է:

15. Նա Խափի պետությունը և Խափի սահմանները չի կարող պահպանել»

(13, III, 4):

Բերված հարվածի հաղորդման համաձայն Խափի հեթ օտար երկրները սկսում են թշնամանալ դեռևս Մուպիուլիումասի կենդանության վերջին փարիներին, երբ համաճարակը երկրում սկսել էր փարածվել: Այնուհետև թշնամիների թիվը գնալով շարժանում է՝ պայմանավորված այդ թագավորի և նրա հաջորդ գահակալի մահով: Իսկ երբ խեթական գահը փոխանցվում է դեռահաս Մուրսիլիսին, քաղաքական իրավիճակը երկում չի բարելավվում:

Խափի թուլացմամբ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել նաև Հայասա թագավորության՝ Նայթի համար, որպեսզի վերջինս կարողանար չեղյալ հայտարարել հին դաշինքը և վերանվաճեր իր կորցրած նահանգները:

Մուրսիլիս II-ի (մ. թ. ա. 1347-1317 թթ.) ծավալուն փարեգրության մեջ թվարկված են թշնամացած երկրների անունները: Դրանք էին Կասկան (Արևելապոնփական լեռների շրջան), Խուուին (հյուսիսային Իրաք), Նայասան (լեռնաշխարհ արևմտյան փարածքներ), Արծավան (հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիա) և այլն, որոնց դեմ խեթական թագավորը հերթով ձեռնարկում է արշավանքներ:

Նա իշխանության յոթերորդ փարում գեներլ ուղղում է Գայլ գետի ակունքների շրջանի Թիպիյա երկրի դեմ, որի գինվորական ստորաբաժանումները հարձակվել էին «Բարձր» երկրի (Երզնկայի և Եզրումի շրջաններ) բերդերում փեղակայված խեթական կայազորների վրա: Դրա մասին Մուրսիլիսի ծավալուն փարեգրության մեջ կարդում ենք.

1, 9. Երբ Թիպիյա երկիրը հրի մափն[եցի],

10. Իսփիփինա երկիր եկա: Իսփիփինա երկիրը

11. Պիխունիյան ավերել էր, [պարսպապար] բերդերը

12. ևս հրի էր մափնել: Իսփիփինա երկիրը

13. ես գրավեցի: Կանուվարա, Իսփիփինա]

14. և այլ պարսպապար քաղաքներ, որոնք ևս հրի [էր մափն]ել,

15. դրանք ես վերակառուցեցի, դրանք ես պարսպապարեցի» (14, XIX, 30):

Թիպիյան նվաճելուց հետո խեթական թագավորը մղում է Իսփիփինա երկիր (Երզրումի շրջան), որտեղ վերը նշված երկրի առաջնորդ Պիխունիյան իր գորքով ավերել էր խեթական կայազորների զբաղեցրած բերդերը: Նա վերակառուցում է Կանուվարա (հայկ. Կան՝ Երզրումի շրջանում) և այլ ամրոցներ, որոնցում նորից փեղակայում է խեթական գինվորական ստորաբաժանումներ:

Այս բոլորը իրենց հերթին վկայում են նաև այն մասին, որ Խուկանայից առաջ նվաճված «Բարձր» երկիրը (Բարձր Նայթ) Մուրսիլիսի իշխանության առաջին

փարիսերին դեռևս շարունակում էր մնալ Խաարի պեպրության կազմի մեջ:

Խեթական թագավորի փաստանյա փարեգրության յոթերորդ փարվան վե-
րաբերող բաժնում, որը, ցավոք, խիստ փուժած է, կարդում ենք.

III, 3. «{..... ևս հ]արձակվեց: Նրան {..... }

4. {..... դե]պի Նայասա {..... }

5. {..... } երան գրեցի {..... }

6. {..... այ]և ժամանակ դու ինչ որ մի {..... }

7. {..... } դեպի Իսարի[փիևս] երկիր

8. {..... } և այն {..... }

9. {..... } դեպի Նայասա երկիրը {..... }

10. {..... } այսպես հեկո {..... }

11. {..... } (ես գր)ում: Իսկ իմ նկատմամբ դու, թերևս [թշնամի ես]:

12. {..... }

13. {..... } ես էլ եկա,

14. {..... } բանակ կազմեցի: Զո երկրի վրա չեմ հարձակվել:

15. {..... } սպրուկներ, խոշոր, մանր եղջերավոր անասուններ չեմ վերցրել:

16. {..... } ևս եկավ, Դանկուվա երկրի վրա

17. {..... } [հարձակ]վեց: Աստվածները թող վկա լինեն,

18. {..... } դատ կայացնեն:

19. {..... }

20. [Նրա համար ես թշնամի դարձա: Գնացի դեպի ևս: Ուրան, որը

էր» (14, XIV, 17):

Բերված փեքսպից կարելի է կռահել, որ սկզբում Նայասայի գորքը հարձակ-
վել է Խաարի պեպրության սահմանների վրա (փող 3): Այնուհետև Մուրսիխը
նամակ է գրել այդ երկրի փիրակալին (փող 4-5), որը չի պատասխանել և եկել
ու գրավել է Իսարիփինա (Երզրումի շրջան) երկիրը (փող 6-7): Դրանից հետո
խեթական թագավորը նորից նամակ է գրել Նայասա (փող 9 և 11): Այս հա-
ջորդում է Նայասայի գորքի հարձակումը Դանկուվա երկրի (Երզնկայի շրջան)
վրա (փող 16):

Այդ ամենից հետո Մուրսիխ II-ը գորքով գնում է դեպի Նայասայի սահմա-
նային Ուրա բերդը (ուշ Ուռեն՝ Բայբուրդի շրջանում): Դարելով այս փվյալնե-
րից՝ Նայասայի թագավորը նախ գրավում է Երզրումի, ապա՝ Երզնկայի շրջան-
ները:

Խեթական թագավորի ծավալուն փարեգրության մեկ այլ օրինակի այդ
նույն բաժնում, որը նույնպես խիստ փուժած է, գրված է, թե նրա դեմ կռվողը
Ազի երկրի փեր Անիյան է (14, XXVI, 79, 1, 2-18): Այնուամենայնիվ, փեքսպի
պահպանված մասերի փվյալներից նույնպես հասկացվում է, որ Մուրսիխը
Անիյային երկու անգամ նամակ է գրել, բայց պատասխան չի ստացել: Անիյան
փոխարենը հարձակվել է Գանկուվա (Դանկուվա) քաղաքի վրա:

Այս բոլորից նաև պարզվում է, որ նախկին դաշինքը առաջինը խախտել է Նայասայի փորակալ Անիյան՝ հնար խելով Սապրիից նշված գավառները: Իսկ Մուրսիխ II-ը համառորեն ձգտում էր պահպանել նախկին լավ հարաբերությունները Նայասայի հետ: Սակայն վերջինիս համար դա շահավետ չէր:

Իսպելով այդ երկու թագավորների միջև հաջորդ ռազմական ընդհարումների արդյունքներից՝ խեթական թագավորին հաջողվում է վերանվաճել Երզնկայի և Երզրումի շրջանները այդ նույն փարում:

Հաջորդ փարում խեթական թագավորը յուր է սրանում Սապրիի նշված գավառների վրա Նայասայի բանակի հարձակվելու մասին: Անիյան դա իրագործում է Սապրիի համար շատ բարդ իրավիճակում. այդ ժամանակ Մուրսիխը իր գործով գրկվում էր հյուսիսային Սիրիայում Կարգամիս քաղաքում:

Խեթական թագավորի ծավալուն փարեգրության ութերորդ փարվա բաժնում գրված է.

11. 16. «[.....] «Բարձր» երկրի կողմից Նայասա երկրի հեփոտն գիևվորների և մարտակառքերի բանակը

17. [.....] Իսպիպինա քաղաքը ավերել էր:

18. [.....]

19. [.....]

20. [.....] Նուվ[անձասին]

21. [յուր ուղ]արկեցի՝ փես, թշնամի Նայասայի [բանակը]

22. [ամբողջությամբ ներ]ս է թափանցել և Իսպիպինա երկիրը

23. [ավերել է], իսկ այժմ քաղաքն է շրջապատել:

24. [Նեփոպնը], մարտակառքերը այնպեղ փար՝ դեպի Կանու[վարա] քաղաքը:

25. [Թշնամուն] Կանուվարա քաղաքից դուրս մղիր» (13. IV. 4):

Այսպիսով, Նայասայի գործը հարձակվում է «Բարձր» երկրի վրա (Բարձր Նայք), այնպեղ նա գրավում է Կանուվարա քաղաքը (Երզրումի Կան գյուղ) և շրջապատում Իսպիպինան: Մուրսիխ II-ը հրամայում է Նուվանձասին, որ նա Սապրիից գործով գեւա և հարձակվի առաջին հերթին Կանուվարայի վրա:

Նայասայի (Նայք) այս ռազմական գործողությունների մասին ավելի պարզ պատկերացում կազմելու համար կորից դիմենք նույն փարեգրությանը.

11. 67. «Իսկ երբ Ասրապայից Կարգամիս քաղաք

68. ժամանեցի, Նանաժիփիսին՝ արքայազնին, գլխավոր մատանապար

69. Նուվանձասի մոտ սորիանդակ ուղարկեցի: Նա ինձ մոտ վերադարձավ

70. ճանապարհին և ինձ այսպես ասաց՝ Կանուվարա քաղաքը

71. թշնամին Նայասայի կողմից շրջապատել է:

72. Գլխավոր մատանապար Նուվանձասը դեպի այնպեղ գեւաց և երան կանուվարայի մոտ

73. հանդիպեց: Նա (թշնամին) 10 հազար զինվորներով և 700 մարտակառքերով

74. ճակատամարտի փվեց: Նուվանձաար երան հաղթեց» (13, IV, 4):

Պարզվում է, որ Նայասան սկզբում գրավել է Կանուվարա քաղաքը, քանի որ այն իրեն ավելի մոտ էր գտնվում, և հետո պաշարել Իսփիփինան: Խնթական գործը առաջին հերթին հարձակվում է Կանուվարայի վրա: Այս քաղաքի մոտ Նայասան ուներ 10000 հեփոփոն զինվոր և յոթ հարյուր մարտականք: Միայն այդքան մարտականք դուրս բերելու համար կրկնակի քանակությամբ կառամարտիկ էր հարկավոր: Սակայն Անիյան մեկ այլ գորամիավորում պահում էր Իսփիփինա քաղաքի մոտ, որը գտնվում էր Կանուվարայից դեպի արևմուտք: Այս ամենը վկայում են Նայասա թագավորության՝ Նայիի հզորության մասին:

Արքա բերված կյոթի համաձայն խնթական թագավորի գլխավոր մատանապետ Նուվանձաարը, իբր, Կանուվարայի մոտ հաղթել է Նայասայի գործին: Այդ հարցին և վերաբերում նաև Մուրսիխ II-ի փարեգրության հետևյալ հատվածը.

11, 19. «Ես մտա Թեգարամա երկիր: Երբ

20. Թեգարամա քաղաք հասա, գլխավոր մատանապետ Նուվանձաար

21. և բոլոր իշխաններն ինձ հանդիպեցին Թեգարամա քաղաքում:

22. Նրանք ինձ այնպեղ գրան: Ես անմիջապես Նայասա

23. կգնայի, բայց դրա համար փարին վերջանում էր:

24. Ինձ իշխաններն ինձ ասացին՝ դրա համար փարին վերջանում է,

25. մեր փեր, Նայասա չպետք է գնաս: Նայասա

26. չգնացի: Խարանա քաղաք մտա:

27. Բանակը ներս մտավ Խարանա քաղաք:

28. Բանակին այնպեղ սպուզապես արեցի:

29. Քանի որ Յախրեսա քաղաքը, [ինչպես նաև Պիզաինարեսա երկիրը],

30. Թժևամի է, դեպի Յախրեսա քաղաք գնա՝ Ի» (14, IV, 4):

Ինչպես տեսնում ենք, Կանուվարայում (Երզրումի Կան գյուղ) Նայասայի գործին «հաղթած» գլխավոր մատանապետ Նուվանձաար վերադառնում է Եփրատի աջ կողմի Մալաթիայից հյուսիս ընկած Թեգարամա գավառ: Կարգամիսից գործով այնպեղ էր ժամանել Խարիի թագավոր Մուրսիխ II-ը: Նա ուզում էր դեպի Նայասա արշավել, սակայն իշխանները խորհուրդ չեն տալիս, քանի որ արդեն ձմեռը մոտ էր: Ուրեմն, պարզվում է, որ Նուվանձաար չէր կարողացել հաղթել Նայասայի գործին Կանուվարայի մոտ՝ Երզրումի շրջանում: Նակաուսկը, նա պարտվել էր, և թագավորը Կարգամիսից երան օգնության էր գալիս: Սակայն լեռնային երկիր Բարձր Նայք մպնեյն արդեն անիմաար էր, քանի որ դիմացը ձմեռ էր: Իրա համար էլ նա գերադասում է արշավել իր դեմ սուպամարում Գույլ գետի ավազանի Պիզաինարեսա երկրի վրա, որը գտնվում էր Նայասայից անհամեմատ հեռու՝ դեպի արևմուտք:

Այնպես է նաև, որ Նայասայի թագավոր Անիյան «Բարձր» երկրի վրա հարձակվելու համար ընտրել էր աշունը, որով նա կասեցրել էր խնթական թագավորի հետադարձը հրաձակումը և ժամանակ շահել փրկելի բերդերը անբացնելու համար:

Փաստորեն Հայասան, ամփոփված մնալով Ճորոխ գետի ավազանի սահմաններում, վերը նշված ռազմական գործողություններով ձգվում էր Մուսիլուլիումաս I-ի կողմից նախկինում նվաճված իր փարածքները կրկին ներգրավել իր սահմանների մեջ: Սակայն Խալդի պարությունը համառորեն աշխատում էր իր ձեռքում պահել այդ հայկական գավառները:

Մուրսիլիս II-ը, հավանաբար ծնունդը հանգամանային ռազմական նախապայտարություններ փեսելով, հաջորդ գարնանը ձեռնարկում է արշավանք դեպի Հայասա, որի մասին նրա նույն փարեգրության մեջ կարդում ենք.

III, 57. «Իսկ երբ գարուն բացվեց, Ազի երկիր գնացի

58. երկրորդ ճանապարհով: Ինգալավա քաղաքում

59. հեփիոսը զինվորների և մարտակառքերի համար գորարես կափարեցի:

60. Իսկ քանի որ Ազի երկրի մարդկանց դեմ

61. Արևայինս նախկինում կռվել էի.

62. [Նուվանմասը նրանց դեմ կռվել էր Կանուվարա քաղաքի մոտ],

63. նրանք ինձ ցերեկով ճակարամարտ փայ բո[որովին]

64. չհամարձակվեցին: Նրանք նպատակ էին դրել՝ զիջերով ինձ հարվածել, սանով՝

65. զիջերը նրանց կնեղե[նք]:

66. Իսկ երբ Արևայինս [այդ լու]րը լս[եցի],

67. թե Ազի երկրի մարդիկ զիջերով են բա[նակի] կենտրոնի վրա

68. նախապեսում հարձակվել,

69. Արևայինս բանակները միացրեցի: [Զինվորը]

70. ինչպես ցերեկն էր արագ շարժվում,

71. զիջերն էլ նույնպես էր ծածուկ կերպով:

72. Երբ Ազի երկրի մարդիկ այդ կարգի պաշտպանությունը

73. նկատեցին, այլևս [չհամարձակվեցին հարձակվել]»

(13, IV, 4):

Տարեգրության այս հատվածում հարուկ կերպով նշված է, որ այս անգամ խեթական թագավորը երկրորդ ճանապարհով է գնում դեպի Ազի երկիր: Առաջին ուղին Խալդիից ուղիղ դեպի Եփրատի վերին ավազան էր փանում. որտեղ սովորաբար խեթական գորքը հարձակվում էր Հայասայի վրա: Երկրորդ ճանապարհին Մուրսիլիս II-ը ստուգաբես է անում Ինգալավա քաղաքում: Այն Ճորոխի ստորին ավազանի միջնադարի հայկական Նիգալ գավառի համանուն կենտրոնն է (փեսն վերը):

Ուրեմն, խեթական թագավորի նշված երկրորդ ճանապարհը Սև ծովի հարավային ափով է անցել, որտեղով նա հասել է Ճորոխ գետը և ապա դրա հովտով թեթվել հարավ ու ժամանել Նիգալ Ինգալավա:

Ինչպես վերը փեսանք, Խալդիի փրոակալ Թուրխալիյաս III-ը նույնպես այդ ճանապարհով է արշավանքի գնացել դեպի Հայասա երկիր՝ վերջինիս վրա թիկունքից հարձակվելու նպատակով: Ներևարար, փվյալ դեսլքում Մուրսիլիս II-

ը, իր ձեռնարկած ռազմական գործողությունը ավելի արդյունավետ դարձնելու համար, նույնպես դիմել է Նայասայի վրա թիկունքից հարձակվելու փակփիկային՝ հանկարծակի բերելով հակառակորդին: Նախորդ փարտում Անիյան իր ուժերը կենտրոնացրել էր հարավում Երզրումի կողմերում, որպես խեղճական գործը չէր կարողացել շոշափելի արդյունքների հասնել: Նաջորդ գարնանը Նայասայի թագավորը չի սպասել, որ թշնամին կհարձակվի հյուսիսից: Նավանաբար դա է եղել պարճառը, որ նա երկրի ներսում համապատասխան քանակությամբ ռազմական ուժեր չի պահել: Նենց դրա վրա էլ, ըստ երևութիև, Մուրսիլիս II-ը հույս է դրել: Նամապատասխան գորամիավորումներ չունենալով՝ հայերը թշնամու հետ Ինգալավայում մարտի մեջ չեն մղնում: Իսկ երկրի ներսում նրանք չեն կարողանում դիմակայել ներխուժած խեղճական բանակին:

Ակնհայտ է նաև, որ հակառակորդի հետախուզությունը գերազանց է աշխատել: Մուրսիլիսն անմիջապես իմացել է, որ հայերը խեղճական գործի վրա պատրաստվում են հարձակվել գիշերով: Նա բարճրացրել է իր բանակի մարտական զգոնությունը՝ գիշերով նրան պահելով շարճման մեջ, որը և զրկել է րեղի զորամիավորումներին իրենց ճրագրերը իրականացնելու հնարավորությունից:

Խեղճական գործը անարգել մոտենում է Ագիի կենտրոնական քաղաքներից մեկին՝ Արիպսային, ինչի մասին Մուրսիլիս II-ը գրում է.

IV, 4. «Շարճվեցի դեպի Արիպսա քաղաք [ճակատամարտ փալու]:

5. Նիշված Արիպսա քաղաքը ջրով է շրջապատված (^):

6. Նրա բնակչությունը այնրեղից հեռու էր գտնվում: Նա լեռան ժայռերն էր [գրաղեցրել]:

7. Նեովից այն շար բարճր էր երևում: Ողջ երկիրը այնրեղ էր բարճրացել:

8. Նրա բանակը միավորված էր: Նրան Արևայինս ճակատամարտ րվեցի:

12. Արիպսա քաղաքը ճակատամարտով չվերցրեցի:

13. Այն ամբողջությամբ Խաբուսա քաղաքի համար թալանեցի:

14. Բերդում զինվորներ, մարտակառքեր, սրտուկներ, խոշոր, մանր եղջերավոր անասուններ

15. շար կային: Արևայինս ճիշտ նույն օրը

16. Արիպսա քաղաքում հանգստացա:

17. Իսկ առավորյան ճակատամարտ փալու նպատակով արշավեցի դեպի Դուկամա քաղաք:

18. Բայց երբ Դուկամայի մարդիկ ինճ րեսան իրենց դիմացը,

19. նրանք ինճ ընդառաջ եկան, նրանք ինճ ճնկների առաջ

20. խոնարհվեցին և ինճ ասացին՝ մեր րեր, մեզ Արիպսայի

21. նման Խաբուսա քաղաքի համար մի կողտպիր»

(13, IV, 4):

Արիպսա քաղաքը, որը մենք հակված ենք նույնացնելու Մաբրից քիչ հեռու գտնվող Արաբկալե ավերակ բերդի հետ, շրջապատված է եղել ջրով: Բնակչությունը փախել և ապաստանել է լեռներում: Քաղաքի ջրագոյին հատուկ զորա-

միավորումներով, բնականաբար, պաշտպանված չի եղել: Կարելի է ենթադրել, որ այդ քաղաքը կանովին է հանձնվել, բանի որ համապատասխան ռազմական ուժեր այնպեղ, ինչպես և երկրի ներսում, չեն եղել: Ճիշտ է, եղած գորախմբերը միավորվել են, բայց դրանք չեն կարողացել հարկ եղած դիմադրություն ցույց պալ թշնամուն:

Մուրսիլիս II-ը կողոպտում է Արիսյան, իսկ մյուս օրը արշավում դեպի Դուկամա քաղաք, որի բնակչությունը ընդառաջ է գալիս նրան՝ խնդրելով, որ խեթական թագավորը քաղաքը կողոպտարի չենթարկի:

Նշված երկու քաղաքներն էլ՝ Արիսյան և Դուկաման, գտնվել են Ճորոխի ավազանի կենտրոնական մասում: Դրանք Նայասայի Ազի նահանգի խոշոր բնակավայրեր են եղել: Ազիի (Նայասա) մնացած բնակավայրերի ու բերդերի նվաճման մասին նույն սեպագիր աղբյուրում կարդում ենք.

IV, 28. «Իսկ երբ Ազի երկրի մարդիկ տեսան, ինչպես են ամբողջները

29. գրավում, Ազի երկրի մարդիք, որոնք

30. ամբողջների բարձր և դժվարամասք լեռների ժայռոտ

31. տեղերում էին ապաստանել, նրանք վախեցան:

Երկրի իմաստուն ձերուհիներն ինձ ընդառաջ

32. եկան: Նրանք իմ ձեռքների առաջ խոնարհվեցին

33. և ինձ ասացին՝ մեր տեր, ամբողջությամբ մի ոչնչացրու

34. մեզ, մեր տեր, մեզ ծառայության վերգրու, փրկոջը գիևտրներ և մարտա-

կառքեր

35. մենք կսկսենք տալ: Խապի երկրի մարդիկ, ով

36. այստեղ կա, նրան կհանձնենք: Արևայինս դրանից հեկտ նրանց

37. չոչնչացրի» (13, IV, 4):

Նայասայի ուրան Ազիի՝ Նայքի Տայք նահանգը, հանձնում է ոչ միայն Արիսյան և Դուկամա, այլ նաև մյուս բոլոր բերդերը: Բանակցությունների գործը ստանձնում են ավագները: Նրանք հանձն են առնում գիևտրական պարտավորություններ կրել՝ փարեկան որոշակի քանակի հեպիտրն ռազմիկներ և մարտակառքեր տալով հապիին: Իմաստուն ձերուհիները նաև պարտաստանություն են հայտնում վերադարձնելու իրենց մոտ ապաստանած խեթական բոլոր փախարականներին: Այդ բոլորը բավարարում է խեթական թագավորի պահանջները, և նա Ազի երկրում չի շարունակում ավերածություններ գործել:

Տեքստի շարունակության մեջ գրված է, որ Մուրսիլիսի համար ժամանակ չէր մնացել, որպեսզի Ազի երկիրը ամբացի: Նավանաբար խոսքը վերաբերում է փեղոմ ամբողջը առանձնացնելուն և դրանցում խեթական կայագորներ փեղակայելուն: Այդ գործը նա հեպաձգում է հաջորդ գարնան և վերադառնում մայրաքաղաք Խապուաս (ժմկ. Անկարայից քիչ արևմուտք գտնվող Բողագբոյ գյուղի մոտ): Մուրսիլիսը հաջորդ գարնանը գործով կորից ուղևորվում է դեպի Ազի:

IV, 42. «Իսկ երբ գարուն բացվեց, նա ամբացնելու համար ուզեցի Ազի երկիր

43. գնալ: Բայց երբ Ազի երկրի մարդիկ լսեցին, թե Արևայինը գալիս է,

44. Ազի երկրի մարդիկ Խալիմանա քաղաքացի Մուսիի գլխավորությամբ ինձ ընդառաջ

45. եկան և այսպես դիմեցին ինձ՝ մե՛ր փեր, քանի որ Լախորդ փարին

46. ավերածություն ես արել, այժմ, մե՛ր փեր, և որից մի գա: Մե՛գ, մե՛ր փեր,

47. [Ծառայությ]ան վերցրու: Մենք կսկսենք մեր փիրոջը մարտակառքեր և հևփիոյն ռազմիկներ փալ:

48. Խապի երկրի մարդիկ, ով մե՛գ մոփ կա, ևրան մենք կհանձնենք:

49. [Նրանք ինձ] Խապի երկրի հազար սփրուկ վերադարձրին:

50. Քանի որ նրանք Խալիմանա քաղաքի Մուսիի գլխավորությամբ ինձ

51. ընդառաջ եկան և Խապիի [մարդկանց] վերադարձրին ինձ,

52. հեփո Արևայինս Ազի երկիր չզնացի: Նրանց ծառայության

53. վերցրեցի» (13, IV, 4):

Մուրսիլիս II-ը գործով գալիս է դեպի Ազի՝ Ճորոխի ավազան՝ այդ երկրում ամրոցներ առանձնացնելու և խեթական կայագորներ դրանցում գեպեղելու նպատակով: Ազիի ավազները ճանապարհին՝ Խալիմանա քաղաքի մոփ (Մա-նյա այրք Երզրումի շրջանում) վերջինիս իշխան Մուսիի գլխավորությամբ դիմավորում են նրան և խևորում, որ հրաժարվի այդ մարտությունից: Եվ, իրոք, նրանց հաջողվում է համոզել խեթական թագավորին, որ նա բավարարվի՝ միայն հեփիոյն ռազմիկներ և մարտակառքեր սփռնալով: Նայասացիները վերադարձնում են իրենց մոփ պաասփան գփամ խեթական հազար սփրուկների:

Ինչպես փերսփում փեսանք, Ազիի երկու կենտրոնական բերդերը գրավելու կապակցությամբ ոչ մի փեղնկություն չկա երկրի առաջնորդ Անիյայի, նրա արքունական գորքի, ընփանիքի գերեվարման կամ փախուսփի ու թողամ գույքի մասին: Ուրեմն Անիյան իր գորքով, իրոք, երկրի ներսում չի գփնվել: Այդ պարագայում խեթական թագավորը, հարձակում գործելով Սև ծովի կողմից և հանկարծակի թիկնանցելով հակառակորդին, կարողացել է լուրջ արդյունքների հասնել՝ ծնկի բերելով Ազի երկրին, այսինքն՝ Նայասային:

Մուրսիլիս II-ը, նվաճելով այդ երկիրը, այն հարկափու չի դարձնում: Նա հաջորդ գարնանը ևույնիսկ հրաժարվում է այնփեղ փեղակայել կայագորներ, բավարարվում է՝ Նայասայից միայն խեթական փախսփականներին և հայասական մարտակառքեր ու հեփիոյն ռազմիկներ սփռնալով:

Ազին թևակփ և պարփում է, բայց չի ներգրավվում Խապի պեփության սահմանների մեջ: Ինչպես վերը պարգվեց, Նայասայի «Բարձր», Խուվա (Արամանիի սփորին ավազան) և Պախուվա (Բյուրակնի լեռների արևմփյան շրջաններ) ևահանգները դեռևս Մուսիլուլիումասի ժամանակներից կցվամ էին Խապիին: Անիյան՝ Նայասայի թագավորը, փորձում էր գոնե «Բարձր» երկիրը (Երգնկայի և Երզրումի շրջաններ) հեփ գրավել, բայց, ինչպես փեսանք, դա նրան չհաջողվեց:

Վերը նշվամ բանակցությունները հանգեցրել են այն բանին, որ Նայասայի (Ազի) և Խապիի միջև կրկին դաշինք է կնքվել, ինչպես գփնում են հեփագփորդ-

ները: Այդ վավերագրից դժբախտաբար պահպանվել է խիստ փուժած մի հափ-ված, որպէնզ հիշատակվում են Անիյա անունը, Մարիյա փիպոզոր (այդպէնզ դա վերաբերում է Խուկանային) և դաշնագիր բառը (12, N 85): Խեթական թագա-վոր Մուրսիլիս II-ը Հայաստայի փիրակալ Անիյայի հետ կնքել է դաշինք՝ Խա-փիի համար ապահովելով նրա ռազմական ծառայությունները, ինչպէս վկայ-ված է փարեգրոյան մեջ:

Հայասա-խեթական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները մ. թ. ա. XIV դարի վերջին և XIII-ի առաջին կեսերին

Ինչպէս պարզվում է, խեթական փիրակալ Մուրսիլիս II-ը իր իշխանութեան VII-X փարիների ընթացքում (մ. թ. ա. 1341-1339 թթ.) կարողացել է կվածել Հա-յասա թագավորությունը, որն այդ ժամանակ ամփոփված էր Ագի երկրի սահ-մաններում: Նա դաշինք է կնքել Անիյայի հետ, որով վերջինս, որքանով մենք կարողացանք պարզել, պարտավորվում էր միայն հեփիոփն ռազմիկներ և մարտակառքեր մատակարարել Խափիին: Սակայն դրանից հետո ինչպիսի հարաբերություններ են եղել Խափի և Հայասա թագավորությունների միջև, մեզ քիչ է հայտնի:

Մուրսիլիս II-ից հետո մայրաքաղաք Խափուսայում գահը փոխանցվում է Մուվաթալիսին, որի մասին նրա եղբայր Խափուսիլիս III-ը գրում է. «Երբ իմ եղբայր Մուվաթալիսը Խափի երկրում էր, բոլոր Կասկա երկրները թշնամա-ցան: Նրանք ավերեցին Սաղուպա և Դանկուվա երկրները: Իսկ Բիւրեյարիգա բաղաքը զենքը վայր դրեց: Ինձ իմ եղբայր Մուվաթալիսն ուղարկեց: Նեփիոփն ռազմիկներ և քիչ մարտակառքեր էլ ինձ տվեց: Ինձ հետ վերցրի նա երկրի օգնական քիչ զինվորներ և զնացի ու թշնամուն նեղ վիճակի մեջ գցեցի Խափա բաղաքում: Նրա դեմ ճակատամարտ տվեցի: Աստվածուհին իմ փրոտին, առաջ խոյացավ: Նրա դեմ կռվեցի: Նենակեպ կառուցեցի: Իսկ խափուսացիներին, որ այնպէնզ էին, նրանցից իյեցի, նրանց բոլորին կորից բնակեցրի: Իսկ փախարականներին բռնեցի» (13, III, 6, II, 2-12):

Ուրեմն, Մուվաթալիսի օրոք (մ. թ. ա. 1316-1287 թթ.) կասկերը հարձակվել էին Խափիի վրա, գրավել Սաղուպայից (Գայլ զնպի սպորին հովիտ) մինչև Դանկուվա քաղաքները եղամ փարսածքը և վերջինիս ուղղությամբ առաջանա-լով՝ հասել էին մինչև Բիւրեյարիգա (հայկ. Բթայատիճ՝ գյուղ Երզնկայից հա-րավ-արաւելք), որի բնակիչները զենքը վայր էին դրել, ճէին կռվել նրանց դեմ: Կասկերը փնդեում եղամ խեթական կայազորներին զերեւարել են:

Խափուսիլիսը գործով զնում և հասնում է Խափա (Երզնկայից քիչ արև-մուտք հայկ. Խափ), հաղթում կասկերին, խլում նրանցից խափուսացիներին և

երանց վերաբնակեցնում իր սրեղծամ հենակերտերում՝ որպես կայազորային ռազմիկներ:

Այս տեղեկություններից կարելի է նաև ենթադրել, որ Երզնկայից անմիջապես արևելք գտնվող Տայասա թագավորությունը՝ Ազին՝ անկախ էր, իսկ նրա արևմտյան փարածքներից Խախանին (Երզնկայի շրջան)՝ Խախա և Բիտեյա-րիգա քաղաքներով գտնվում էր Խապրիի կազմի մեջ: Վերը բերված տեքստում այդ երկիրը իր մի այլ կենտրոնի անունով կոչվում է Դանկուվա: Դա միջնադարի հայկական Մթնի բնակավայրն է (ժմկ. Միտինի), որը խեթերը թարգմանել են Դանկուվա բառով: Բնականաբար, այդտեղից անմիջապես արևմուտք գտնվող Խապենա գավառը Կումախա քաղաքով (ժմկ. Կամախ) նույնպես պետք է լիներ Խապի պետության կազմի մեջ:

Պարզևու համար, թե Մուվաբալիսի ժամանակ ինչպիսի այլ հայկական գավառներ են բռնակցված եղել Խապրիին, դիմենք խեթական թագավորի կողմից գրել տված մի սեպագիր տեքստի, որտեղ թվարկված են Խապի պետության սահմաններում պաշտվող աստվածների անունները՝ ըստ շրջանների և քաղաքների: Դրանցում հիշատակված է Արծիայի շրջանը և համանուն քաղաքը: Այն ժամանակակից Երզրումից քիչ դեպի հյուսիս ընկած պարմական Արծնն է:

Այնուհետև վկայված է Խախանայի շրջանը՝ Ալազխանա քաղաքով ու Տա-կուրբա լեռներով: Դա Երզնկայի գավառն է, որը նույն խեթական սեպագիր աղբյուրներում հանդիպում է նաև Խախանի անունով: Նշված տեքստում հիշված է նաև Խապենան: Այն ժամանակակից Կամախի շրջանն է:

Իսուվան (հայկ. Ծոխք) ըստ այդ վավերագրի ունեցել է Մուլամա, Խալարա, Նենիսանկուվա, Դուրովադուրովա և Իկսունա պաշտամունքային բնակավայրեր (14, VI, 45, II, 24-65): Դրանցից Մուլաման ուշ միջնադարի Աղամ գյուղն է (69, քարտեզ), Խալարան Դերսիմից հյուսիս ընկած պարմական Խալարն է:

Խեթերը նվաճված և իրենց թագավորության կազմի մեջ մտցված օտար գավառներում պահում էին զինվորական կայազորներ, որոնց համար տեղերում խեթական աստվածների սրբատեղիներ էին սրեղծում: Իսկ բնիկները այլ դի-ցարան ունեին, որը փարբերվում էր խեթականից:

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Մուվաբալիսի օրոք Իսուվան (Արամա-նիի ստորին սվազան) և «Բարձր» երկիրը (Եփրատի ոլորանից մինչև ակունքների շրջանը) մտել են Խապի երկրի կազմի մեջ: Լեռնաշխարհի արևմտյան հարավաձի հայկական Ազի (Ճորոխի սվազան), Պախուվա (Բյուրակնի արևմտյան շրջաններ) և Ծոխամ (նույն լեռների արևելյան փարածքներ) երկրները Խապի պետության կազմի մեջ այդ ժամանակ չեն մտել:

Մուվաբալիսից հետո խեթական գահը փոխանցվում է Ուրխի-Թեշուրին (մ. թ. ա. 1287-1281 թթ.), որի՝ ժամանակին գրված խեթական սեպագիր աղբյուրնե-րում ոչ մի տեղեկություն Տայասայի մասին չի վկայվում:

Այնուհետև Խապի երկրում թագավոր է դառնում Խապուսիլիա III-ը (մ. թ. ա. 1281-1255 թթ.): Նրան վերաբերող մի վավերագրում, որտեղ շարադրված են

թագավորի կարգադրությունները ուղղված սահմանափակ գործառնությունների հրամանատարին, նշված է. «Ազի երկրի կողմից, Կասկա երկրի, Լուկա երկրի կողմից չար մտադրությամբ՝ կռիվ համար ոչ որ թող չգա» (14, XXVI, 12, II, 12-16):

Ուրեմն նշված խեթական թագավորի ժամանակ Խուվա պետությունը այնքան էլ լավ հարաբերությունների մեջ չի եղել ոչ միայն Կասկա (Արևալուսնավան լեռների շրջան) և Լուկա երկրների (հարավ-արևմտյան Փոքր ասիայի ուշ Լիկիա), այլ նաև Ազիի հետ:

Խեթական հաջորդ փիրակալ Թուդխալիյաս IV-ի (մ. թ. ա. 1255-1233 թթ.) փարեգրության մեջ Խուվա երկրի մասին կարդում ենք.

II, 5. «Նեփիտուն ռազմիկները և մարտակառքերը [Խուվի երկրի]

6. միավորվել էին [իմ հոր դեմ]:

7. Իմ հայրը իմացավ [այդ մասին]:

8. Նա Խուվա երկիր [գնաց]» (14, XXIII, 14):

Այս հաղորդումը հուշում է, որ Թուդխալիյաս IV-ի հայրը՝ Խուվուսիլիս III-ը գործով մեկնում է Խուվա երկիր՝ Խուվիի վրա հարձակվելու համար: Տեքստի այսպիսի ընկալումը թույլ է փախն ենթադրելու, թե Խուվիի դեմ գեներալ էին դիմել Տիգրիսի վերին ավազանի խուրիները, որոնց վրա խեթական թագավորը կարող էր հարձակում գործել միայն Խուվայի (Ծուխթ) կողմից հաշվի առնելով նրա աշխարհագրական դիրքը:

Կարելի է նաև մտածել, որ Խուվան խուվուսիլիս III-ի ժամանակ եղել է Խուվի երկրի կազմի մեջ: Նեքսաբար, Նայասան (Նայթ) այդ ժամանակ ընկած է եղել Խուվայից և «Բարձր» երկրից անմիջապես արևելք: Սակայն իրավիճակը կարող փոխվում է Նայասայի օգտին Թուդխալիյաս IV-ի օրոք: Նրան վերաբերող սեպագիր մի աղբյուրում, որտեղ ներկայացված են երկրի որոշ զավառների հողային բաժանումները, նշված է, թե Ծուվանա անունով մեկին պատկանող Տիուրա բաղաբը և Նայասայի մի բնակավայր մտնել են Տեպսա զավառի մեջ (14, XXVI, 43, I, 35-36):

Տիուրան միջնադարի հայկական Տիրիկն է՝ ժամանակակից Դիվրիգին, Եփրատի ոլորանից քիչ դեպի արևմուտք, որը և նշված վավերագրում դիտվում է որպես Նայասա երկրի փարածք: Նեքսաբար, ինչպես Խուվան՝ Արամանիի ստորին ավազանը, այնպես էլ «Բարձր» երկիրը (Բարձր Նայթ) այդ ժամանակ արդեն անջարվել էին Խուվի պետությունից և մտնել Նայասայի՝ Նայթի կազմի մեջ:

Մեր այս ենթադրությունը հաստատում է Թուդխալիյասի մի այլ սեպագիր աղբյուր, որը վերաբերում է երկրի սահմանափակ գործառնությունների հրամանատարներին.

III 33. «Կասիյայի հեփիտուն բանակը, Խիմուվա երկրի հեփիտուն բանակը, Թեգարամա երկրի հեփիտուն բանակը,

34. Խուվայի հեփիտուն բանակը փեղում են: Նարևց

35. բոլորի վրա աչք պահիր» (14, XIII, 12):

Խեթական թագավորը կարգադրում է Խուվի պետության արևելյան սահ-

մանապահ գործառնակների հրամանատարներին ուշադիր լինել թվարկված երկրների հետքիտքն բանակների նկատմամբ, քանի որ դրանցից վրանգ էր սպառնում: Կասիյան գրվել է Գայլ զեպի ակունքների շրջանում, Խիմովան՝ Եփրատի ոլորանի փարածքում, Իսովան՝ Արամանի ստորին ավազանում, իսկ Թեգարաման՝ Եփրատի արևմտյան ափին՝ Մալաթիայից հյուսիս: Դրանցից Իսովան (հայկ. Ծոփք) և Խիմովան Նայասայի ծայր արևմտյան նահանգներն էին, որոնք Թուրխալիյաս IV-ի ժամանակ՝ մ. թ. ա. 1255 (՝)-1233 թթ., Խապի պետության կազմի մեջ չէին մտնում: Դրանք, հավանաբար, միավորվել էին մեկ այլ թագավորության՝ Նայքի սահմաններում:

Թե ով միավորեց Իսովա, Պախովա, Ծոխմա, «Բարձր» նահանգները Ազիի հեթ, և ինչպես այդ նույն առաջնորդը կարողացավ դիմակայել Խապի պետությանը, առայժմ խեթական առկա սեպագիր աղբյուրներից մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Դրանցում չկան հիշատակություններ նաև Անիայից հեթո Նայասայում իշխած թագավորների մասին:

Նայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հարվածի հաջորդ պարմական իրադարձությունների մասին, որոնք վերաբերում են մ. թ. ա. XIII դարի կեսերին, փեղեկություններ պարունակում են ասսորական սեպագիր աղբյուրները:

Նայքը ասսորական թագավոր Թուրուլթի-Նիմուրթա I-ի մ. թ. ա. 1244 թ. լեռնաշխարհ կապարած արշավանքի ժամանակ

Ինչպես պարզվեց ժամանակագրության հարցերը բննելիս, Նեբրովթը (Բել) Ասորեստանի փիրակալ Թուրուլթի-Նիմուրթա I-ն է եղել, որը կոչվել է Նայկ նահապետի դեմ մ. թ. ա. 1244 թ.:

Վերն արդեն նշել ենք, որ հայ ժամանակագիրները Նայկից առաջ և հեթո իշխած Նայքի թագավորների անունները հանել են ցուցակից, կրանց իշխանության փարիները վերագրել են հայոց այդ առաջնորդին՝ ընդ որում նշելով, թե նա Բելի դեմ կոչվելուց (մ. թ. ա. 1244 թ.) առաջ փրեղել է 166, իսկ հեթո՝ 80 փարի, այսինքն՝ մ. թ. ա. 1410-1165 թթ.: Դա մտարավորապես համընկնում է Նայասա թագավորության պարմական ասպարեզ գալու և կործանման թվականների հեթ: Նայկական աղբյուրներում հիշատակվող Նայքը, որը գրվել է լեռնաշխարհի արևմտյան հարվածում, պարզեցինք, որ խեթական սեպագիր աղբյուրներում վկաված Նայասան է:

Նայկ նահապետը իշխել է լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում: Նրա նստավայրը եղել է Արամանի գեթի միջին ավազանի Նարք գավառը: Երկիրը կոչվել է Նայք, որի սահմանների մասին, հայ պարմիչների աշխատություններում փեղեկություններ չկան: Իսկ խեթական սեպագիր աղբյուրների համա-

ձայն, ինչպես վերը փնտրելու, հայքն ընդգրկել է լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները և ընկած է եղել հայկական Տավրոս լեռների, Եփրատ գետի (Մալաթիայից մինչև ուորան) և Սև ծովի միջև:

Խեթական թագավոր Թուդխալիյաս IV-ի ժամանակ հայասա պետությունը վերստին իր կազմի մեջ ներգրավում է Խաթիի կողմից զավթված Իսուվա (Շոփք) և «Բարձր» (Բարձր հայք) նահանգները: Մեզ է հասել նշված խեթական արքայի նամակը՝ ուղղված Ասորեստանի փրակալ Թուբուլթի-Նինուրթա I-ին. «Այսպես [է խոսում] Արևային Թուդխալիյասը [Խաթի երկրի թագավորը], Թուբուլթի-Նինուրթային՝ թագավորին [Աշշուր երկրի, ողջույն]» (13, III, 74, 1-2):

Ավեսհայր է, որ Թուդխալիյաս IV-ը (մ. թ. ա. 1255-1233 թթ.) և Թուբուլթի-Նինուրթա I-ը (մ. թ. ա. 1244-1208 թթ.) ժամանակակիցներ են: Սակայն խեթական թագավորը հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները հիշատակում է հայասա, իսկ Ասորեստանի փրակալը՝ Նաիրի երկրներ անուններով:

Նաիրի երկրների հարավային սահմանների մասին Թուբուլթի-Նինուրթայի սեպագիր մի արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Իմ թագավորության սկզբին՝ իմ իշխանության առաջին փարում իմ ձեռքը խոնարհեցրեց կուրիներին,..... ամբողջ լայնածավալ երկիրը շուբարիների ես հրի մաքնեցի.....: Ես իմ գերագանց հզորության ուժով անցա հզոր (՝) լեռները, որտեղ ճանապարհներ չկային,..... և հեղու Նաիրի երկրների 43 թագավորներ հանդուրեմ շարք կանգնեցին ճակատամարտ փալու համար» (28, N 3):

Ասորեստանի թագավորը, նվաճելով Տիգրիսի վերին ավազանի շուբարիական խոտիական երկրները, անցնում է «հզոր» լեռները և մուրք գործում Նաիրի: Ուսումնասիրողները բացահայտել են, որ դրանք հայկական Տավրոս լեռներն են (29, էջ 99): Ուրեմն Նաիրի երկրներն ընկած են եղել այդ լեռնաշղթայից անմիջապես դեպի հյուսիս:

Ասորեստանի այդ նույն փրակալը Կար-Թուբուլթի-Նինուրթա քաղաքի կառուցմանը վերաբերող սեպագիր արձանագրության մեջ գրել է փվել հեփհնյալը. «Երբ ես նստեցի թագավորական գահին, իմ իշխանության առաջին փարում ես Եփրատ գետի այն կողմից քշեցի 28800 խեթական զինվորներ» (28, N 6):

Թուբուլթի-Նինուրթա I-ը Տիգրիսի վերին ավազանի խոտիական և հայկական Տավրոսից անմիջապես հյուսիս ընկած Նաիրի երկրները, ինչպես փեքստում է նշված, նվաճել է իր իշխանության առաջին փարում: Բերված հարվածի համաձայն այդ նույն ժամանակ նա Եփրատն անցնում է և գերեվարում 28800 խեթական զինվորների: Հեղուաբար, Նաիրի երկրները սահմանակցել են Խաթիի հեղ Եփրատ գետով:

Մեկ այլ առիթով Ասորեստանի թագավորը հայտնում է. «Բուրը [.... երկրները] Նաիրի և երկրները ափին [.....] Վերին ծովի [.....] իմ ձեռքը խոնարհեցրեց» (28, N 9):

«Վերին» ծովը, ինչպես գտնում են հեղագրողները, փվուլ դեպքում Սև ծովն է:

Իշխար-Դինիպու փաճարի վերակառուցման մասին գրված սեպագիր արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Թուրուլթի-Նինուրթան....., շուբարիների երկրների ուժերի փախալողը և Նաիրի երկրների՝ մինչև նրանց փեղերի սահմանների հեռավոր արահեփները» (28, N 8):

Նաիրի երկրներից դեպի հյուսիս Ասորեստանի թագավորը ոչ մի այլ երկիր չի հիշատակում: Ուրեմն դրանք փարամված են եղել մինչև Սև ծով: Դա հաստատվում է, ինչպես կրեսները ստորև, նաև Թիգլաթթակասար I-ի մ. թ. ա. 1112 թ. դեպի Տայկական լեռնաշխարհ ձեռնարկած արշավանքի մասին հաղորդումներով:

Այսպիսով, Խապիի փիրակալ Թուղխալիյաս IV-ի ժամանակ, ինչպես նաև նրանից առաջ, Տայասա երկիրը ընկած է եղել Տայկական Տավրոսի, Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև: Նրան ժամանակակից Ասորեստանի թագավոր Թուրուլթի-Նինուրթա I-ը այդ փարածքը նույն սահմաններով կոչում է Նաիրի երկրներ:

Ուսումնասիրողները գտնում են, որ Նաիրի բառը սեմական ծագում ունի: Այն համեմատել են ասուրերենի nāru «գետ» արմատի հետ և ընկալել «գետերի երկրներ»: Սակայն այս մեկնաբանությունը այնքան էլ համոզիչ չի համարվում (35, էջ 8): Այս առիթով մենք առաջ ենք քաշել մեկ այլ փեսակետ: Նաիրին կարելի է ստուգաբանել որպես na4-a «բար» և i-ri «բնակավայր» արմատներից կազմված փեղանուն (2, 1956 և 229,2): Այդ բառերը ասուրերենում շումերական փոխառություններ են: Տերևաբար, Նաիրին նշանակել է «լեռնաշխարհ», որը աշխարհագրական անուն է եղել: Սակայն ասորեստանցիները հետագայում էլ այն օգտագործել են լեռնաշխարհի այլ պետական միավորներ նշելու համար: Ասուրական սեպագիր աղբյուրներում Ուրարտու պետության անունը հաճախ փոխարինվում է Նաիրի բառով: Նույնը կարելի է ասել Խուրուշիա և Բիթ-Չամասի երկրների մասին: Աշխարհագրական անունների գործածությունը վարչական միավորներ նշելու համար հաճախ է հանդիպում նաև այլ ժողովուրդների մոտ:

Նաիրի անվան հոգևակի թվով գործածությունը Տայասայի փոխարեն, անշուշտ, վկայում է վերջինիս ոչ կոտ միասնական պետական կազմավորում լինելու մասին: Խապիի թագավորներն անգամ իրենց պետության մեջ գրնվող նահանգները կոչել են Խապի երկրներ: Դա գալիս է, հավանաբար, այն բանից, որ այդ ժամանակվա խոշոր պետական միավորներն, անգամ, ուժեղ կենտրոնացված պետական համակարգ չեն ունեցել:

Ինչպես հայտնի է սեպագրերից, գավառ կամ նահանգ գրելու համար, որպես ցուցիչ, շումերական գաղափարագիր չի օգտագործվել: Խեթական սեպագրերում շումերերեն KUR որոշիչը նշանակել է «երկիր», որը գործածվել է նաև թե՛ գավառ, թե՛ նսիհանգ նշանակությամբ:

Տերևաբար, մ. թ. ա. XIII դարի Նաիրի երկրները ներկայացրել են Տայասայի՝ Տայքի նահանգները, որոնք կարող էին ինչ-որ չափով ինքնուրույն համարվել Ասորեստանի թագավորի կողմից: Ինչպես վերը փեսանք, Տայասան, իրոք, ու-

ժնդ կենսորոնաձիգ պետականություն գրեթե չի ունեցել:

Այսպիսով, Նաիրի երկրներ ասելով պետք է հասկանալ Հայաստանի Իսուվա, Պախուվա, Շուխնա, «Բարձր» նահանգները, որոնք ոսպանիկ Ազիի հեպ ոչ միշտ են համախմբվել:

Հայկի և Բելի պատերազմը

Վերը պարզեցիւք, որ Բելը (Ներքովթ) Ատրեսպանի թագավոր Թուքուլթի-Նիւուրթա I-ն է, որը կովել I. հայոց առաջնորդ Հայկ նահապետի դեմ: Այժմ համեմատենք այդ փիրակայի՝ մ. թ. ա. 1244 թ. դեպի Նաիրի երկրներ կապարած արշավանքի մասին տեղեկությունները Մովսես Խորենացու հասած այն հաղորդումների հեպ, որոնք վերաբերում են Հայկի և Բելի միջև տեղի ունեցած պատերազմին:

Թուքուլթի-Նիւուրթան այդ ռազմական ընդհարման մասին գրում է. «Իմ թագավորության սկզբին՝ իմ իշխանության առաջին փարում իմ ձեռքը խոնարհեցրեց կուրիներին, ուկումանիներին, Էլխիշա երկիրը, Շարիդան, Մենրին: Այն ժամանակ Բաբխի, Կադմուխի, Պուշի, Մումնի, Ազի, Մադանի, Նիխանի, Ալայա, Տեքուրգի, Պուրուլումգի երկրները՝ ամբողջ լայնամասկալ երկիրը շուրարիների, ևս հրի մարտերի: Թագավորներին՝ նրանց փիրակայներին, իմ ձեռքի առաջ խոնարհեցրի և փուրքի փակ դրեցի: Ես իմ գերագանց հզորության ուժով անցա հզոր (^) լեռները, որպեղ ճանապարհներ չկային, որոնց արահեպների մասին ոչ մի թագավոր չի իմացել, և հեպու Նաիրի երկրների 43 թագավորներ հանդերձ շարք կանգնեցին ճակատամարտ փալու համար» (28, N3):

Ատրեսպանի թագավորը նվաճում է Տիգրիսի վերին ավազանի բոլոր շուրարիական խոտիական երկրները, որոնց թվում էր նաև Կադմուխին:

Մովսես Խորենացին գրում է. «Ապա Տիւրանյան Բելը գորք է հավաքում նրա (Հայկ) դեմ և հեպակ գորքի մեմ բազմությամբ գալիս հասնում է հյուսիս՝ Արարաղ երկիրը, Կադմուսի փան մոպ: Կադմուսը փախուստ է փալիս Հայկի մոպ՝ իրենից առաջ արագավազ սուրհանդակներ ուղարկելով» (71, I, ժա):

Ուրեմն Ատրեսպանի փիրակալ Բելը մուպք է գործում գորքով Արարաղ երկիրը, որը նույն աստուրական աղբյուրների վկայած Ուրուսպրին է՝ ուշ ժամանակների Կորդուրք: Իսկ Կադմուսի փունը, ինչպես հայտնի է, այդ գրավոր աղբյուրներում հիշատակված Կադմուսի երկիրն է: Նկրնաբար, հայ պատմիչի այս փվյալները հաստատվում են Թուքուլթի-Նիւուրթայի վերը բերված հաղորդմամբ, որի համաձայն ևս նվաճել է Տիգրիսի վերին ավազանի Կադմուսի և այլ խոտիական երկրներ:

Այնուհեպ, ըստ Մովսես Խորենացու, Բելը գալիս է դեպի լեռնաշխարհի հեպակ գորքի մեմ բազմությամբ: Այդ նույնն է վկայում նաև Թուքուլթի-Նիւուր-

թայի արձանագրությունը, ըստ որի ևս մարտակառքեր չի ունեցել, արշավել է «գերագանց հզորության ուժով»՝ բազմահազար հեփոփուն գինվորներով:

Ասորեստանի թագավորը հայտնում է, որ ինքը, ի փարբերություն իր ևս-խորդների, առաջին անգամ է անցել դժվարամարտ լեռները (Նայկական Տավ-րոս) և մուտք գործել Նաիրի երկրներ: Նայ ավանդական պարմությամբ հայր-նի առաջին աստորական փիրակալը, որն արշավանք է ձեռնարկել դեպի Նայք, Բելն էր՝ Նեբրովը:

Այսուհետև Թուրուլթի-Նիևուրթան նշում է, որ իր դեմ դուրս էին եկել իրենց գորքերով Նաիրի երկրների 43 թագավորներ: Այդ մասին Մովսես Խորենացու աշխարհության մեջ կարդում ենք. «Այս ժամանակ ուշիմ ու խոհեմ, գեղագան-գուր ու զվարթաչյա հսկան (Նայկ) շրապով հավաքում է իր որդիներին ու թոռ-ներին՝ թվով շատ նվազ, բայց և աղեղնավոր մարդկանց և ուրիշ մարդկանց, որ իրեն էին ենթարկվում» (71, I, Ժա):

Նայկին ենթակա մարդկանց մասին հիշատակելով՝ պարմիչը, հավանա-բար, նկարի է ունեցել նրա իշխաններին, որոնց Թուրուլթի-Նիևուրթան անվա-նում է Նաիրի երկրների թագավորներ:

Ասորեստանի թագավորը հարկ է համարում նշելու, որ հակառակորդը կռվել է շարքերով: Ուրեմն աստորական բանակը շարժվելիս է եղել անկանոն ձևով:

Մովսես Խորենացին գրում է, որ Նայկի գինվորները փեսնում են, «Բելի բազ-մաթիվ ամբոխի անկարգ հրոսակը, որ հանդուգն հարձակումով ցիրուցան սու-րում էր երկրի երեսի վրա» (71, I, Ժա):

Նայ պարմիչը գրում է ևս, թե Նայկը իր գինվորներին «դասավորում է մո-տավորապես եռանկյունի ձևով և հանդարտ առաջ շարժվում» (ևույն փեղում):

Ինչպես փեսնում ենք, հայ և աստորական զրավոր աղբյուրներում համընկ-նում են ևս Նայկի և Բելի՝ Թուրուլթի-Նիևուրթայի միջև փեղի ունեցած ճակա-պամարտի վարելու ձևը:

Այս ճակատամարտի մասին նշված գրավոր աղբյուրները հաղորդում են ևս միմյանց լրացնող փյվյալներ: Թուրուլթի-Նիևուրթան հայտնում է, որ Նաի-րի 43 երկրների թագավորները աստորական գորքին ճակատամարտ են փվել: Սակայն որտեղ և ինչպես է դա փեղի ունեցել, ևս չի գրում: Իսկ Մովսես Խորե-նացին դրա մասին նշում է. «Այս ժամանակ ուշիմ ու խոհեմ, գեղագանգուր ու զվարթաչյա հսկան (Նայկ) , գնում հասնում է մի ծովակի ափ, որի ջրերը աղի են.....: Եվ ջրերի հոսանքի աջ կողմում բարձրավանդակի վրա ամուր դիրք գրավելով, զուխները վեր բարձրացնելով փեսնում են Բելի բազմաթիվ ամբոխի հրոսակը» (71, I, Ժա):

Աղի ջրերով ծովակը, ինչպես հայտնի է, Վանա լիճն է:

Պարմեստայրը ճակատամարտի նկարագրությունից հետո հիշատակում է ևս այդ ռազմական բախման վայրը՝ Նայոց ձոր, Նայք և Գերեզմանք փեղանունները, որոնք, ինչպես հայտնի է, գտնվել են Վանա լճի արևելյան ափին առընթեր փարածքում: Ներկաբար, ճակատամարտը փեղի է ունեցել

Վանա լճի արևելյան ափին:

Դրա փոխարեն աստորական սեպագիր աղբյուրներում նկարագրվում է Թուրուլթի-Նիևուրթա I-ի արշավանքի սկիզբը և ընթացքը: Այդ փեղեկությունների համաձայն Ասորեստանի փիրակալը ժամանակակից Մադենի լեռնանցքով չի մտել Նաիրի երկրներ: Նա կախընկեր է անմաքչելի Տայկական Տավրոս լեռները: Դա կարելի է բացատրել նրանով, որ նա կամ վաղահ չի եղել, որ անվտանգ կանցնի այդ լեռնանցքով, կամ էլ ցանկացել է հակառակորդին հանկարծակի հարված հասցնել:

Ինչպես նախորդ բաժնում նշեցինք, Թուրուլթի-Նիևուրթան, մուտք գործելով Նաիրի երկրներ, առաջին հերթին գործով անցնում է Եփրատ գետը և գերեվաբերում 28800 խեթական զինվորներին:

Այնուհետև նա իր բանակով հաղթարշավ է կատարում Արամանի գետի ավազանով դեպի արևելք, որի մասին նրա թողած սեպագիր աղբյուրում կարդում ենք. «ճակատամարտում ես կռվեցի Նաիրի երկրների 43 թագավորների դեմ, նրանց բանակներին պարտության մատնեցի, փրագա նրանց բոլոր երկրներին, ես նրանց պարանոցներին հագցրի բրոնզե օղեր, ես նրանց բերեցի «Մեծ Լեռան» փաճար՝ իմ սրբավայրը, Աշուր աստծու առաջ» (28, N 3):

Նախավոր է, որ այսպեղ չափազանցված են այդ բռնակալի ռազմական հաջողությունները: Նա հաղթարշավ է կատարել Արամանի ավազանով, նվաճել է այդ փարամքի գավառները և դրանց իշխանների որոշ մասին կալանավորել ու փարել է Ասորեստան: Ինչպես երևում է, նա գործով այնուհետև Վանա լճի արևելյան ափով թեքվել է դեպի հարավ, որպեսզի էլ փեղի է: ունեցել ճակատամարտ: Ուրեմն Թուրուլթի-Նիևուրթայան իր գործով ուրք չի դրել ոչ Երզնկայի շրջան և ոչ էլ Ճորոխի ավազան: Նա Նաիրի բոլոր 43 գավառները չի նվաճել:

Տայկ նահապետը, ինչպես կարելի է ենթադրել փեղի ունեցած ճակատամարտի վայրից (Վանա լճի արևելյան ափ), խուսափել է հակառակորդին գործով հանդիպել թե լեռնաշխարհ մտնելիս և թե՛ Արամանի հովտում: Նա, նախապես իմանալով Ասորեստանի գործի ներխուժման մասին և հաշվի առնելով նրա մեծաբանակ լինելը, թշնամու վրա հարձակումը հեղաձուլել է հարմար պահի, երբ նա, հաղթարշավը ավերպելով, արդեն բռնել էր վերադարձի ճանապարհը: Դա Տայկ նահապետի կողմից փակփակական մեծ քայլ էր: Տաղթանակած և մեծ ավարով վերադարձող գործը հողերանորեն չէր կարող պարտապարհ լինել հակառակորդին դիմակայելու: Այն շարապում էր հասնել Ասորեստան:

Այդ ճակատամարտի մասին Մովսես Խորենացին գրում է. «Իսկ Բելը մեծ ամբոխով հանդարտ կանգնած էր ջրի ձախ կողմում մի բլրակի վրա՝ որպես դիպանդում.....: Եվ երկու կողմի հսկաները միմյանց հասնելով՝ երկրի վրա ահագին դղրդյուն բարձրացրին, գրոհելով և իրար վրա ահ ու սարապի զցեցին իրենց հարձակումների ձևերով: Այնպեղ երկու կողմից ոչ սակավ հաղթանակամ մարդիկ, սրի բերանի հանդիպելով, թավալվում ընկնում էին գետին, իսկ ճակատամարտը երկու կողմերից էլ անլուծելի էր մնում: Այս անսպասելի սարսափելի

դիպվածը փնտնելով՝ Տիփախյան արքան զարհուրեց և եր-եր քաշվելով սկսեց բարձրանալ այն բլուրը, որփնդից իջել էր, որովհետև մրամում էր ամբոխի մեջ ամբանալ, մինչև ամբողջ գորբը հասնի, որպեսզի նորից ճակատ կազմի: Աղեղ-նալոր Նայկը այս բանը հասկանալով՝ իրեն առաջ է նկարում, մոտ է հասնում արքային. մինչև վերջը բաշում է լայնալիճ աղեղը. երեթթյանները կպցնում է նրա կրծքի փախարակին. և սլաքը, շեշարակի անցնելով նրա թիկունքի միջով, գն-տին է խրվում, և Տիփախյանը այս ձևով կործանվում է, ընկնում է գետին ու շուն-ջը փչում: Իսկ ամբոխն այս մեծ քաջագործությունը փնտնելով՝ փախչում է՝ ամեն մեկը իր երեսը դարձրած կողմը» (71, I, ժա):

Ճակատամարտի այս մանրամասն նկարագրությունը գուրկ չէ՝ ճշմարտացի լինելուց: Երկու կողմերը իրար չեն կարողանում հաղթել, որից Բելը սարսափա-հար է լինում և նորից ուզում է բլուր բարձրանալ ու ժամանակ շահել, որպեսզի հիմնական գորբը փեղ հասնի: Դա նշանակում է, որ Նայկ նահապետը կարողացել էր ընտրել այն պահը, երբ Ասորեստանի փիրակալը իր առաջապահ գոր-քի հետ է եղել: Նայոց արքան ռազմական այդ բախման ելքը, որը դժվար էր կռահել, ինքն է վճռում ներսահարելով հակառակորդի առաջնորդին:

Իհարկե, Բելը Թուրքոյթի-Նիկուրթա I-ը մ. թ. ա. 1244թ. այդ պատերազմում չի գոհվել: Դա էլ հայ պատմիչի չափազանցումն է: Ամենայն հավանականությամբ Նայկի նկարից Թուրքոյթի-Նիկուրթան, ծանր վիրավորվելով, ընկել է, ինչը մեծ խուճապ է առաջացրել ասսուրական բանակի մեջ, և այն դիմել է փախուս-տի՝ նախքան հիմնական գործի ժամանակը: Այս մասին սևագիր աղբյուրները ընկալանաբար լռում են: Կարծում ենք, Թուրքոյթի-Նիկուրթա I-ի այս ճակատա-մարտում կրած պարտությունն է պատճառը, որ նա իր իշխանության հաջորդ պարիներին այլևս արշավանք չի ձեռնարկել դեպի Նախի երկրներ՝ Նայո:

Նայասա-խերական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները մ. թ. ա. XIII դարի վերջին քառորդում

Մ. թ. ա. XIII դարի վերջին քառորդին վերաբերող Նայկական լեռնաշխար-հի մասին փեղեկություններ կան Խապիի հաջորդ թագավոր Արնուվանդաս III-ի (մ. թ. ա. 1232-1201 () թթ.) մի վավերագրում: Այդպեղ գրված է Պախուվա երկրի առաջնորդ Միփայի Խերական թագավորության դեմ բարձրացրած ապստամբության մասին:

1. «Միփայի հետ էին Ուապան, Լուպակի[ուրան Բիփնյա]րիգա քաղաքից;
2. Ահա, այդ Լուպակիուրան: [..... ու]րան, Արծիուրան,
3. [..... ու]րան, Վարփիան և երկու հոգի [Պախուվայից, նրանց ռազմա-կան հրամանադատը]:

4. [.....]սլան, Ակեն, իսպ՝ այս երկուսը [.....] և Ուլկինան՝ Ուսապայի որին,

5. [ևրանք] Պախուվա [երկրի մարդիկ] են: Նրանց Խապուսա քաղաք բերեցինք» (14, XXIII, 72):

Պախուվա երկիրը իր համանուն քաղաքով գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևմտյան հարվածում: Նրա կենտրոնը ժամանակակից Պախ բնակավայրն է եղել: Իսկ Բիւրեյարիգան Երզնկայի շրջանի միջնադարի հայկական Բթայառիճն է: Ինչպես երևում է, այդ շրջաններում ապստամբություն կազմակերպողներին Արևուվանդաքը կալանավորում և բերում է Խեթական թագավորության մայրաքաղաք Խապուսա: Մեզ հայտնի չէ, թե Նայկ ևահապետից հետո ինչպես են նվաճվել Նայասայի այդ գավառները Խապի պետության կողմից, որը և պարճառ է դարձել Միտայի ապստամբությանը:

Վերը բերված հարվածից կարելի է եզրակացնել, որ Միտան և իր համախոհ Ուսապան խույս են տվել խեթական թագավորի այդ բռնարարքներից և կալանավորվածների հետ չեն փարվել Խապի:

Այդ սեպագիր աղբյուրը, ըստ էության, դաշնագիր է, որը կնքելիս ներկա են եղել Նայկական լեռնաշխարհի մի բանի առաջնորդներ:

- II, 1. «[Արի]խապիժիին էլ [Բիտեյա]րիգա քաղաքից, Ախսիյա՝ քեզ,
2. Դուկամա քաղաքից, Ալի[վասուին] Արիսի փա քաղաքից,
3. ձեզ, ահա, այսպես երդումին ներկայացրինք» (տես նույն փեղում):

Պարզվում է, որ խեթական թագավորը դաշնագիր կնքելիս հրավիրել էր Դուկամա քաղաքի փրոռջը՝ Ախսիյային, որին ևս դիմում է երկրորդ ղեմքով. Բիտեյարիգա քաղաքի առաջնորդ Արիխապիժիին և Արիսիտայի իշխան Ալիվասուին, որոնց հիշարարում է երրորդ ղեմքով: Ուրեմն, դրանցից Ախսիյան գլխավոր ղեմքն է, որի հետ էլ, ըստ էության, կնքված է դաշնագիրը: Դուկաման Նայասայի կենտրոնական ևահանգ Ազիի (Ճորոխի ավազան) թագավորանիստ քաղաքն է եղել: Արիսիտան Պախուվայի մի քաղաք է՝ միջնադարի հայկական Երիգան Նաշտյանք գավառում, որի անունը խեթերը թարգմանաբար են օգտագործել:

Լեռնաշխարհի նվաճված գավառների որոշ քաղաքներ Խեթական թագավորն իր ներկայացուցիչներն է ուղարկում:

- II, 31. «Սանպաժիտիսը և Մուվապալիսը նրանց ղեկավարներն են:
32. Վալվաժիտիսը՝ Մուլամա քաղաքի համար, Կասիյարասը՝ Ծանձալիյա քաղաքի համար, Արիպկուսը՝ Լիլիմա քաղաքի համար,
33. Մախուիլուսը՝ Շինձուփա քաղաքի համար, Սանպասը՝ Վապարուսնա քաղաքի համար, Խալպասը, Սիուսասը՝ Ան[.....] ի համար,
34. Ուսապասը՝ Տախիսայի համար, Պախավասը՝ Ալափարմայի համար, Ակարկիսը՝ Պալիսնայի համար, Պիդասը՝ [.....]:

35. Խուրուսը՝ Մարարիսա քաղաքի համար, Ագասը՝ Տախիսուսայի համար, Տախիսալիսը՝ Խալմայի համար: Այս ավագներն են այսփեղ: Դրանց Խապի երկրից դուք ընդունեք և փեղաբաշխեք:

36. Ավագները Իսուվա երկրի, ավագները Պախուվա երկրի, ավագները Ծուխմա երկրի, ավագները [Կումախա] երկրի,

37. ավագները Մալոդյա քաղաքի, Արիխայիժիի՝ Բիպեյարիգա քաղաքի մարդու հեպ բոլորը երդումի փակ են» (14, XXIII, 72):

Թվարկված ավագներին, որոնք ներկա են գրավել դաշնագրի կնքման ժամանակ և դրանով իսկ համարվում են երդվյալներ, Աիսիյան Արիխայիժիի և Ալիվասուտի հեպ պեպք է բնդունի և փեղաբաշխի նախադեսված քաղաքներում: Իսուվա, Պախուվա, Ծուխմա և Կումախա նահանգների հայ ավագները, մասնակցելով դաշնագրի կնքմանը Աիսիյայի հեպ միասին, նույնպես երդում են փվել:

Պախուվայում Միպայի բարձրացրած ապստամբության մասին դաշնագրում կարդում ենք.

II, 9..... «Եվ նրանք Արևայինից ինչ գրավել են՝ Խալմիսնա քաղաքը, Խուրլա քաղաքը, Պախուրան և [Ապարխուլան],

10. պեպք է ազաբեն: Ում գերեվարել են, նրան պեպք է հեպ վերադարձնեն, լինի նա Պախուրա] քաղաքի մարդ,

11. լինի նա որևէ փեղ գրեվոր, որևէ այլ քաղաքում է նրան հարմար, Արևայինի մոտ է հարմար:

12. Իսուվա երկրից էլ ինչ խլել են՝ մարդ, խոշոր, մանր եղջերավոր անասուններ, նրանցից փախստականներ ձեզ մոտ եկած,

13. մարդ, որ մահվան է դափապարտված, խոշոր, մանր եղջերավոր անասուններ խժռած,

14. [ով էլ լինի, հայրնի կղառնա], բոլորին պեպք է հեպ վերադարձնեն: [Ոչ մեկին չպեպք է] պահ[են]:

15. Նրանց պեպք է հեպ վերադարձնեն: Արևայինիս բունակը քանի դեռ Կումախա երկրում էր, [թշնամին նրա]

16. դեմ չէր հայտնվում: Սակայն նա պախուվացիների հեպ ներխուժեց, ամեն ինչ ավերեց» (14, XXIII, 72):

Այս փեքսից պարզվում է, որ Միպան ապստամբել է Պախուվայում, գրավել նշված քաղաքները, հեպո հարձակվել և նվաճել Իսուվա ու Կումախա նահանգները: Նա գերեվարել է խեթական ներկայացուցիչներին ու թալանել նրանց ունեցվածքը:

Ալևհայր է նաև, որ դաշնագիրը կնքելիս Միպան դեռևս Խալմիսնա չէր հանձնել ոչ միայն բռնագրավված ունեցձվաքն ու կալանավորված մարդկանց, այլ նույնիսկ Պախուվայում դեռևս նրա ազդեցության փակ էին գրեվում մի շարք քաղաքներ: Դրանցից Խալմեսնան, կարծում ենք, Դերսիմի գավառի միջնադարյան հայկական Երզեհոն գյուղն է, որի անունը խեթերը թարգմանել են (հմմ. խեթ. *halmesa* «երգ»): Խուրլան հավանաբար Զղիի գավառի պարմական Խոռխոռ կամ Խուխուլ բնակավայրն է: Իսկ Ապարխուլան, թերևս, պարմական Խորձյանք գավառի Ապար գյուղն է:

Միպայի այդ ռազմական գործողություններին դաշնագրի մեկ այլ բաժնում

Արևուվանդասը նորից է անդրադառնում (Կես նույնի I, Կող 29-34):

Իսուվայի գրավման մասին բերևեր նույն վավերագրի մեկ այլ հապված.

1. 42. «[.....] և Կալիմունայի փունը, նրա բոլոր կանայք, որդիները, խոշոր, մանր կոջերավոր անասունները

43. [Արիսիպա թաղաքի մարդկանց] առջև ցրիվ եկան: Արիսիպա քաղաքի մայրիկ

44. [Իսուվա երկիր] էին թափանցել, այն ամբողջությամբ

45. [գրավել էին] (14. XXIII, 72):

Նախորդ հապվածի փոխարենով պախուվացիներն էին հարձակվել Իսուվայի վրա: Իսկ այս հաղորդման համաձայն՝ Արիսիպա թաղաքի մարդիկ էին գրավել այն: Ներևարար, Արիսիպան գտնվել է Պախուվա երկրում: Ինչպես վերը նշեցինք, այն պարմական Նաշպյանք գավառի Երիզա ավանն է, որի անունը խնթերը թարգմանել են (հմմ. խնթ. arha «սահման», Արիսիպան այդ բառի գործիական հորովաձևն է):

Պախուվայի առաջնորդ Միպայի մյուս արարքների մասին Արևուվանդաս III ի դաշնագրում գրված է.

II 2. «Տեսեր, Միպան մեղք է գործել:

3. Ինչ գործ լիներ, ես լիովին խանգարում էր: Դա ես ապացուցեցի

4. Միպայի վերաբերյալ: Դուք ամեն ինչ լսեցիք: Տեսեր, Արևայինս նորից

5. պախուվացիներին իրարից բաժանել եմ: Երբ պախուվացիները գեան, կմիավորվեն» (14, XXIII, 72):

Պախուվայի առաջնորդը խնթական թագավորի կողմից հայկական այդ գավառներում ձեռնարկված ամեն մի գործ ի չիք է դարձրել: Արևուվանդասը համոզված էր, որ պախուվացիները վերադառնալով կմիավորվեն իր դեմ: Այդ մասին վավերագրի մեկ այլ բաժնում խոսվում է ավելի մանրամասն ձևով.

1. 6..... Տեսեր, Միպան [ավերածություն] է գործել: Նա երդումը [դրժել է.]

7. ասկով ինձ՝ Միպայիս ես՝ Արևայինը թշնամի է: Նա իմ թշնամին է: Նրա վրա

8. իմ Միպայի [մեղքը թող ընկնի]: Ահա, ես՝ Միպաս,

9. [բնակավայրերը] Արևայինի գրավում եմ՝ Ապա[րիսու]լան, Խալմեսան, Խուրյան:

10. Արևայինին պապկանող [գինկորները իմ] գինկորները թող դառնան:

11. [Զինվորներին, խոշոր, մանր կոջերավոր անասունները, սարուկներին], բոլորին ես վերցրեցի: [Ապարիսուլան], Խուրյան,

12. [խալմեսան ավեր]ված են, թալանված: Եվ նրանց ունեցվածքը

13. [ամբողջությամբ թողնազրավ]ված է: Նրա ստրիանդակը [Իսուվա երկիր]

14. [զեւաց: Նա] Պախուվա երկիր վերադարձավ: Ներքո նրանք երդումները դրժեցին:

15. [Նա ապստամբեց Արևայինիս դեմ, ողջ Խապիի դեմ

16. [ճակարամարտի փայտ եկավ]: Թշնամի Ուսապայի աղջիկները, նրա

[պղաները], երա կինը ասել էին՝

17. [ինչ մարդ] խաբի երկիր է փայտը

18. [ապաստանել], ես [սրան] Միքայիկ [պեպր է հանձնեմ]: Իսկ երբ ես՝ Արևայինս

19. [ասում էի՝ նվերներ ինձ՝ ուղարկիր, ես այն իր համար էր պահում:

20. [Նրանից այլևս ես ոչ]ինչ չպեսա: [Նեպո ես ասաց] ոչ մեկը չի եկել:

21. Նեպո՝ ոչ]ինչ չէին փայխ [քեզ]: Իսուվա երկրում նույնպես

22. [Խաբի երկրին] ոչինչ [չէին փայխ]: Արևայինս էլ

23. Պախուվայի [մարդուն], Իսուվայի մարդուն, որոնք ինձ մուր [էին],

24. [սրանց] ես կուպկեցի: Կամ իմ մարդուն բերեն...» (14, XXIII, 72):

Այս հաղորդումը նույնպես հաստատում է, որ Պախուվայի առաջնորդը ապստամբելով՝ գրավում է նաև Իսուվան և փեղի բոլոր ինթական կայսրոսների ռազմիկներին գերեվարում, նրանց ունեցվածքը կողոպտում: Միքան խաբի պետության թագավորին հայտարարում է թշնամի: Նա բանակցում է Իսուվայի հետ և նրանք իրենց հայտարարում են անկախ: Պախուվան և Իսուվան հրաժարվում են խաբի պետության թագավորին հարկ վճարելու և նույնիսկ պահանջում, որ նա վերադարձնի իր երկրում ապաստանած իրենց փախարակներին: Արևուստ-դաս III-ը խաբուսայում գրավող Իսուվայի և Պախուվայի ներկայացուցիչներին կապտել է փայխ՝ պահանջելով, որ դիմացինը վերադարձնի իր մարդկանց:

Իաշնագրի մեկ այլ բաժնում խաբիի փիրակալը գրել է Կվել նաև այն գործողությունների մասին, որոնք ինքը հեպո պեպր է իրագործի Պախուվա երկրում. II, 5. [Չիկոլորները] երբ գնալու լինեն, պախուվացիներին պեպր է ձերբակալեն:

6. Ուսապայի կնոջը, աղջկան, [պղա]ներին, բոլոր երկրորդ կարգի կանանց, նրա բոլոր ծառաներին, սպասավորուհիներին,

7. թոռներին ու [սրան]ց հարսությունը, նրանց բոլոր կանանց, նրանց որդիներին, նրանց ծառաներին, նրանց սպասավորուհիներին, նրանց խոշոր, մանր եղջերավոր անասունները

8. պեպր է բերեն, [թագավորին] հանձնեն: Երբևէ հեպ [գնալու մասին] նրանք չպեպր է մտալեն:

9. Ուսապայի հեպ հինգ հոգի են: Պախուվայում նրա կինն է, նրա դուստրը» (14, XXIII, 72):

Արդյո՞ր հեպագայում Արևուստդաս III-ը կարողացել է գերեվարել ապստամբ Ուսապայի փոհմին ու բռնագրավել նրա ունեցվածքը, հայտնի չէ: Իսկ Միքայի գերդասարանի կալանավորման կամ նրա ունեցվածքի կողոպտելու վերաբերյալ վավերագրում ոչինչ չի նշվում:

Այսպիսով, պարզվում է, որ հայաստանի Պախուվա նահանգը դաշնակցի կերպով ժամանակ, դեռևս գեները վայր չէր դրել իր երկիրը օտար ինթական փիրակալությունից ազատագրելու պայքարում:

Իաշնագրի մեկ այլ բաժնում ինթական թագավորը նորից դիմում է Ախիլային՝ նրա վրա դնելով հեպուսայ պարավորությունները.

11, 18. «Նեպո նրանք պետք է սկսեն փարեկան գինվորներ փայ: Երբ Իսովայի գինվորները և ձեր գինվորները ուրբի ելն[են],

19. Պախուվայի բանակը այդպեղ նույնպես ձեր բանակի հեպ թող շարժվի: Ձեզ համար օգնության գործ նույնպես [կլինի]:

20. Օգնության գործի դեպքում ինչպես դուք պետք է առաջ խոյանաք, նույնպես էլ պախուվացիները պետք է առաջ [խոյանան]:

21. Ով Արևայինիս թշնամի է, պախուվացիների համար նրանք նույնպես թող թշնամի համարվեն: Իսկ թշնամի սուրհանդակ,

22. թշնամու պատկանող սուրհանդակ նրանք իրենց դարպասի մոտ չպետք է թողնեն: Երբ թշնամին ձեզ այդպեղ սուրհանդակ ուղարկի,

23. նրանք դրան պետք է Արևայինիս մոտ ուղարկեն: Իսկ դրանից հեպո նրա հեպ ինքնուրույն չպետք է վարվել» (14, XXIII, 72):

Արևուվանդասը պահանջում է, որ Իսովա, Պախուվա, Ծուխամ և Կումախա գավառները Խապի պետությանը ամեն փարի պետք է գինվորներ փան: Տեղերում նրանց գինվորական սպորաբաժանումները պարտավոր են միասնական լինել Ախիյայի բանակի հեպ, որպեսզի ռազմական օգնության կարիք զգացվելու դեպքում գործավիզ լինեն Խապի պետությանը: Այդ բոլորից զար խեթական թագավորը պահանջում է դաշնակցից, որ ևս փեղում ոչ մի այլ երկրի ներկայացուցիչ չպետք է ընդունի և նրա հեպ բանակից: Այսինքն ևս զրկում է դաշնակցին ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու իրավունքից:

Արևուվանդաս III-ը նաև պահանջում է.

11, 62. «Եվ այն թշնամին, ով քաղաք է գալիս պայմանագիր կնքելու համար, նրան բերեք Խապի երկիր:

63. Խուռի երկրներ չպետք է առաջնորդեք նրան: Եվ այդ երկրներում Խապի-ից [անկախ ապաստան]ներում նրան թույլ չտաք:

64. Դրա մասին նրան չպետք է հայտնեք» (14, XXIII, 72):

Խեթական արքան պահանջում է Ախիյայից՝ Ազիի փիրակալից, որ եթե նրան ներկայանան այլ երկրների բանագնացներ, նրանց հեպ ոչ միայն չպետք է բանակցություններ վարի, այլև պարտավոր է նրանց ուղարկել Խապի և ոչ Խուռի երկրներ:

Պախուվայի մասին Արևուվանդասը դաշնագրում կշում է.

11, 27. «Նեպո Պախուվայի մարդկանցից որ օրը թշնամական խոսք լսեք, այն [օրը]

28. եկեք. Պախուվայի վրա հարձակվեք: Անմիջապես հարձակվեք, քանի դեռ Արևայինիս բանակը [չի հասել]:

29. Ձեր ձեռքով պախուվացիների արյունը անմիջապես թափեցեք» (փես նույն փեղում):

Այնուհայր է, որ խեթական թագավորը զգուշանում է Պախուվայից՝ ենթադրելով այնպեղ ապստամբության նոր բռնկում: Նա պահանջում է Ազիի առաջնորդից, որ Ախիյան նման դեպքերում ճշի Խապիի դեմ ամեն մի ընդվզում:

Խեթական թագավորը պարտադրում նրան նույնպիսի վերաբերմունք է ցուցաբերել հայկական մյուս նահանգների նկատմամբ, եթե նրանք ըմբոսպանան:

11, 36. «Ավագները Իսուվա երկրի, ավագները Պախուվա երկրի, ավագները Ծուխմա երկրի, ավագները Կումախա երկրի,

37. Մալդիա քաղաքի ավագները..... ,

38. նրանք բոլորը իմ ծառաներն են: Նրանցից ով Արևայինիս դեմ, մեծ թագուհու, [թագավորի] որդիների, թոռի, ծոռի դեմ,

39. [թագավորի եղբայրների], թագավորի թոռների, թոռ ու ծոռի դեմ, [Արևայինիս] և Խապիի դեմ իր [երկրում]

40. [ապստամբի], ես ձեզ համար թող թշնամի դառնա: Տեղում նրա դեմ անմիջապես կռվեցեք:

41. [Եթե] ձեր բերանը չի բաց[վում] և [ձեր] պոռնակիցին, ցեղակիցին [չէք սաստում....]» (14, XXIII, 72):

Եթե Ախիյան Ազիի փիրակալը, չճնշի Իսուվա, Պախուվա, Ծուխմա և Կումախա նահանգների ապստամբներին, հաշվի առնելով դրանց պոռնակից ու ցեղակից լինելու հանգամանքը, ապա կհամարվի Խապիի թշնամի:

Այդ բոլորի փոխարեն խեթական թագավորը դաշնակցին համարյա ոչինչ չի խոստանում:

11, 63..... «Եթե հեկտ մեկը ձեր երկրի դ[եմ դուրս] գա,

64. և Արևայինիս հեկտոսն բանակը, մարտակառքերը դեռ հասած չլինեն, դուք ձեր այդ թշնամու

65. արյունը [սևիս]պաղ թափեցեք: Իսկ երբ Արևայինի հեկտոսն գիևվորները, [մարտակառքերը] հասած չլինեն,

66. հենց ձեզ մոտ Խապի երկրի օգնականներ կլ[ինեն, նրանց հեկ միասին] պեպք է կռվեք» (14, XXIII, 72):

Խեթական թագավորը խոստանում է Ախիյային, իբր, զորքով օգնել, եթե նրա երկրի վրա թշնամի հարձակվի: Սակայն խեթական բանակի հապաղելու դեպքում Ախիյան պեպք է փեղի կայազորների օգնությամբ հակահարված քա հակառակորդին:

Հայկական լեռնաշխարհով անցնող առևտրական ճանապարհների ապահովության մասին այդ վավերագրում կարդում ենք.

11, 54. «ճանապարհին կնոջ, փղամարդու, աղջկա նկատմամբ՝ ոչ մեկի նկատմամբ բռնություն չպեպք է հանդես բեր[եք]: Նրան չպեպք է վնաս] քաք:

55. Քանի որ դուք եք երթնելու ճանապարհով, փղամարդու, կնոջ, փղայի, աղջկա, ծառայի, սպասավորուհու, եգ, կով, ձ[ի, ջո]րի, էշ, այծ, ոսկի,

56. բրոնզ, պղինձ ոչ ոք չպեպք է գողանա: Իսկ փախստականի և [գողի], ով այդտեղ

57. գա, լինի կա ազապ, լինի սպրուկ, սպրկուհի, նրան բռնեցեք, նրան ներկայացրեք] Արևայինիս» (փես նույն փեքստում):

Ազի երկրի փիրակալը պարտավոր է հսկողություն սահմանել լեռնաշխարհի

ճանապարհների վրա: Երեթեկողները պետք է ամեն փեսակեպից ապահով լինեն, նրանց նկատմամբ բռնություն չպետք է լինի: Այդ բոլորը իր հերթին նշանակում է, որ մ. թ. ա. XIII դարում Հայկական լեռնաշխարհի ճանապարհներով կապարվում էր աշխույժ առեփուր Փոքր Ասիայի, Ասորեստանի և Իրանական բարձրավանդակի ու Կովկասի երկրների միջև: Դրանք անցնում էին ինչպես Արամանիի, այնպես էլ Ճորոխի ավազաններով ու Եփրատի վերին հովիտով:

Ամփոփելով վերը շարադրածը կարելի է եզրակացնել, որ մ. թ. ա. XIII դարի վերջին քառորդում Հայասա թագավորությունը վերափին դառնում է Խապի պետությանը ենթակա: Այն ամփոփվում է Ճորոխի ավազանի սահմաններում և կրում է որոշ պարտավորություններ, որոնց համաձայն հայկական Իսուվա (Շուփթ), Պախուվա (Բյուրակնի լեռների արևմտյան շրջաններ), Շուխմա (նույն լեռների արևելյան գավառներ) և Կումախա (Եփրատի հովիտի՝ ակունքներից մինչև ոլորան) նահանգների գործափոխումները Ազիի բանակի հետ միասնական պետք է լինեն: Նրանք բոլորը Խապի պետությանը հարկ եղած դեպքում պետք է օգնության հասնեն և ամեն փարի զինվորներ ու մարտակառքեր ուղարկեն Խապուսա:

Ազիից բացի հայկական այդ նահանգները խեթական թագավորին նաև նվերների ձևով պետք է հարկ փան:

Սակայն որքանով է Ախիյան կապարել այդ պարտականությունները, կամ մինչև երբ է դա ուժի մեջ եղել, մեզ հայտնի չէ:

Այս դաշնագրից բացի փվյալ ժամանակաշրջանին վերաբերող սեպագիր աղբյուրներում մենք որևէ այլ փեղեկություն չենք գտել Հայասայի մասին:

Շուփով, մ. թ. ա. XII դարի սկզբներին Խեթական թագավորությունը կործանվում է Փոքր Ասիա ներթափանցած և Միգիայում հաստատված թրակափոյուզիական ցեղերի հարձակումների հետևանքով:

Այդ ցեղերի մի մասը մ. թ. ա. 1165 թվին, ներթափանցելով Հայկական լեռնաշխարհ, կործանում է նաև Հայասա թագավորությունը, որն այդ ժամանակ խիստ թուլացած էր (փես վերը): Խեթերի մեծ մասը Հալիս (Ժմկ. Կըզըլ-Իրմակ) գետի ավազանից փեղահան է լինում՝ ապաստան գտնելով մասամբ հարավարևելյան Փոքր Ասիայում, մասամբ էլ հյուսիսային Սիրիայում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ. Թ. Ա. XII ԴԱՐՈՒՄ

(Նաիրի երկրներ)

Մ. թ. ա. XII դարի Հայկական լեռնաշխարհի մասին փեղեկություններ հանդիպում են միայն Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասար I-ի (մ. թ. ա. 1115-1077 թթ.) սեպագիր արձանագրություններում: Դրանք վերաբերում են նշված փարաձաշրջանի արևմտյան հատվածում այդ տիրակալի մ. թ. ա. 1112 թ. նվաճումներին, որոնց կապակցությամբ հիշատակվում են Նաիրի 23 երկրների և 17 լեռնաշղթաների անուններ:

1. Նաիրի երկրների փարաձքը

Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I-ը, մ. թ. ա. 1115-1113 թթ. նվաճելով Տիգրիսի վերին ավազանի խոռոչական երկրները, մ. թ. ա. 1112 թ. գործով մուտք է գործում Նաիրի, որի սահմանների մասին նրա՝ Յոնջալույում թողած սեպագիր արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Թիգլաթպալասարը, հզոր թագավորը, աշխարհի թագավորը, Ասորեստանի թագավորը, աշխարհի չորս կողմերի թագավորը, հնազանդեցնողը Նաիրի երկրների՝ Տումմեից մինչև Դայանի, հնազանդեցնողը Խարխի երկրի՝ մինչև Մեծ ծով» (28, N 17):

Տումմե երկիրը, գտնվում ենք, որ ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում վկայված Տումմեիշկին է՝ հայկական Թմնիս բնակավայրը՝ իր շրջանով, Եփրատ գետի ափին՝ Հայկական Տավրոս լեռների ծայր արևմտյան փեշին: Իսկ Դայանի երկիրը, ինչպես հայտնի է, հայկական Տայք նահանգն է Ճորոխի ավազանում:

Խարխի երկիրը գտնվել է Ջերմ գետի (ժմկ. Բոհրան) հարավային ավազանում: Իսկ «Մեծ» ծովը Սև ծովն է (46, էջ 64, 29, էջ 125-124 և 19, էջ 39-42): Ուրեմն Նաիրի երկրները գտնվել են Բոհրան գետի (Վասա լճից քիչ հարավ), Եփրատի (Մալաթիայից մինչև ոլորան), Սև ծովի միջև:

Անու և Ադադ աստվածների համար փաճար կառուցելու կապակցությամբ գրված Թիգլաթպալասարի սեպագիր աղբյուրում Նաիրի երկրների սահմանների մասին նշվում է. «Երրորդ անգամ ես գնացի Նաիրի երկրների դեմ, նվաճեցի լայնածավալ Նաիրի երկրները՝ Տումմեից մինչև Դայա(ե)նի, Խիմուվա երկիրը, Պաիպերին և Խարխին» (28, N 11):

Խիմուվա երկիրը մասնագետները ենթադրում են, որ գտնվել է Իսուվայի (Շոփթ) և Թեգարամայի (ժմկ. Գյուրունի շրջան՝ Մալաթիայից քիչ հյուսիս)

հարևանությամբ ինչ-որ փեղ՝ Եփրատի ոլորանին առընթեր (21, էջ 229):

Պափարթին, կարծում ենք, կարելի է նույնացնել 1912 թ. Կովկասյան ռազմական շքարթի ռուսական բարբելում նշված Նայկական Պար լեռների միջին մասի Պայդերաս բնակավայրի և նրա շրջանի հեպ: Մեր այս նույնացումը, թեքնա, հաստատվում է նրանով, որ Ասորեստանի թագավորը, փաստորեն, նշում է Նաիրի երկրների սահմանները: Տումման գրեկվ է այդ փարսաձքի հարավարևմտյան սահմանին, Դայա(և)նին՝ հյուսիս-արևելքում, Խարխի երկիրը՝ հարավում, Խիմուվան՝ արևմուտքում, իսկ Պափարթին՝ արեկեքում:

Ասորեստանի թագավորը Նաիրի երկրներում, որոնք ընկած են եղել Բոհրան գետի, Սև ծովի, Եփրատ գետի և հայկական Տավրոս լեռների միջև, հիշատակում է 16 լեռնաշղթաների անուններ: Դրանք են՝ Էլամա, Ամադանա, Էլխիշ, Շերաբեյի, Թարխունա, Թիրկախույի, Կիզրա, Թարխանաբե, Էրուա, Խաշթարան, Շախիշարա, Ուբերա, Միլիադրունի, Շուլիանգի, Նուբանաշև և Շեշև (28, N 10):

Պարզելու համար, թե այդ անուններից յուրաքանչյուրը որ լեռնաշղթային է վերաբերում, աստորական սեպագիր աղբյուրների սուղ փեղեկությունները հաշվի առնելով՝ հեփազոպողները աշխատում են գտնել նաև դրանց հեփազայի համարժեքները:

Մենք հակված ենք Էլաման համեմատելու Էլամունիի հեպ, որը ժամանակակից Խաբյարի լեռնաշղթայի մի գագաթի անունն է եղել՝ հիշատակված Թիգլաթպալասարին վերաբերող մեկ այլ սեպագիր աղբյուրում (21, էջ 253): Ուստի, կարծում ենք, Էլաման Խաբյարի լեռնաշղթայի հին անունն է: Ամադանա լեռնաշղթան, հավանաբար, Աշտուրեմիթրապալ II-ի փարեգրության մեջ հիշատակված Ամադանի սարերն են, որոնք գրեկվել են ժամանակակից Մադենի լեռնանցքի մի կողմում (28, N 23 և 21, էջ 24): Դա Նայկական Տավրոսի արևմտյան հարվածն է՝ այդ լեռնանցքից մինչև Եփրատ գետ:

Էլխիշի կապակցությամբ Ն. Նարությունյանը ուշադրություն է հրավիրում Մանագլեթրից հյուսիս Էլխիս անունով մի հին բնակավայրի անվան վրա (21, էջ 255): Դա նույն Էլքիս գյուղն է՝ Խնուսի շրջանում, Բյուրակնի լեռնաշղթայի լանջին: Ուրեմն, Էլխիշը Բյուրակնի հին անունն է: Էրուան հիշեցնում է Նայկական Տավրոսի արևելյան հարվածի Էրուա հին բնակավայրը: Ուրեմն այն նշված լեռնաշղթայի այդ մասի անունն է եղել: Թարխունա անունով մի գյուղ գրեկվ է ժամանակակից Կարգարազար լեռների փեշին: Դա հուշում է, որ Տարխունան Կարգարազարի անունն է: Վանա և Ուրմիա լճերի միջև հյուսիսից հարավ ձգվող Կոփորի լեռնաշղթայի լանջերին գրեկվ է Թարխան անունով մի գյուղ: Կարծում ենք՝ Թարխանաբեն նույնանուն է՝ Կոփորի լեռնաշղթայի հեպ: Արսիանի լեռների փեշերից մեկի վրա եղել է Շակիար անունով մի բնակավայր: Նավանաբար Թիգլաթպալասար I-ի հիշատակված Շախիշարան հենց այդ լեռներն են: Իսկ Երգրումի հարավի հին Շողանի լեռան անունը նեթադրել է փայխ, որ Շուլիանգին Կարեռ լեռներն են: Կիզրան, կարծում ենք, ժամանակակից Ալախյուզեթեր լեռնաշղթան է, որի ամենաարածք գագաթն ալաթը էլ կոչվում է Գիսոր:

Նայկական Պարի միջին մասում գրվել է խառնար բնակավայրը: Գուցե այդ լեռնաշղթան Թիզլաթայալասարի հիշարարկած խառնարանն է: Միլիադրունին, թերևս, Ճորոխի միջին ավազանի՝ միջնադարի հայկական Մեղրաբուն լեռների անվան աստորական ձևն է: Կամայա քաղաքից 33 կմ. հարավ-արևմուտք գրվել է Թիրքիոխ անունով մի բնակավայր: Դա, կարծես, ցույց է տալիս, թե Թիրկաստուլին Մեծուրի լեռներն են: Շեշեն, ինչպես գրվում է Ն. Նարոթյունյանը, Բաթումից հարավ գրված Շավշերի լեռների անունն է (21, էջ 245):

Ատրեսպանի թագավոր Թիզլաթայալասար I-ը մ. թ. ա. 1112 թ. դեպի լեռնաշխարհի ձեռնարկած արշավանքի առիթով հիշարարկում է նաև Նաիրի 23 երկրների անուններ: Դրանք են՝ Թումմն, Թունուրե, Թուայի, Քինդարի, Ուզուլա, Ունգամունի, Անդիարե, Պիլակինի, Աթուրգինի, Կուլիբարգինի, Շինիրինի, Խիմուա, Պաիպերի, Ուիրամ, Շուրուրիա, Աբաէնի, Ադաէնի, Կիրինի, Ալբայա, Ուզինա, Նագարիա, Աբասիունի և Դայա(Լ)նի (28, Ո10):

Ինչպես վերը նշվեց, Թումմեն հենց Թմիսն է եղել իր շրջանով Եփրատի արևելյան ափին, Նայկական Տավրոսի ծայր արևմտյան փեջին: Խիմուան գրվել է Եփրատի ոլորանի շրջանում: Իսկ Պաիպերին հայկական Պար լեռնաշղթայի միջին հատվածի մի գավառ է եղել, որի անունը պահպանվել է. հետագայում փեղի Պայդերան բնակավայրի անվան մեջ:

Թունուրե երկիրը Ն. Ադունցը փեղադրում է Մադենի լեռնանցքից քիչ հյուսիս: Ուզուլան նա նույնացնում է Պալուի և Պադինի միջև գրված ժամանակակից Իսոլ գյուղի և նրա շրջանի հետ: Իսկ Նագարիա, Անդիարե և Շուրուրիա երկրների անունները հեղինակը համեմատում է հռոմեական ճանապարհացույցներում նշված ժամանակակից Մելագզերպի և Ուլքիլիսեի միջև գրված համապատասխան Նասաբի, Աբաբա և Սորուս կայանների հորջորջումների հետ: Ն. Ադունցը գրեում է, որ Սորուս հայկական Շորեր գյուղն է. իսկ Շինիրինի երկիրը՝ Բալուից հյուսիս գրված անտիկ ժամանակների Շինիրբա բնակավայրն է իր շրջանով (46, էջ 58-62):

Քինդարի երկիրը Ն. Նարոթյունյանը նույնացնում է ժամանակակից Կինդար բնակավայրի և նրա շրջանի հետ (27, էջ 110): Ն. Ադունցը Պիլակինի երկիրը փեղադրում է Պարդունուի քարտեզում քրված Բելիսան բնակավայրի և նրա շրջանի փարածքում, որը գրվել է խառնարի դաշտում (46, էջ 33):

Թուայի երկիրը, կարծում ենք, Կադզվանի շրջանն է, որի մասին հուշում է նշված փարածքի միջնադարի հայկական Թուայ բնակավայրի անունը:

Աթուրգինին, հավանաբար, կազմված է Ադդուրու լեռան (ժմկ. Էրջիչից անմիջապես հյուսիս) անունից, որի վրա ավելացված է խուռիերենի -(i)ոն անանցը: Ատրեսպանցիները քվյալ դեպքում օգտագործել են դրա խուռիական հորջորջումը: Նախարավոր է, որ Աթուրգինի երկիրը ժամանակակից Էրջիչի շրջանն է եղել:

Կուլիբարգինի երկիրը, թերևս, ընկած է եղել Զդի գետի վերին ավազանում: Դա փեղի պատմական Կողորերդ բնակավայրն է՝ իր շրջանով հանդերձ:

Ուիրամը, գուցե, Ռոմեա երկիրն է՝ Ուրմիս լճի արևմտյան ավազանում:

Աբաեկին հնարավոր է, որ գտնվել է Վանա լճի արևմտյան ափին: Դրա մասին է վկայում փեղի հիև Աբա գյուղի անունը:

Ադանին, թերևս, Մանազկերպի շրջանն է, որտեղ եղել է հին Ադա բնակավայրը:

Աբայա երկիրը, գուցե, Մուշի շրջանն է, որի Ադրանիս բնակավայրի անվան մեջ հայերենի **-անի** մասնիկը փոխարինված է ասորերենի **-ja** ամանցով:

Կիրիկի երկիրը ուսումնասիրողները փեղադրում են Կարիկի շրջանում նույնանունով դրանց անունները (21, էջ 111):

Այսպիսով, վերը բերված փեղագրական փվյալները նույնպես հաստատում են, որ Ատրեստանի թագավոր Թիգլաթպալասար I-ի հիշարակած Նաիրի երկրները գտնվել են Բոհրան գետի (Վանա լճից քիչ հարավ), Սև ծովի և Եփրատի միջև արևելքում ձգվելով մինչև Կաղզվան:

2. Նաիրի երկրների ազգաբնակչությունը

Նայքը, որը ինթական սեպագիր աղբյուրներում հիշարակված է Նայասա անունով, Ատրեստանի թագավոր Թուրուլթի-Նինուրթա I-ը կոչում է Նաիրի երկրներ, որոնք ընկած են եղել Նայկական Տավրոս լեռների, Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև: Այդ փարամաշրջանի բնակիչները, ինչպես վերը պարզեցինք, հայեր են եղել:

Այդ են վկայում նաև Թիգլաթպալասար I-ի հիշարակած Նաիրի երկրների և լեռնաշղթաների անունների սպուգաբանությունները: Ի. Դյակոնովի կարծիքով դրանք խոտիերեն բառեր են: Նեղիսակը այդ փեսակեպը հիմնավորում է այն փաստով, որ Աթուրգիևի, Կուլիբարգիևի, Աբաեևի և Ադանեի երկրների անուններում առկա է խոտիերենի **-ո** ամանցը (29, էջ 125):

Կարծում ենք, որ աստրեստանցիները փվյալ դեպքում գործածել են հարևան խոտիների օգտագործած՝ դրանց ձևերը, որոնց մեջ, բնականաբար, պետք է լինեն այդ ամանցը: Այդ փեղանունները խոտիերեն չեն, հերևարար, այդ փարամաշրջանը խոտիներով բնակեցված չի եղել, ինչը վկայում են փեղանունների սպուգաբանությունները:

Նաիրի երկրների լեռնաշղթաներից մեկը կոչվել է Էլամա (Elama): Կարծում ենք՝ այն կազմված է հայ. հնդեվրոպական ել «վեր բարձրանալը, զառիվեր» և ամ- (հմմ. ամալ «լցնել») արմատներից ու նշանակել է «զառիվեր լանջերով հարուստ»:

Այդ նույն ել և ուլ «վիզ, պարանոց» հ.-ն. արմատները մենք փեսնում ենք Էլուլա (Elula) լեռնաշղթայի անվան մեջ: Նավանարար, այն նշանակում է «զառիվեր պարանոցներով»:

Էլիսիշը (Elhisš, Բյուրակի լեռներ, հմմ. փեղի Էլիսի գյուղ), թերևս, բաղկացած է հայ. հ.-ե. ել «գառիվեր» և խիսպ (օտարները այդ անվան մեջ վերջին փ հնչյունը չեն ընկալել) բառերից ու կշակակում է «խիսպ գառիվեր» (հմմ. Ելան՝ լեռնազագագաթ Գեղամա լեռներում, Ելանի՝ լեռ Նախիջևանում):

Ամադանի (Amadani) լեռնաշղթայի անունը (Նայկական Տավրոսի արևմտյան հարված, հմմ. ժմկ. Մադեն գյուղ), գուցե, կազմված է հայ. հ.-ե. մապ «մոպ կամ առաջ գնալ» արմատից և -ան ամանցից, ինչը վկայում է լեռնանցքի գոյությունը: Դա ժամանակակից Մադենի լեռնանցքն է, որի մի կողմի լեռները կրել են այդ անունը:

Թարխունան (Tarhuna. ժմկ. Կարգաբազար լեռներ, հմմ. փեղի Թարխունի գյուղ), կարծում ենք, պարունակում է հայ. թարխ «նախագիծ, օրինակ, ուրվական բանդակների» բառը և -ուն ամանցը ու վկայում է լեռների ձևի մասին:

Թարխանաբե անունը (Tarhanabe. Կոպուրի լեռներ, հմմ. փեղի Թարխան գյուղ), հավանաբար, կազմված է այդ նույն թարխ արմատից և -ան ամանցից:

Շախիշարան (šahišara. Արսիանի լեռներ, հմմ. փեղի Շակշիար գյուղ), գուցե, բաղկացած է հայ. շահ «պար. և շար «շարվածք» արմատներից ու ընդգծում է լեռնաշղթայի շարված պարի նմանվելու հատկանիշը:

Շուլիանզի (Šulianzi. Կարնո լեռներ, հմմ. փեղի Շողան լեռ), թերևս, պարունակում է հայ. շող արմատը և ներկայացնում է հին հայերենի *Շողեանց ենթադրվող ձևը:

Կիզրա լեռնաշղթայի անունը (Kizra կամ Kisra. ժմկ. Ալախյուզեբեր, հմմ. փեղի Քար գագաթ) կարելի է համեմատել հայ. կիզարեալ «նվազած» բայի արմատի հետ (հմմ. կէզ, կիզել):

Խաշտարուսեն (Haštarae. Նայկական պար, հմմ. փեղի Խաշտար գյուղ), գուցե, պարունակում է հայ. խաշն «ոչխարի հոփ» և դար «բարձրավանդակ» արմատներն ու վկայում է այդ լեռների ոչխարների համար հարուստ արոտավայրեր ունենալու մասին:

Միլիադրունի (Miliadruni), թերևս, միջևադարի հայկական Մեդրաբուն լեռնաշղթայի անվան աստորակական ձևն է (թ բաղաձայնը դարձել է դ և դրափոխվել):

Թիրկախուլի լեռնաշղթայի անունը (Tirkahuli, Մնձուրի լեռներ, հմմ. փեղի Թիրքիոխի գյուղ), կարծում ենք, բաղկացած է հայ. հ.-ե. թեր «կողմ», կախ «կախված» և ուլ «պարանոց» արմատներից:

Շերաբելի (Šerabeli), գուցե, կազմված է հայ. շառափ «լույս, փայլ» արմատից և -ելի ամանցից:

Երկրների անուններից Թումմեն (Tumme. հմմ. հայկ. Թմնիս գյուղ), հավանաբար, պարունակում է հայ. հ.-ե. թումբ «գեփի առաջ շինված պարեն» արմատը: Իրոք, Թմնիսը գտնվել է Նայկական Տավրոսի Եփրատ գեփին պարենշող հարվածում:

Թունուբեն (Tunube), գուցե, կազմված է հայ. թոն «անձրև» արմատից և

վկայում է այդ գավառի անձրևոտ լինելու մասին:

Թուալին (Tuali), կարելի է ենթադրել, որ բաղկացած է հայ. հ.-ե. թով «կախարդություն» արմարից և -ալի ամանցից ու հուշում է փեղի թովիչ բնություն ունենալու մասին (հմմ. Թու կամ Թով. գյուղ Վասպուրականում, Թով՝ Մյունիքում):

Անդիաբեն (Andiabe. հին Բայազետի գավառ, հմմ. փեղի Այնթափ գյուղ), գուցե, իր մեջ ունի հայ. այն «ակն, ակունք» և թափ «հափակ, խորք» արմարները:

Կուլիբարզինի (Kulibarzini) երկրի անունը, հավանաբար, պարունակում է հայ. հ.-ե. կող «լանջ» և բարձու «բարձր» արմարները: Ներագայում դրա համանուն կենտրոնը ժողովրդական սրուգաբանության հեղուկանքով կոչվել է Կողորբերդ (հմմ. Կողբ. գյուղ Կաղզվանում, Բարձան՝ Մուշի գավառում, Բարձանց Լոռիում):

Շինիրիրնին (Šinibirni), թերևս, կազմված է հայ. շեն «շինություն» և հ.-ե. բիր «մսհակ» արմարներից (հմմ. Բռնաշեն, գյուղ Սասունում, Վասպուրականում):

Շուրուրիան (Šururia. Այաղաղ լեռների շրջան, հմմ. փեղի Շորեր գյուղ) կարելի է համեմատել հայ. շորոր «շարժել» բառի հետ (հմմ. Երևուրթ, գյուղ Շիրակում):

Պաիփերի երկրի անունը (Paiteri. Տայկական Պար լեռների միջին շրջան, հմմ. փեղի Պայդերան գյուղ) բաղկացած է հայ. պայթ «ճմբել» արմարից: Նշված փարածքը հայտնի է Թոնդուրեք հրաբխային լեռնազագաթով:

Ուիրամը (Uiram), որը հայկական Որմեա երկրի անունն է, կարծում ենք կազմված է հայ. որմ «պայտ» բառից և -եայ ամանցից (հմմ. Որմի բաղաբ Որմեայ ծովի՝ Որմիայի արևմտյան ափին):

Ալբայան (Albaja, Մուշի գավառ, հմմ. փեղի Աղբակս գյուղ) պարունակում է հայ. աղբ «գոմաղբ» հ.-ե. արմարը և -եայ ամանցը (հմմ. Աղբի. գյուղ Սասունում, Աղբանոց՝ Բաբերդի շրջանում. Աղբակ. գավառ Վասպուրականում): Այն վկայում է փեղի հողերի պարարտ լինելու մասին:

Աթուրգինի (Aturgini) երկրի անունը, գուցե իր մեջ ունի հայ. աթոռ բառը: Այն կազմված է Ադդուրու լեռան անունից (հմմ. Աթոռիկ. ձոր Իջևանի շրջանում, Աթոռ Ասահպա. լեռ Երզնկայի գավառում):

Խիմուա (Himua) երկրի անունը, թերևս, կապ ունի Երզնկայից 15 կմ դեպի հարավ-արևմուտքում գտնված մի հին բնակավայրի հետ, որը կոչվել է Տիմսոր (< *Տիմձոր): Այն, գուցե, կազմված է, հայ. հիմ «հիմք» արմարից:

Դայա(ե)նին (Daja (e) ni), կարծում ենք, բաղկացած է հայ. դայ «թաց» արմարից և -անի ամանցից (հմմ. Թացու. գյուղ Ուրմիա լճի ավազանում և Վանի շրջանում): Ուրարտագիները այն օգտագործել են Դիաու(ե)խի դրափոխված ձևով՝ -անի ամանցը փոխարինելով իրենց լեզվի - (ու) խի մասնիկով (հմմ. 35, էջ 111): Տին հույները, նրանցից վերցնելով այդ փեղանունը, դարձրել են Տառխ պահպանելով ուրարտերենի - (ու) խի ամանցի հետքը (հմմ. 29, էջ 16, ծան. 15):

Այսպիսով, Տայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները, որոնք մ. թ. ա. XII դարում ասորեստանցիները հիշատակում են Նաիրի երկրներ անունով, բնակեցված էին հայերով:

3. Քաղաքական պարմության հարցեր

Ատորեսպանի թագավոր Թիգլաթպալասար I-ը մ. թ. ա. 1112 թ. գորքով անցնում է Հայկական Տավրոս լեռները և մուտք գործում Նաիրի, որի 23 թագավորները Արամանիի հովիտում փորձում են միացյալ ուժերով դիմադրություն ցույց տալ թշնամուն:

Այդ ճակատամարտում Նաիրի երկրները դուրս են բերել 22000 զինվոր, սակայն պարություն են կրել (28, N10 և 29, էջ 124-125): Դրանից հետո նրանք համալրում են իրենց ուժերը. հակառակորդի դեմ դուրս են գալիս նաիրի 60 երկրների թագավորներ և նրանց օգնության եկած այլ արքաներ՝ իրենց գորամիավորումներով: Սակայն ասորեսպանի գորքը պարության է մատնում նրանց: Նաիրյան բանակը ևահանջում է Ճորոխի ավազան՝ Դայաննի, որտեղ էլ թշնամին նրա նկատմամբ նորից հաղթանակ է փանում:

Թիգլաթպալասարը գերևարում է նաիրի 23 թագավորների: Սակայն նա դրանց ազատ է արձակում Ատորեսպանի գերիշխանությունը ընդունելու պայմանով (19, էջ 43-45):

Թշնամին այդ արշավանքի ժամանակ ձեռք է բերում մեծ ավար՝ կողոպտելով ու ավերելով Նաիրի երկրները:

Ի դեպ, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հարվածում Ատորեսպանի փրակալ Թուբուլթի-Նինուրթա I-ը մ. թ. ա. 1244 թ. ձևափոխված արշավանքի կապակցությամբ ելում է 43 Նաիրի երկրների գոյության մասին: Իսկ Թիգլաթպալասարը հայտնում է, որ իր դեմ դուրս էին եկել Նաիրիի 60 և նրանց օգնության եկած այլ երկրների թագավորներ:

Կարծում ենք՝ այդ փարամաշրջանում 60 զավառներ ղեկավար թե լինեին:

Վարչաքաղաքական բաժանման հիմքում ընկած են եղել լեռնաշխարհի ֆիզիկա-աշխարհագրական առանձնահատկությունները: Ամեն մի զավառ ներկայացնում էր մի անջատ և ուրույն փարամք՝ պայմանավորված լինելով լեռնային երկրի առանձնահատկություններով: Ուստի և կարելի է ենթադրել, որ Ատորեսպանի գորքի դեմ միավորվել էին նաև լեռնաշխարհի արևելյան հարվածի որոշ զավառներ:

Արտաքին թշնամու ներխուժման ժամանակ այդպիսի միասնություն հանդես բերելը հազվագյուտ երևույթ էր այն ժամանակ: Այդուհանդերձ հայոց իշխանները մ. թ. ա. 1112 թ. չեն կարողացել դիմակայել Ատորեսպանի բանակին, պարտվել են՝ փախելով մեծ կորուստներ: Հիմնական պարճառն այն էր, որ Նաիրի երկրները, հավանաբար, մեկ միասնական պետություն չէին կազմում: Բացի այդ, նրանց բանակը՝ ռազմաբեխիկական կարողությամբ հզոր Ատորեսպանի գորքին չէր կարող դիմակայել:

Թեպետ Նաիրյան երկրները չեն կցվում Ատորեսպանին, բայց դառնում են հարկատու՝ կախյալ վիճակով:

ԱՐԵՎԵԼԱՐԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

Մ. Թ. Ա. XI-IX ԳԱՐԵՐՈՒՄ

1. Տայկական թագավորության հիմնադրումը Արարապյան հարթավայրում

Մ. թ. ա. 1112 թ. պարսություն կրելով լեռնաշխարհ ներխուժած Ասորեստանի զորքից՝ նախորդական իշխանները, բնականաբար, կծգտեին ձեռք բերել քաղաքական միասնություն: Սակայն նրանք, հաշվի առնելով նախկին թագավորության՝ Տայքի (խեթ. Տայասա) ոչ կոտ պետություն լինելու հանգամանքը, պետք է որ նոր ձևեր մտածեին այդ բացը լրացնելու համար: Դա, կարծում ենք, նախարարական փոխարինումն էր ստեղծելու ուղին է եղել: Գավառների միավորումով պետք է ստեղծվեին ավելի խոշոր վարչական կառույցներ, որով կհեշտանար լեռնաշխարհում փարածքների կապը և ղեկավարումը կազմակերպելը:

Որպեսզի այդ նոր միավորները կենտրոնաձիգ լինեին, հավանաբար, իշխանները ինչ-որ ձևով համաձայնության են եկել, որ դրանց ղեկավարները նշանակի թագավորը իր փոխմիջ: Այսպես են ձևավորվել Տայաստանում նախարարական հաստատությունները: Նման ենթադրության համար հիմք են ծառայում Մովսես Խորենացու համապատասխան հաղորդումները:

Ըստ հայ պատմիչի՝ Տայքի որդի և թագավոր Արմենակը իր եղբայրներ Խոռոհի, Մանավազին ու նրա որդի Բազին Արածանիի միջին ավագանում հարկացնում է գավառներ, որոնք ստեղծում են համապատասխան Խոռոխոռոնի, Մանավազյան և Բզնունի նախարարական փոխարինող (71, II, Ժբ): Մեր թվագրմամբ դա փոխարինող է ունեցել Թիգլաթպալասարի մ. թ. ա. 1112 թ. արշավանքից հետո: Ըստ Մովսես Խորենացու, այդ նախարարությունները կոչվել են նշված անձերի անուններով: Սակայն մեկ այլ առիթով պատմահայրը գրում է, թե հայոց Վաղարշակ թագավորը, գտնելով Տայքի զարմից մարդիկ, նրանց համար ստեղծում էր նախարարություններ, որոնք կոչում էր գավառների ու բնակավայրերի անուններով (71, II, ը): Ուրեմն, Խոռ, Մանավազ և Բազ նախարարները նույնպես կոչվել են փոխանուններով:

Այնուհետև Արմենակը, թողնելով Տայք գավառը (Վանա լճից հյուսիս), իր արքայապոռնով փեղափոխվում է Արարապյան հարթավայր ու բնակություն հաստատում Արագած լեռան ստորոտում (71, I, Ժբ):

Անշուշտ, նա այդ քայլին դիմում է նախարարական փոխարինում ստեղծելու ճանապարհով լեռնաշխարհի արևելյան հարավում պետական իշխանություն հաստատելու համար: Տայք արքան և իր հաջորդները պետականություն ստեղծե-

լու գործում փեղացիների կողմից ոչ մի դիմադրության չեն հանդիպում: Ուրեմն, այդ փարաձառյալների բնակիչները հայեր էին:

Ի դեպ, Արմենակը մեր թվագրմամբ իշխել է մ. թ. ա. 1085-1040 թթ.՝ Նայկ նահապետից մոտ 150 փարի հետո: Նեփևաբար, նա ոչ թե Նայկի որդին, այլ նրա սերունդից էր:

Մովսես Խորենացին Նայկի լեռնաշխարհի գալու հարցում փութք է փվել «Ասրվաձառյալ» արձարձված ժողովուրդների ծագման մի հին վարկածի, որի համաձայն, իբր, բոլոր ազգերը առաջացել են Բաբելոնի աշտարակի փլուզումից հետո ու փարաձվել աշխարհով մեկ: Ուստի և Նայկը Բաբելոնից է եկել, ու նրանից են ծագել հայերը: Իսկ փեղում այդ ժամանակ ապրել են սակավաթիվ մարդիկ (71, I, Ժբ): Այդ մասին հայ պատմիչը գրում է Արմենակին վերաբերող հաղորդման մեջ ցանկանալով ասել, որ լեռնաշխարհի արևելյան հարավ-ծում նրանից և իր սերունդներից էլ գոյացել են հայերը: Ելակետ ունենալով այդ և Արմենակի և նրա հաջորդների անուններից էլ բխեցնում է այդ փարաձառյալների փեղանուններն ու նախարարական փների հորջորջումները:

Նայ պատմիչը գրում է, թե Արմենակը իր անունով կոչել է լեռը Արագած, իսկ գավառը՝ Ուրն Արագածոյ:

Արագած անունը, կարծում ենք, կազմված է հայ. **արագազ** «որսի ցանց, որոգայթ» արմարից: Իրոք, այդ լեռան գագաթների միջև եղած անդունդը որոգայթ է: Նեփևաբար, հայոց արքայի գալու ժամանակ Արագածոտնում (Աշտարակի շրջան) ապրել են հայեր, որոնք իրենց լեզվով այդ լեռն անվանել են Արագազ (հմմ. 55, էջ 119):

Արմենակից հետո նրա որդի Արամայիսը (մ. թ. ա. 1040-1001 թթ.) Արարաբյան դաշտում հիմնում է Արմավիր քաղաքը (71, I, Ժբ): Արմավիր անունը, կարծում ենք, բաղկացած է հայ. **հ.ե. արմ** «գարմիկ» և **ավիր** «իշխան (<ավրի > օրի) արմավներից ու նշանակում է «փոհմիկ իշխան»: Ի դեպ, **արմ** բառը առկա է նաև Արամայիս (Արմայիս), Արամանյակ (Արմենակ) և Արամ անուններում, որոնցից առաջինի մեջ կարելի է նկատել նաև հայկական հեթանոսական Այս աստծու հորջորջումը:

Արամայիսը, ինչպես գրում է Մովսես Խորենացին, Արմավիր քաղաքը հիմնելուց հետո իր որդի Շարային հանձնում է հյուսիսային մի արգավանդ դաշտ, որն, իբր, նրա անունով կոչվում է Շիրակ (նույն փեղում):

Նայոց արքան նախարարական փուն է ստեղծում նշված փարաձառյալում: Սակայն ովքեր էին ապրում այդ ժամանակ Շիրակում, և արդյո՞ք Շարայի անունով է կոչվել այն: Այդ հարցերին, կարծում ենք, պատասխան են փայլապատմաբան իսկ հիշարակած անունները:

Շարա անունը, թերևս, բաղկացած է հայ. **շար** «շարվածք» արմարից և **-այ** անանցից: Իսկ Շիրակը, կարծում ենք, կազմված է **հայ. շիր** «կաթ» և **ակ** «աղբյուրի ակ» բառերով ու նշանակում է «կաթնաղբյուր»:

Ի դեպ, ինչպես գրվում են ուսումնասիրողները, հնում հայոց լեզուն 2 հնչյու-

նով սկսվող բառեր չի ունեցել: Դա հեպո և հայտնվել այդ լեզվում փոխառյալ բառերի միջոցով: Կարծում ենք՝ մ. թ. ա. XI դարի վերջին այդպիսի օտար բառաբանություններ, որոնք ունեին շարժյուններ և ներթափանցել էին հայերենի մեջ:

Տարևաբար, հայոց թագավորի որդին, Շիրակում դառնալով նախարար, կոչվել է փոխ ընկալապետի անունով Շարա: Այսպես հնարավոր էլ չէր լինի, որ Արամայիսը իր որդուն այնպեղ թագավոր նշանակեր: Եթե ընկալությունը օտար լիներ, չէր ընդունի կրակ:

Արամայիսից հեպո Արմավիրում թագավոր է դառնում Ամասիան (մ. թ. ա. 1001-970 թթ.), որը պակաս կառավարությունը փարածում է Մասիսի հյուսիս-արևելյան փեշերի գավառներում: Մովսես Լորենացին գրում է, որ նա լեռը իր անունով կոչում է Մասիս, իսկ իր որդիներից Յուլակին հանձնում է այդ փարածքի մի մասը, որպես ընկալապետ է կառուցում և կոչում նրա անունով Յուլակերպ: Իսկ մյուս մասը պալիս է Փառոսիս, որի անունով ևլ, իբր, կոչվում է փեղում կառուցում ավանք Փառախոս (71, 1, Ժ):

Մասիս անունը, կարծում ենք, կազմված է հայ. մաս «կտոր, մաս» բառից հին հայերենի հոգևակի հայցական հոլովի - (ի) ս վերջավորությամբ (հմմ. Մասիք, Մասնաց): Իրոք, այդ լեռը երկու գագաթներ ունի:

Փառախոսքը, թերևս, պարունակում է հայ. վառ «բազուկ (լեռան)» և իտպարմապները: Իսկ Յուլակերպն իր մեջ ունի հայ. ցուլ «ցուր» և ավելի հինում իրանականից փոխառյալ կերպ բաղադրամասերը (հմմ. Լուսակերպ, ավերակ գյուղ Նախիջևանի շրջանում, Լուսուք՝ Բարերոյի մոտ, Լուսորմ Տարունում և այլն):

Ուրեմն, Ամասիայից դեռ շատ առաջ Մասիսի հյուսիս-արևելյան փեշերին ապրել են հայեր, որոնք իրենց լեզվով անվանել են այդ լեռը և դրա լանջերի նշված ընկալապետները: Տայոց թագավորն էլ, իր երկու որդիներին դարձնելով այդ շրջաններում նախարար, կոչել է նշված ընկալապետների անուններով:

Այնուհետև Արմավիրում գահը ժառանգում է Գեղամը (մ. թ. ա. 970-921 թթ.), որը որոշ ժամանակ սեղ, այն փոխանցելով Նարմային (մ. թ. ա. 921-891 թթ.), գնում է հյուսիս-արևելքում գտնվող մի ծովակի ափ, մոտիկ լեռն, իբր, իր անունով կոչում է Գեղ, իսկ ծովակը և գավառը՝ Գեղարքունիք:

Դրանից հետո նա իր որդի Միսակին պալիս է այդտեղից հարավ գտնվող շրջանները մինչև այլև դաշտը, որ Երասի գետը, ճեղքելով լեռները, դուրս է գալիս: Նրա անունով, իբր, երկիրը կոչվում է Սյունիք, բայց պարսիկներն անվանում են Միսական (71, 1, Ժ):

Գեղ լեռան և Գեղարքունիք գավառի անունները բաղկացած են հայ. հ.-ե. գեղ «գեղեցկություն» արմապից ու բնութագրում են փեղակերպ: Դրանցից երկրորդի մեջ -ակունիք բաղադրամասը, որը հայ. մասնիկների միացություն է, ժողովրդական պոեզիայում դարձել է -արքունիք:

Գեղամ թագավորի անունը, կարծում ենք, վերցված է փեղանունից՝ հայ. հ.-ե. ամալ «ցեղ» բայի արմապի հավելումով ու նշանակում է «գեղալի»:

Սյունիք նահանգը, հավանաբար, այդպես կոչվել է փեղում սյունաձև ժայռե-

րով, իսկ Միսականը՝ սիսով (հմմ. սիս «հայկավ») հարուստ լինելու պատճառով:

Նայոց պեպրական իշխանությունը ևսխարարական փնտր սպեղծելու միջոցով հասարակվում է Սյունիքում, Սևանի ավազանում, Շիրակում մինչև Արաքսի հովիտը, Մասիսի հյուսիս-արևելյան լանջերին և, բնականաբար, Արարատյան հարթավայրում: Այդ բոլոր շրջաններում ապրում էին հայեր, ուստի և հայոց արքունիքի և փեղագինների միջև ոչ մի ընդհարում փնդի չի ունեցել: Նայոց պեպրական իշխանության փարածումն ու հասարակությունը այդ զավառներում բնացուցել է խաղաղ ճանապարհով մ. թ. ա. 1085-891 թթ.:

Մովսես Խորենացին գրում է, թե Միսական գունդը Վաղարշակ թագավորի օրոք ժառանգում է Աղվանից դաշտը՝ Երասխ գետից մինչև Նևարակերպ ամրոցը, որը կոչվել է Աղվանք բնության բաղադրության պատճառով (71, I, Ժը): Այդ անունը, իրոք, կազմված է հայ. հ.-ն. աղու «բաղցր, քնքուշ» (< աղ) արմափից և -ան ու -ք մասնիկներից: Նուն հայերը այդպես անվանել են ոչ միայն Արցախը, այլ նաև լեզգիական գեղերի երկիրը՝ ընկած Կովկասյան լեռների, Քուր գետի, Կասպից ծովի և Վրաստանի միջև: Լապին հեղինակները, Աղվանք անունը ձևափոխելով, դարձրել են Ալբանիա: իսկ հին պարսիկների մոտ այն դարձել է Առան, որն անցել է հայերենին որպես փոխառություն (52, էջ 168-178):

Աղվանք անունով երկու երկրներ կոչելը շփոթ է առաջացրել, որն էլ, կարծում ենք, պատճառ է դարձել հայկական Աղվանքը վերանվանելու Արցախ: Միջևադարում այդ անվանը փոխարինել է Կարաբաղը, որը Կովկասյան թաթարների կողմից սխալ կերպով ընկալվել է որպես կարա «սև» և բաղ «այգի»: Դա, անշուշտ, ժողովրդական ստուգաբանություն է, ուստի և կեղծ է, բանի որ այգին սև լինել չի կարող:

Կարաբաղ անունը, թերևս, կազմված է հայ. կարի «շատ» և հ.-ն. բաղ «մշուշ» (< բալ) արմափներից -ա- հոդակալով: Դա հասարակվում է Կարաբաղ փեղանվան անկայությամբ միջևադարյան Նայաստանի մի շարք զավառներում Արդահանի, Դիարբեքի, Կասանի, Սալմաստի, Կաղզվանի և Էջմիածնի շրջաններում:

Մովսես Խորենացու վկայությամբ Գուգարքում ևույնպես ևսխարարություն սպեղծվել է Վաղարշակի օրոք (71, I, Ժը):

Ի դեպ, Գուգարք (Գոգարք) անունը, կարծում ենք, կազմված է հայ. գոգ «փեշ» արմափից:

2. Արևելահայկական թագավորության հզորության ժամանակաշրջանը

Արևելահայկական թագավորությունը սպեղծվեց Արմենակի ջանքերով և աստիճանաբար զարգացավ Արամայիս, Լ՛մասիա, Գեղամ և Նարնա արքաների փիրակալության փարիներին:

Նարմայի (մ. թ. ա. 921-891 թթ.) իշխանության վերջին փարիսերին Միդիան նվաճում է Նայասփանի ինչ-որ զավառներ: Նրա հաջորդը Արամը (մ. թ. ա. 891-834), հակահարված է փռլիս թշնամու: Այդ մասին Մովսես Խորենացին գրում է. «Այս Արամը Նիսուսի Ասորեսփանիև և Նինվեիև փրելուց քիչ փարիներ առաջ, շրջակա ազգերից նեղվելով, հավաքում է հարազատ, քաջ և աղեղնավոր մարդկանց մի բազմություն՝ մոտ 50 հազար մարդ, վարժ նիզակավոր շար ուժեղ երկփասարդներ, հաջողակ ձեռքերով, սրտոտ ու հմուտ պատերազմող»:

Նա հանդիպում է հայոց սահմանների մոտ գրկվող մեղացիների քաջերին, որոնց առաջնորդում էր մի ոմն Նյուքար Մադես, հպարտ և պատերազմասեր մի մարդ, ինչպես ցույց է փռլիս նույն պատմագիրը: Դրանք մի անգամ քուշանների նման ասպատակելով սմբակներով ուրնակոխ արեցին Նայասփանի սահմանները և Մադեսը երկու փարի իրեն ենթարկեց այն:

Արամը հանկարծորեն նրա վրա հարձակվեց արևը ծագելուց առաջ՝ կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբոխը և իրեն՝ Նյուքարին էլ, որ Մադես էր կոչվում, ձերբակալելով բերեց Արմավիր և այնտեղ պարսպի աշտարակի ծայրին հրամայեց պարիս վարսել, երկարի ցից մեխելով ճակատի մեջ՝ ի ցույց դնելով անցորդներին և բոլոր այնտեղ եկողներին, իսկ նրա երկիրը մինչև Զարասպ կոչված լեռը, իրեն հպատակեցնելով՝ հարկատու դարձրեց մինչև Նիսուսի թագավորելն Ասորեսփանի և Նինվեի վրա» (71, I, 69):

Նայոց թագավորը իշխանության սկզբի փարիներին հավաքում է ընտիր գիկվորներ և սրեղծում 50 հազարանոց բանակ: Այնուհետև նա հարձակվում է մեղացիների գորքի վրա, որին զլխավորում էր Նյուքար Մադեսը, պարտության մատնում և վերջինիս կալանավորելով բերում մայրաքաղաք Արմավիր, մահապարտի ենթարկում, իսկ նրա դիակը ամրացնել է փռլիս պարսպի աշտարակի վրա՝ ճակատին մեխ խփած:

Արամը, հեղ վերցնելով թշնամու կողմից նվաճված ինչ-որ զավառներ, մինչև Զարասպ (ժմկ. Զեյլաշին՝ Ուրմիա լճից քիչ հարավ-արեմուտք) լեռը (Պարսկահայք և Մակուի շրջան) մտցնում է Նայասփանի կազմի մեջ, որոնք այդ վիճակում մնում են մինչև Նիսուսի գահակալելը՝ մ. թ. ա. 859 թիվը:

Արամի հաջորդ ռազմական գործողությունների մասին հայ պատմիչի աշխատության մեջ գրված է. «Նույն այս Արամը, արևելցիների հեղ ճակատամարտը վերջացնելուց հեղո նույն գորությամբ շարժվում է Ասորեսփանի կողմերը, այնտեղ ևս գրկում է իր երկրի մի ուրիշ ապակակիչ՝ Բարշամ անունով, հսկաների ցեղից, 40 հազար սպառազեն հեղնակով և հինգ հազար հեղյակներով. նա խիստ հարկերով սաստիկ նեղելով անասպար էր դարձրել բոլոր շրջակայքը: Արամը պատերազմելով ընդհարվում է նրա հեղ և հաղածում է նրան Կորդուսի միջով ու շարտում Ասորեսփանի դաշտը՝ շարերին կոտորելով, իսկ Բարշամը նրա գիկվորներին հանդիպելով սպանվում է: Այս Բարշամին ասորիները երկար ժամանակ աստվածացրած պաշտում էին իր բազմաթիվ քաջագործությունների պատճառով: Իսկ Ասորեսփանի դաշտերի մեծ մասը Արամը

հայաբնակության մեջ պահեց երկար ժամանակ» (71, I, Ժդ):

Նայոց արքան, ավարտելով պարտերազմը արևելքում մեղացիների դեմ, իր բանակով գնում է արշավանքի դեպի Ասորեստան: Նա Կորդուբից (Տիգրիս գետին խաբուրի խառնվելու փեշից հյուսիս ընկած փարածք) դուրս է բշտում Ասորեստանի գործին, որին առաջնորդում էր Բարշամ թագավորը: Վերջինս այդ պարտերազմում զոհվում է: Փաստորեն, Արամը Տիգրիսի վերին ավազանի խոռոչական երկրները, որոնց փիրանալու համար ասսուրական փիրակալը ձեռնարկել էր արշավանք, նվաճում ու միացնում է Նայոց թագավորությանը:

Նայոց արքայի այս պարտերազմը տեղի է ունեցել Միդիային հաղթելուց հետո: Եթե Արամը գահ է բարձրացել մ. թ. ա. 891 թ., ապա մարերի դեմ նրա պարտերազմը, հավանաբար, թագավորից պետք է խլեր գոնե մի քանի փարի, եթե նկատի ունենանք, որ նա դրան պետք է լուրջ նախապատրաստվեր:

Ասորեստանում մ. թ. ա. 890-884 թթ. իշխել է Թուրուլթի-Նինուրթա II-ը, որից հետո մինչև 859 թ. Աշտուրաձիրապալ II-ը: Իսկ այդ ռազմական ընդհարումներից, ինչպես նշում է Մովսես Խորենացին, տեղի են ունեցել Նինուսի գահ բարձրանալուց (մ. թ. ա. 859 թ.) առաջ:

Ուստի Բարշամ անունը վերաբերում է Ասորեստանի թագավոր Թուրուլթի-Նինուրթա II-ին, որը մ. թ. ա. 884 թ. ավարտել է իշխանությունը՝ զոհվելով Արամի դեմ պարտերազմելիս: Թուրուլթի-Նինուրթայի զոհվելու մասին ասսուրական գրավոր աղբյուրներում հիշատակություններ չկան:

Դա հաստատվում է նաև ասսուրական սեպագիր աղբյուրների փյվյակներով, որոնց համաձայն Թուրուլթի-Նինուրթան, անցնելով Կաշիարի լեռները (Ժմկ. Մարդին), կարողանում է մուտք գործել միայն Ամիդի շրջան (Ժմկ. Դիարբեքիր): Տիգրիսի վերին ավազանը նա չի կարողանում նվաճել (29, էջ 151):

Արամը Ասորեստանին հաղթելուց հետո գնեքն ուղղում է Կապադովկիայի դեմ. «Սա դեպի արևմուտք շարժվելով, առաջինի վրա 40 հազար հեթանակ և երկու հազար հեծյալ (ավելացնելով), հասնում է Կապադովկիայի կողմերը, մի տեղ, որ այժմ Կեսարիա է կոչվում: Այստեղ նրան պարտերազմով հանդիպում է Տիփանյան Պայապիս Քադյան, որը բռնացել և գրավել էր փարածությունները երկու մեծ ծովերի միջև, այսինքն՝ Պոնտոսի և Օվկիանոսի: (Արամը) նրան ընդհարվելով վանում և փախցնում է մի կղզի ասիական ծովում. աշխարհի (պահպանության) համար թողնելով Մշակ անունով մեկին իր ցեղից և 10 հազար զորք՝ ինքը վերադառնում է Նայաստան» (71, I, Ժդ):

Այսպիսով, Արամը 90 հազար հեթանակ զինվորներով և չորս հազար հեծյալներով նվաճում է Կապադովկիան, որն ընկած էր Սև և Միջերկրական ծովերի միջև: Այդ երկրի թագավոր Պայապայը (Պայապիս) փախուստի է դիմում և ապաստան գտնում Միջերկրական ծովի մի կղզում:

Նայոց թագավորը Կապադովկիայում կուսակալ է նշանակում Մշակ անունով մեկին, որի մոտ թողնում է փաստագրող զինվոր՝ երկրի պաշտպանության համար:

Մ. Աբեղյանը Պայապայ անունը կապում է հին հունական դիցաբանության Պայ առասպելական էակի հորջորջման հետ: Նա ուներ այժի ուրբեր և մարդու կերպարանք: Մովսես Խորենացին Կասպադովկիայի առաջնորդի անվան կողքին դնում է դրա հայ. թարգմանությունը՝ Քաղեայ, որը կազմված է հայ. բառ «արու այժ» բառից և ~~հայ~~ ամանցից:

Մ. Աբեղյանը, հենվելով այս փաստերի վրա, գտնում է, որ Պայապայը պարմական անձանավորություն չի եղել, քանի որ նրա անունը դիցաբանական ծագում ունի:

Այնուհետև Մ. Աբեղյանը պնդում է, թե քանի որ Բարշամի անունը նշանակում է «երկնքի որդի», և այդ թագավորը հեթազայում պաշտվել է ասորիների մեջ որպես աստված, ևս էլ իրականում գոյություն չի ունեցել: Եվ որովհետև Արամի հակառակորդները իրական չեն եղել, ուրեմն ևս էլ պարմական անձնավորություն չէ: (45, 24-25 էջ):

Պետք է նկատի ունենալ, որ նշանավոր թագավորները հնում մահից հետո աստվածացվել և պաշտվել են: Այդպիսին է եղել խեթական փրակալ Սուպիլիլիումնա 1-ը, որի անունը խեթական սեպագիր աղբյուրներում նրա մահից հետո հիշարակվում է աստված նշանակող ցուցիչով:

Ծիշյու է, Պայապայը առասպելական էակի անուն է, իսկ Բարշամը դիցանուն:

Այդ նույն ձևով Ասորեստանի թագավորների մեծ մասը կոչվել է աստվածների անուններով (հմմ. Թուրուլթի-Նինուրթա, Ադադ-Ներարի, Աշշուր-Լամիթապալ, Շամշի-Ադադ, Աշշուր-դան և այլն): Սակայն նրանք եղել են իրական պարմական անձեր՝ թագավորներ: Ուստի այդ կարգի մեկնաբանությունները բոլորովին հիմք չեն փայլա ինչպես Պայապային ու Բարշամին, այնպես էլ հայոց Արամ թագավորին համարել ոչ իրական անձեր:

Արամի կապարած հաջորդ գործերի մասին հայ պարմիչը գրում է. «Որովհետև ևս արևելյան և հարավային (կողմերը) նվաճել և հանձնել էր այս երկու ցեղերին՝ արևելքը Սիսակյաններին և Ասորեստանի կողմերը՝ Կադմուսի փան հաջորդներին. այլևս ոչ մի տեղից կասկած չունեն, ուստի երկար ժամանակ մնաց արևմուտքում» (71, 1, Ժ):

Նայոց թագավորը արևելքում Միդիայից հետո նվաճած շրջանները հանձնում է Սյունիքի Սիսակյան ևսիարարական փան, իսկ հարավում Տիգրիսի վերին ավազանի խուռիական գավառները՝ Կադմուս փան (խուռիական Կադմուսի, Ժմլ. Մարդին լեռների հյուսիս-արևելյան փեշերին) իշխանի տնօրինությանը:

Այս բոլորից նաև պարզ է դառնում, որ Արամի ժամանակ լեռնաշխարհի արևմտյան հայկական գավառները արդեն ներգրավվել էին նրա թագավորության կազմի մեջ, որին ենթարկվում էր նաև Կասպադովկիան: Այն գտնվում էր Եփրատ գետից անմիջապես արևմուտք՝ Սև և Միջերկրական ծովերի միջև:

Արամի այդ հսկայաձավալ Նայկական թագավորությունը, որն ընդգրկում էր ամբողջ լեռնաշխարհը՝ որոշ հարակից փարսիներով հանդերձ, չէր կարող անհայր մնալ ժամանակի աստորական փրակալներին: Դրանցից Աշշուրնամի-

րապալ II-ը (մ. թ. ա. 883-859 թթ.), որն իշխել է Արամի ժամանակ, մ. թ. ա. 879 թվականին վերագրվող մի սեպագիր արձանագրության մեջ ամբողջ լեռնաշխարհը, ի փարբերություն իր կախորդների, հիշատակում է որպես մեկ միասնական Նաիրի երկիր: Այդ անունը փվյալ դեպքում առաջին անգամ փոքրվում հանդիպում է եզակի թվով (28, N26 և 19, էջ 80): Ուրեմն, այդ Նաիրի երկիրը, որով Ասորեստանի թագավորը եկափ ունի Հայկական լեռնաշխարհը, Արամի ժամանակի Հայկական թագավորությունն է:

Աշշուրնաձիրապալ II-ը չի հաշտվել Արամի նվաճումների հետ, որոնք վերաբերում էին Տիգրիսի վերին ավազանի խոռոչական երկրներին: Նա զորքով սկզբից հայտնվում է Նիբոր (ժմկ. Ջուդի) լեռան շրջանում և ապա Կադմուխի երկրում (Կադմյապուն): Այնուհետև Ասորեստանի թագավորը մտնում է Խաբիսի երկիր (ժմկ. Բոհյան գետի հարավային ավազան) և ապա՝ Խուբուշկիա (ևույն գետի հյուսիսային հովիտ): Ընդ որում նա դրանք համարում է Նաիրի երկրներ:

Այդ բոլորով հանդերձ Հայկական թագավորությունը, որոշ փարսածքային կորուստներ կրելով հարավում, շարունակում էր մնալ որպես հզոր պետական միավոր մինչև ասսուրական հաջորդ փիրակալ Նինուսի՝ Սալմանասար III-ի գահ բարձրանալը՝ մ. թ. ա. 859 թիվը:

3. Արևելահայկական թագավորության անկումը և օտար՝ քիսյանական պետության վերելքը

Նինուսը՝ Սալմանասար III-ը, մ. թ. ա. 859 թ. Ասորեստանում դառնալով թագավոր, ևույն փարսում ձեռնարկում է արշավանք դեպի Տիգրիսի վերին ավազան, Բոհյանի հովիտում գրավում է Խուբուշկիա երկիրը և ապա հարձակվում Վանա լճից անմիջապես հարավ-արևելք գտնվող Արամն ուրարտացու Սուգու-նիա ամրոցի վրա (28, N27):

Դա, ինչպես հայտնի է, Ուրարտու պետության և նրա սրբա Արամնի մասին առաջին հիշատակությունն է գրավոր աղբյուրներում:

Ասորեստանի այդ փիրակալը մի քանի փարսի անց՝ մ. թ. ա. 856 թ. , վերադառնալով դեպի Սիրիա ձեռնարկած արշավանքից, զորքով մտնում է Ալզի երկիր (Տիգրիսի վերին հովիտ), այնտեղից անցնում է Խուվա՝ Արամանիի ստորին ավազան, շարժվելով դեպի արևելք, հասնում Սուխմու երկիր, որը գտնվում էր Բյուրակնի լեռների արևելյան փեշերին, նվաճում այն, ապա ներխուժում Դայա-նի, որից հետո, թեքվելով հարավ, Վանա լճի ավազանում հարձակվում է Ուրարտուի վրա, գրավում նրա Արձաշկու մայրաքաղաքը (հայկ. Արճեշ), պարտության մատնում Արամնի (Արամու) զորքին և հարուստ ավարով վերադառնում է Ասորեստան (28, N27, II):

Ենթադրվում է, որ Սալմանասարի այս արշավանքի հետևանքով Հայկա-

կան թագավորությունը կորցնում է և՛ Կապադովկիան, և՛ Տիգրիսի վերին ավազանի՝ նախապես գրաված խոռիական երկրները: Իսկ Նայասարանի արևմտյան գավառները թշնամու հարձակման հերևանքով թալանվում ու ավերվում են: Վանի նահանգում էլ առանձնացել էին Ուրուարրի երկրից (Տիգրիս և Խարուր գետերի միջև) ժամանակին այնպեղ սպասարան գրամ ուրարտացիները, որոնք Արամնի գլխավորությամբ սրբեղծել էին թագավորություն (տես ստորև):

Արամի համար դա նա մեծ կորուստ պարբ է համարվել:

Տավանաբար, Սալմանասար III-ի՝ Նինոսի այս արշավանքին է վերաբերում Մովսես Խորենացու «Նայոց պատմության» հեղինակ հաղորդումը. «Իսկ Նինոսը Նինվեում թագավորելով մտքում պահում ուներ իր նախնիի՝ Բելի վրեժի հիշատակը, գրույցներից լսած լինելով, և երկար փորձեր մտածում էր վրեժխնդիր լինել, դիպելով ու սպասելով նայասարավոր ժամանակի, որպեսզի քաջ Նայկի սերունդներից ամեն մի ճեպ ոչնչացնի: Բայց կասկածելով, թե այդպիսի ձեռնարկությունը կարող է նրա թագավորության կործանման պարճառ դառնալ, իր չար խորհուրդը թաքցնում է, (Արամին) հրամայում է առանց կասկածի իր իշխանությունը վարել, իրավունք է փալիս մարգարտե վարսակալ կրել և երկրորդը կոչվել» (71, I, Ժդ):

Կարծում ենք՝ այսպեղ կցկտուր կերպով ներկայացված է Սալմանասար III-ի մ. թ. ա. 856 թ. Նայասարան կարարած արշավանքը, որի մասին հայ պատմիչը միայն ակնարկ է անում:

Ատրեսարանի արթան իր այդ արշավանքի ժամանակ Դայանեի երկրից՝ Տայրից չի գալիս դեպի Արարապյան դաշտ, որպեղ գրկվում էր հայոց Արմավիր մայրաքաղաքը: Նա գորքով թեքվում է դեպի հարավ: Դա, կարծես, հաստատում է հայ պատմիչի այն վկայությունը, որի համաձայն Ատրեսարանի փրակալը հաշտվում է Արամի հետ, նրան համարում է երկրորդը իրենից հետո և թույլ փալիս կրել մարգարտե վարսակալ:

Նայասարական այս փոխհարաբերությունների մասին մեր պատկերացումներն ավելի համակողմանի են դառնում Դիոդորոս Սիկիլիացու «Ղարմական գրադարան» աշխատության հերևակալ վկայությամբ. «Այնուհերև նա (Նինոս), մեծ գորքով ներխուժելով Արմենիա, և մի շարք քաղաքներ ավերելուց հետո կտորեց րնդի բնակիչներին, ոստին նրանց թագավոր Բարզանեսը, տեսնելով, որ ինքն ի վիճակի չէ նրա դեմ կռվելու, առապ կվերևերով դիմավորեց նրան և սասաց, որ ինքը կկատարի նրա բոլոր հրամանները: Իսկ Նինոսը նրան վերաբերվեց մեծառոգաբար և համաձայնվեց, որ նա փրիի Արմենիային և, մնալով իր բարևկամը, գորք ուղարկի և միջոցներ իր բանակի համար» (63, էջ 36):

Եթե Նինոսը Սալմանասար III-ն է, իսկ դա այդպես է, ուրեմն Դիոդորոսի (մ. թ. ա. I դ.) հիշատակած Բարզանեսը՝ Արմենիայի թագավորը, հայոց արթա Արամ է: Բարզանես բարը, կարծում ենք, հայ. բարձ «պարիլ» արմարն է: նույն լեզվի -անի ածանցով և Արամի փրիդոսն է եղկ, որը և հին հունարենում պերբ է հնչեր կշված ձևով:

Նկարի ունենալով այս և հենվելով վերը բերված հաղորդման փվյալների վրա՝ կարելի է ենթադրել, որ երբ Նինոսը՝ Սալմանասար III-ը, նվաճում է Դա-յաննին՝ Տայքը, Արամը գնում է ընծաներով կրան քնդառաջ, և երկուսի միջև փե-րի է ունենում համաձայնություն, որ Նայասարանը Ասորեստանին զինվորներ և միջոցներ մատակարարի: Հավանաբար, դրա համար էլ Նինոսի գորքը այլևս չի մտնում Արարարյան հարթավայր:

Նրանց միջև կայացած այդ պայմանավորվածությունը նպատակաուղղված պետք է լիներ առաջին հերթին Վանի նահանգի նորաստեղծ Ուրարտու պետու-թյան դեմ, քանի որ և՛ մեկի, և՛ մյուսի համար այն բարեկամ պետություն չէր:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Նինոսը համաձայնվում է, թե Արամը կախկի-նի նման փրփի ողջ Նայաստանին, վերջինս շատ շուտով կորցնում է իր արևմու-յան գավառները:

Այսպես, երբ Սալմանասար III-ը մ. թ. ա. 844 թ. վերստին ձեռնարկում է արշա-վանք դեպի Նայկական լեռնաշխարհ, այս անգամ արդեն ուղղված միայն Ուրար-տուի դեմ, վերջինիս թագավոր Արամեն այդ ժամանակ արդեն նվաճել էր արևմու-յան Տիգրիսի և Եփրատի ակունքների միջև ընկած տարածքները (28, N31):

Դա նշանակում է, թե Նայկական թագավորությունը արդեն կորցրել էր Արա-մանի և Եփրատի վերին ավազանի իր գավառները: Դրանք նվաճվել և կցվել էին Ուրարտու պետությանը:

Այդ արշավանքից մեկ տարի անց Վանում սկսում է գահակալել Մարդուրի I-ը (մ. թ. ա. 843-825 թթ.), որի իշխանության տարիներին ասսուրա-ուրարտա-կան ռազմական ընդհարումները կատաղի բնույթ են կրում:

Արամի մահից հետո Արմավիրում գահը փոխանցվում է Արա Գեղեցիկին (մ. թ. ա. 834-809 թթ.), որի մասին Մովսես Խորենացու աշխատության մեջ կար-դում ենք. «Արան Նինոսի վախճանվելուց թիչ տարիներ առաջ խնամակալ դար-ձավ իր հայրենիքին՝ Նինոսից նույնպիսի շնորհի արժանանալով, ինչպես իր հայր Արամը» (71, I, Ժ):

Նայկական թագավորությունը, որն ամփոփված էր լեռնաշխարհի արևելյան շրջանների սահմաններում, Արա Գեղեցիկի ժամանակ շարունակում էր մնալ որպես Ասորեստանին ենթակա պետություն:

Հայ պարամիչը գրում է, որ այդ ժամանակ երկիրը Արայի անունով կոչվում է Այրարապ: Այն ունի նաև Արայարպ տարբերակը:

Այրարապ անունը նշանակում է Արայի արպ «մշակելի հող»:

Այդ ժամանակ Բիայնիլիի (Ուրարտու) թագավոր Իշպուիսին (մ. թ. ա. 823-811 թթ.) առաջին անգամ Նայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջանները՝ Այրարապը հիշատակում է Էփիուսի անունով (36, N20), որը, կարծում ենք, բաղկացած է խուրի-ուրարտական eti «անձ» արմատից և - (u) ni անձանցից ու նշանակում է «անձնական»: Հավանաբար, Էփիուսին Այրարապ անվան անուղղակի թարգմանությունն է: Այդ երկիրը կոչվել է Արայի անձի անունով, ուստի և ուրարտացիները կարող էին այն անվանել Էփիուսի «անձնական»:

Արա Գեղեցիկի ժամանակ (մ. թ. ա. 834-809 թթ.) հայ-ուրարպական փոխ-հարաբերությունները ավելի են սրվում:

Մոտ մ. թ. ա. 824 թ. Իշայունոնիսին իր որդի Մենուայի հետ ձեռնարկում է արշավանք դեպի Էփրոսի՝ Այրարատ և նվաճում նրա Ռիփերուխի (Նայկական Պար լեռների հյուսիս-արևելյան լանջեր), Լուշա (հմմ. Ճորոխի ավազանի հարավի Լուսինք գյուղ) և Կապարգա (հայկ. Կղարջք՝ Ճորոխի սպորին հովտում) երկրները, որոնց օգևության էին եկել Էփրոսիի գորամիավորումները (36. N20 և 19, էջ 146-150):

Վանի թագավորի ռազմական գործողությունները, ուղղված Էփրոսիի դեմ, կրկնվում են նրա իշխանության հաջորդ փարիսների ընթացքում:

Մ. թ. ա. 810 թ. Ասորեսրանում Շամշի-Ադադ V-ի մահից հետո գահը անցնում է նրա դեռահաս որդի Ադադներարի III-ին, որին փոխարինում է մայրը՝ Շամմուրամաթը (մ. թ. ա. 810-806 թթ.):

Ասորեսրանի թագուհին բանակցություններ է սկսում Նայասրանի հետ. «Իսկ Նինոսի վախճանվելուց կամ Կրեպե կղզի փախչելուց հետո, ինչպես համոզված եմ, Շամիրամը իր ախար համարձակ պատվելով՝ Արա Գեղեցիկի մոտ պատգամավորներ է ուղարկում ընձաներով ու նվերներով և շատ աղաչանքներով ու պարգևների խոսպումով խնդրում գալ Նինվե իր մոտ կամ իրեն կին առնել ու թագավորել այն ամենի վրա, որոնց փրկում էր Նինուր, և կամ նրա ցանկությունը կատարել ու մեծամեծ նվերներով խաղաղությամբ իր տեղը դառնալ» (71. 1. Ժն):

Կարծում ենք, խիստ կասկածելի է հայ պատմիչի ներկայացրած այս սիրային պատմությունը: Սակայն մի բան ակնհայտ է, որ Ասորեսրանի թագուհին բանակցություններ է վարել Նայկական թագավորության հետ, որը փակուղի է մտել: Նայոց արքան, օգտվելով առիթից, ցանկացել է Ասորեսրանի գերիշխանությունից ձերբազատվել, ինչն էլ սրել է նրանց հարաբերությունները:

Այդ նույն տարում մ. թ. ա. 810 թ., Վանում Մենուան դառնում է թագավոր: Շամմուրամաթը, ի տարբերություն Ասորեսրանի նախորդ փրակալների, ոչ մի ռազմական գործողություն չի ձեռնարկում Վանի թագավորության դեմ: Նրա իշխանության տարիներին, ինչպես երևում է աստուրական և ուրարպական սեպագիր աղբյուրներից, այդ երկու երկրների միջև թշվառական հարաբերություններ չեն եղել:

Մովսես Խորենացին նշում է, որ Շամիրամը Վան է ուղարկում բազմաթիվ բարի, պղնձի, երկաթի մասնազեպներ և կառուցել է փալիս մի մեծ ջրանցք, որը կոչվում է նրա անունով (71. 1, Ժգ): Նայ պատմիչը նրան է վերագրում Վանի շրջանում այդ ժամանակ իրականացված բոլոր կառույցներն ու նույնիսկ սեպագիր արձանագրությունները:

Այդ բոլոր շինությունները և ջրանցքը, ինչպես հայտնի է ուրարպական սեպագիր արձանագրություններից, Մենուան է կառուցել փվել:

Կարծում ենք, ավելի ճիշտ կլինի մտածել, որ Շամիրամը, բարեկամանալով Վանի թագավորության հետ, մեծ օգևություն է ցուցաբերել նրա փրակալին՝

դրանք իրականացնելու համար: Առանց հզոր Ասորեստանի գործուն ւաջակցության հնարավոր չէր լինի կառուցել Շամիրամի անունով կոչվող ջրանցքը:

Թագուհու իշխանության փարիսերին Վանի արքա Մենուսն միայն մեկ անգամ է արշավանք ձեռնարկել դեպի Արարատյան դաշտ: Դա փնդի է ունեցել մ. թ. ա. 809 թ. , որի ժամանակ նա կվաճել է Մասիսի հյուսիս-արևելյան լանջերի Էրիկուախի երկիրը և առաջ խաղալով գորթով հասել է Արաքս գետը: Դրա մասին Ցոլակերպում նրա թողած սեպագիր արձանագրության մեջ կան հանգամանալից փվյալներ (36, N30, N 31, 19, էջ 155):

Նայաստանի վրա արշավել է նաև Շամիրամը. «Երբ պարզամավորները շատ անգամ երթնեկություն կարարեցին, և Արան չհամաձայնվեց, Շամիրամը սաստիկ չարանալով, պարզամավորությունը դադարելուց հետո, վերցնում է իր գորբի բազմությունը և շփալում է գնալ հասնել Նայաստան Արայի վրա: Բայց որքան դեմքից կարելի էր գուշակել, շփալում էր ոչ այնքան նրան սպանելու կամ հալածելու, որքան կվաճելու կամ իր ձեռքը գցելու.....: Շփալով գալիս հասնում է Արայի դաշտ, որ նրա անունով կոչվել է Այրարատ: Ճակատամարտը պարտաստելիս նա իր գորապետներին պարվեր է փախիս, եթե դեպքը բերի, պկար է ջանալ կենդանի պահել Արային: Կովի ժամանակ Արայի գորքը ջարդվում է, Արան էլ ընկնում է պարերազմի մեջ Շամիրամի կրտիճներից.....: Իսկ երբ հայոց գորքը պարտաստվում էր նորից պարերազմել Շամիրամ փիկնոջ հետ, Արայի մահվան վրեժն առնելու համար (Շամիրամն) ստում է. «Ես իմ աստվածներին հրամայեցի նրա վերքերը լիզել, և նա կկենդանանա»: Եվ նրա մասին այսպիսի լուրեր փարածելով մեր Նայոց երկրում և բոլորին համոզելով խռովությունը խաղաղեցնում է» (71, I, ժե):

Կարծում ենք՝ հայ պարմիչի աշխատության մեջ ինչպես ջրանցքի և մյուս կառույցների շինարարությունն է Մենուայի փոխարեն վերագրված Շամիրամին, այնպես էլ՝ Վանի թագավորի մ. թ. ա. 809 թ. արշավանքը, որի ժամանակ նա հասել էր Արաքս գետը:

Կարելի է ենթադրել, որ այդ ռազմական գործողությանը Շամիրամն իր գորախմբով մասնակցել է: Նայոց թագավոր Արան, հավանաբար, զոհվել է հենց այդ պարերազմում:

Նավանաբար, Շամիրամի կողմից վարվող այդ քաղաքականությունը՝ Վանի թագավորության հետ դաշնակցելը ընդդեմ Նայաստանի, նրա նախորդների համար խորթ էր և մերժելի: Դա այն էական պարճառներից մեկն էր, որը նպաստեց թագուհու կործանմանը: Նրա որդի Նինվասը, հավանաբար, փոքր գորախմբով գալիս է Վան մտրը պարժելու համար, որը փախուստի է դիմում: Մուսերավորները հասնում և սպանում են Շամիրամին (71, I, ժը, ժթ):

Դրանով իսկ վերջ է փրվում Ասորեստանի և Վանի թագավորության դաշնակցությանը:

Պարմահայրը հաղորդում է նաև, որ «Շամիրամը դեռ իր կենդանության ժամանակ Արայի որդուն, որ..... փասերկու փարեկան երեխա էր.... նրա անունով

կոչում է Արա և Եշանակում է մեր երկրի գլխավոր՝ սրբանց վարահելով, և ասում են, թե ևս պարերագնում Շամիրամի հեպ մեռավ» (71, I, ի):

Այնուամենայնիվ Շամիրամի օրոք Նայկական թագավորությունը կրկին դառնում է Ասորեստանին ենթակա: Երկրում վերակացու էր դեռահաս Արայան Արան, որը գոհվում է մ. թ. ա. 806 թ. թագուհու հեպ միասին:

Նրանից հեպո Արմավիրում գահը փոխանցվում է Անուշավանին, որի մասին Մովսես Խորենացին գրում է. «Քայց (Մար Աբասը) պարմությունը շարունակում է այսպես. Արայան Արան պարերագմի մեջ մեռնում է Շամիրամի հեպ՝ թողնելով արու գավակ՝ շար գործույա հանճարախոս Անուշավան Սոսանվերին» (71, I, ի):

Իհարկե, դեռահաս Արայան Արան, որը վերակացու է դարձել հայ պարմիչի իսկ խոսքերով ասած 12 փարեկան հասակում (մ. թ. ա. 809 թ.) և գոհվել է թագուհու հեպ (մ. թ. ա. 806 թ.), չէր կարող իրենից հեպո արու գավակ թողնել: Ուարի Անուշավանը, հավանաբար, հայոց արքայապոռնի մեկ այլ ներկայացուցիչ է:

Շամիրամից հեպո Ուրարտուի թագավոր Մենուան ձեռնարկում է արշավանք դեպի Ճորոխի ավազան: Այնպեղ ևս նվաճում է Դիաուխին (Տայքը)՝ Շաշիու կենտրոնով և Ջուա (ուշ Զիվին) ու Ուրուխաի (ուշ Ուխիթ) քաղաքներով (36, N36):

Մեկ այլ անգամ նրա դեմ գնեթի են դիմում արևմուտքի Ծուպանի (Ծուփ) և Խուզանա (հայկ. Խուզան) երկրները:

Ադադներարի III-ը՝ Նինվասը, մոր մահից հեպո իր ձեռքը վերցնելով իշխանությունը, խիստ կերպով սրում է հարաբերությունները Ուրարտուի հեպ: Մենուան ձեռնարկում է մի շարք արշավանքներ դեպի Ասորեստանի հյուսիսային սահմանները՝ Տիգրիսի վերին ավազանի խուրիական երկրները նրանից խլելու նպատակով (29, էջ 169-173):

Վանի թագավորը հեպագա փարիներին ձեռնամուխ է լինում երկրի պաշտպանական և փնտեսական հզորության ամրապնդման գործին՝ կառուցելով մի շարք ամրոցներ և անցկացնելով ջրանցքներ հողերի ոռոգման համար: Դրանով իսկ Մենուան հիմք է դնում Ուրարտու պետության հզորությանը, որը և իրագործում է նրա հաջորդը՝ Արգիշտի I-ը:

4. Արևալահայկական թագավորության կործանումը մ. թ. ա. 782 թ.

Անուշավանի (մ. թ. ա. 806-782 թթ.) իշխանության փարիներին վերաբերող քաղաքական իրադարձությունների մասին վաղ միջնադարի հայ պարմիչների աշխատություններում շարքից փեղեկություններ կան: Դրանք վերաբերում են նրա գահընկեց լինելուն:

Այդ ժամանակաշրջանի լեռնաշխարհի պարամական անցքերի մասին հաղորդումներ հանդիպում ենք ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում:

Վանի փիրակալ Մենուաս փերեսական գործունեությանը զուգընթաց սփռված է լինում ձեռնարկել մի շարք արշավանքներ լեռնաշխարհի ասպարամբաձ գավառների ու կահանգների դեմ:

Մ. թ. ա. 786 թ. Տուշպայում (Վան) գահը փոխանցվում է Արգիշտի I-ին: Նա արշավում է վերսփին ասպարամբաձ Դիաուխի (Ճորոխի ավազան, հայկ. Տայք) դեմ և նվաճում այդ երկրի Ջուա (ուշ Ջիվին) արքայանիստ քաղաքը, Խուշանի (հմմ. ուշ Խոշ գյուղ և իր շրջան), Բիանի (հմմ. ուշ Վան գյուղ, 67, քար-փեղ) և Դիդինի (հմմ. ուշ Դյուփեր գյուղ) երկրները:

Այդ ռազմական գործողության ժամանակ Արգիշտին գործով անցնում է «երկրի դարպասներով»՝ Երասխի ակունքի լեռանցքով և Կարևո սահանգում գրավում Կադա (հմմ. Կարար երկրի՝ Կարևո գավառ), Աշկալաշի (հմմ. Աշկալե գյուղ) ու Շաշիլու երկրները: Այդ ժամանակ Տայքին օգնության էին գնացել Էփրունիի՝ Այրարափի Լուշա (հմմ. Լուսինք գյուղ Ճորոխից հարավ), Կարարգա (հայկ. Կղարջք), Էրիախի (արևելյան Շիրակ, հմմ. Երի-ագարակ գյուղ), Կուլի-անի (Արագածի հյուսիսային լանջեր, հմմ, հեփազայի Գյուլիջան գյուղ և իր շրջան), Գուլուրախի (Երասխի և Ախուրյանի միացման անկյուն, հմմ. Գուլուր գյուղ), Ուիփերուխի (Իգդիրի շրջան), Ապունի (Նավևունիք՝ Երասխի հովտում), Իգանի (Չրդր լճի հարավային ավազան) երկրների գորամիավորումները: Էփրունին մեծ դիմադրություն է գույց փայխ Վանի թագավորի այդ ռազմական գործողությանը: Այնուամենայնիվ թշնամուն հաջողվում է նվաճել Դիաուխին՝ Տայքը, Շերիագին՝ Ագորդը, Երասխի վերին հովտի Տարիունին՝ Դարույնքը և Ջարախա երկիրը՝ Չավախքը (36, N121, N128, B, և 19, էջ 181-193):

Մ. թ. ա. 785 թ. Վանի թագավորը ծավալում է ռազմական գործողություններ Վանա լճից հարավ ընկած Խուբուշկիա երկրի դեմ: Նույն փարում նա կռվում է նաև հյուսիսում (19, էջ 198):

Մ. թ. ա. 784 թ. Ուրարտուի դեմ են դուրս գալիս Էփրունիի՝ Այրարափի Արի-լիանիսի (Արեդյանք Երասխի հովտում), Կուարգանի (հմմ. արևմտյան Շիրակի Կյուարգանի գյուղ), Ուլուրգանի (սախորդից քիչ հյուսիս), և Անիշթիրգա (հմմ. Անի քաղաք) գավառների հայ բնակչությունը (19, 198-199):

Այնուհետև ուրարտական զորքը, նվաճելով Ախուրիանի երկիրը (Սարիդա-միշի շրջան), կտրուկ փոխում է ուղղությունը դեպի արևելք և Կարս-Գյումրի-Վանաձոր-Դիլիջան ճանապարհով մտնում Լ Սևանի ավազան՝ հասնելով Ուրու-րի-Էփրունի երկիր, որը Այրարափի մեկ այլ հարվածն է եղել (հմմ. 19, էջ 200):

Մ. թ. ա. 783թ. Արգիշտի I-ը արևմուտքում նվաճում է Խապե երկիրը (ուշ Կի-լիկիա), Մելիփեան՝ Մալաթիան և այլ փարածքներ (19, էջ 203):

Մ. թ. ա. 782 թ. ուրարտական թագավորը գործով անցնում է Արաքս գետը և գրավում Ազա երկիրը Արարատյան դաշտում (36, N27, II): Այնուհետև նա նվաճում է Ուլուսին Արոյանի շրջանը, որի մասին Էլսարում թագավորի թողած սե-

պագիր արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Խալդի ասարվածը (արշավանքի) դուրս եկավ իր զենքով, և ևվաճեց Էփիունի երկիրը: Խալդին հզոր է, նրա զենքը հզոր է: Խալդի ասարվածը գորությանը Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, դուրս եկավ արշավանքի, նվաճեց Ուլուանի երկիրը՝ Դարանի քաղաքի երկիրը» (36, N131):

Արգիշտի I-ը այս արշավանքի հաջորդ փուլի մասին փարեգրության մեջ գրում է. «Խալդի ասարվածը դուրս եկավ (արշավանքի) իր զենքով (՝), ևս հաղթեց Էփիունի երկրին, հաղթեց Քիեխունի քաղաքի երկրին» (36, N127, II, 25-26):

Այս երկու հաղորդումներով Արգիշտին ազդարարում է Էփիունի երկրի՝ Այրարաթի գրավման մասին: Արարաթյան դաշտը նվաճելուց հետո ևս գործով մտնում է Ուլուանի՝ Արովյանի շրջան և ապա Քիեխունի երկիր՝ Նրագդանի շրջան:

Դրանից հետո ևս մուտք է գործում Սևանի ավազան, գրավում արևմտյան ափի Իշտիկունի, հարավի Լիթիունի (ժմկ. Լիճք և իր շրջան) երկրները և անցնելով Ալիշտուն (հայկ. Ալիշտալու գյուղ)՝ հասնում է Ուդուրի-Էփիունիի սահմաններին (19, էջ 209-210):

Ճիշտ է, ուրարտական թագավորը հաղթել է, բայց չի կշռում, թե փրկի հայկական գործը ինչպիսի դիմադրություն է: Գույց փվել այդ՝ նվաճումների ժամանակ, ինչ ճակատամարտեր է փվել: Արգիշտի I-ի սեպագիր աղբյուրների հաղորդումները, որոնք խիստ միակողմանի բնույթ ունեն, ստեղծում են այնպիսի պատրանք, ըստ որի ևս ուղղակի հաղթարշավ է կատարել:

Այդ նույն փարում մ. թ. ա. 782 թ., ևս կառուցում է Էրեբունի բերդը, կայագոր փրկադրելով այնպեղ, Էփիունի թշնամի երկիրը՝ Այրարաթը, հնազանդ պահելու համար: Ավերելով հայոց մայրաքաղաք Արմավիրը՝ Արգիշտին փրկում նոր բերդ է կառուցում և կոչում իր անունով՝ Արգիշտիխինիլի: Դրա մասին Սարդարաբաղում նրա թողած արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Նոյակապ ամրոց ես կառուցեցի, անունը դրեցի Արգիշտիխինիլի» (36, N137, 3-5):

Մ. թ. ա. 782 թ. այս խոշոր իրադարձությունը՝ Այրարաթի (Էփիունի) նվաճումը Արգիշտիի կողմից, բնականաբար, իր արպագույունը պետք է ունենար հայոց ավանդական պատմության մեջ:

Նիշենք, որ հայոց Անուշավան թագավորը Արմավիրում սկսել է իշխել Արայան Արայի և Շամիրամի գոհվելուց հետո՝ մ. թ. ա. 806 թ.:

Նրա մասին Մովսես Խորենացին գրում է. «Այս Անուշավանը, բավական ժամանակ արհամարիանք կրելով Չամնեսից, փառապում էր արքունի դռանը» (71, I, ի): Դա վերաբերում է Ասորեստանի արքունիքին և նրա թագավոր Չամնեսին, որից հայոց արքա Անուշավանը օգնություն էր խնդրում:

Մ. թ. ա. 782 թ. Ասորեստանում սկսում է գահակալել Սալմանասար IV-ը: Այդ նույն փարում Արգիշտին նվաճում է Էփիունիև՝ Այրարաթը, և ավերում Արմավիրը:

Չամնեսար, ինչպես վերը փեսանք, Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար IV-ն է: Բնական է, որ հայոց արքա Անուշավանը, Արմավիրում գահընկեց լինելու

լուց հեփո, պեփք է դիմեր իր դաշնակից Ասորեսպասին՝ օգնություն խնդրելով նրա փրակալից:

IX դարի հայ պատմիչ Նովհանես Դրասխանակերպոցին Անուշավանի մասին հայտնում է. «Սրա ցեղից և զավակներից փրորոջ չդարձան հայրենի իշխանությանը, այլ ուրիշ ոմանք բռնակալներ ոչ ըստ ցեղի փրեցին Թորգոմյան աշխարհին» (68, էջ 19-20):

Օփարները, բռնակալները, ոչ ցեղակիցները եղել են ուրարտացիները, որոնք բռնի կերպով Անուշավանից խել են գահը և փրել Թորգոմյան աշխարհին՝ Այրարափին:

Ալևկհայր է. որ այս ամենը վերաբերում է ուրարտական թագավոր Արգիշտի I-ին, որն առաջին անգամ մ. թ. ա. 782 թ. նվաճում է Էփրոսին՝ Այրարափը և Արմավիրում գահընկեց է սևում հայոց արքա Անուշավանին:

XII դարի հայ ժամանակագիր Սամվել Անեցու աշխատության մեջ Պարոյր թագավորի գործունեության կապակցությամբ նշված է. «Սրանից առաջ ոչ ըստ ցեղի, այլ բռնակալ մարդիկ հանդես գալով փրեցին աշխարհին» (77, էջ 44-45):

Պարզ է, որ այս փեղեկությունները վերաբերում են Վանի ուրարտական փրակալներին, որոնք մ. թ. ա. 782-681 թթ. ամբողջ լեռնաշխարհում ձեռք էին բերել լիակատար իշխանություն:

Դա հաստատվում է նաև Սեբեոսի «Պարմության» կազմում հանդես եկող «Խոստարանության» փվյալներով. «Այն ժամանակ Շամիրամը փրեց Նայասպան երկրին և այնուհետև ասորեսպանցի թագավորները փրեցին մինչև Սենեբերիմի մահը» (74, Ա. 25):

Նայ պատմիչը Շամիրամից հեփո Նայասպանում իշխած փրակալներին՝ Վանի ուրարտական արքաներին, կոչում է ասորեսպանցի, գուցե, նկարի ունենալով, որ նրանք Ասորեսպանի կողմերից էին եկել և նրանց արվեստն ու մշակույթը նաև սեպագրերը աստորական էին:

Այսպիսով, մ. թ. ա. 782 թ. Արևելահայկական թագավորությունը վերջնականապես կործանվում է Վանի ուրարտական բռնակալների հարձակումների հետևանքով, որոնք փրում են Նայասպանին մինչև Ասորեսպանի թագավոր Սենեբերիմի սպանության փարին՝ մ. թ. ա. 681 թիվը:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԶՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1. Ովքեր էին ուրարացիները և երբ նրանք հայտնվեցին Վանի նահանգում:

Ժամանակագրության հարցերը քննարկելիս պարզվեց, որ Մովսես Խորենացուն հայրնի էր, թե Վանի թագավորությունը պարմական ասպարեզ է եկել Նիհնոսի ժամանակ, այսինքն՝ մ. թ. ա. 859 թ. , սկսել է հզորանալ Շամիրամի օրոք (մ. թ. ա. 810-806 թթ.), իսկ անկում է ապրել Սկայորդու ժամանակ (մ. թ. ա. 680 թ.): Մյուս հայ պարմիչները, հասարաբերով այդ փաստերը, Վանի թագավորության կործանումը կապում են Պարուրի անվան հետ:

Այնուամենայնիվ, հարց է առաջանում, թե ովքեր էին ուրարացիները և ե՞րբ էին հայտնվել Հայկական լեռնաշխարհում:

Ասորեստանի փիրակալ Մալմանասար I-ը մ. թ. ա. 1274 թ. Հայկական լեռնաշխարհի հարավում նվաճում է Ուրուարրի անունով մի երկիր՝ իր ութ գավառներով, որոնք են՝ Խիմմե, Ուափկուն, Բարգուն, Սալուա, Խալիլա, Լուխա, Նիլիպախրի և Ջինգուն (28, N 2): Սա այդ երկրի վերաբերյալ առաջին վկայությունն է սևազգիր աղբյուրներում:

Խիմմեն, ինչպես պարզել է Ն. Հարությունյանը, սահմանակից էր այժմյան Բոհրան գետի հարավային ավազանի Խաբխի երկրի Սուգի գավառին (21, էջ 229): Ն. Մանանդյանը գտնում է, որ Խիմմեն ժամանակակից Տխումն է իր շրջանով՝ ընկած Ջուլամերկից 30 կմ հարավ (34, էջ 7-8):

Ուափկունը փեղադրվում է ժամանակակից Ջուդի լեռան շրջանում (21, էջ 195): Սալուա գավառը գտնվել է նշված փարաժքից քիչ հարավ (21, էջ 164-165): Խալիլան նույնական է Տիգրիսի և Միդիապի միջև գտնվող այժմյան Խալիլանի հետ (21, էջ 221):

Լուխա գավառը է. Ֆոռերը նույնացնում է Դիարբեքիրից հարավ-արևելք գտնվող ուշ ժամանակների Էլուխապի հետ (21, էջ 130): Սակայն այս փեղադրումը համոզիչ չէ, քանի որ Լուխան բաժանվում է Ուրուարրիից Կադմուխի երկրով, որը նրա կազմի մեջ չի եղել: Թիզլաթպալասարի հիշարակած Լուխի գավառը, որն այդ նույն Լուխան է, ինչպես գտնում են հետազոտողները, ընկած է եղել Խաբխի երկրի Սուգի կոչված շրջանին առընթեր փարաժքում (21, էջ 171):

Բարգունը փեղադրվում է Խիմմեի հարևանությամբ՝ Խաբխի երկրից քիչ հարավ (21, էջ 53):

Զինգունը Ի. Դյակոնովը ևույնացնում է ուրարտական թագավոր Ռուսա II-ի հիշատակած Վանա լճի հյուսիսային ափին մոտ գտնվող Զիուկունի ամրոցի հետ (28, N2 և ծան. 5): Այդ տեսակետին դժվար է համաձայնվել, քանի որ այդ տեղադրությամբ Զինգուն գավառը Ուրուարտի երկրից բաժանվում է Վանա լճով և դրանից հարավ հերթականությամբ գտնվող Այադու, Ուայայիս, Խուբուշկիա և Խաբխի երկրներով:

Ուարի ավելի հավանական է Ն. Մանանդյանի տեսակետը, որի համաձայն Զինգունը ժամանակակից Զենգան է իր շրջանով՝ Խախլանից 15-18 կմ հյուսիս (34, էջ 8):

Ինչպես գրվում են հետազոտողները, Ուրուարտի երկիրը ընկած է եղել Խաբխիից անմիջապես հարավ, Կադմուխիից՝ արևելք: Վերջինս նրանից բաժանվել է Տիգրիս գետով: Իսկ հարավում այն ընդգրկել է ժամանակակից Ջուդի լեռը՝ իր շրջակա փարածքներով և սահմանակից է եղել Ասորեստանին: Դա այժմյան Խաբուր գետի՝ Տիգրիսի մեջ թափվելու տեղից անմիջապես հյուսիս ընկած փարածքն է:

Ուրուարտի անունը աստուրական սեպագիր աղբյուրներում հանդիպում է ևսև Ուրաարտի և Ուրաարու ձևերով: Դա ուսումնասիրողներին լիակատար հիմք է տվել Ուրարտու բառը բխեցնելու Ուրուարտիից:

Ալեխայր է ևսև այն փաստը, որ Ուրուարտին աստուրական արձանագրություններում վերջին անգամ հիշատակվում է Ադադներարի II-ի (մ. թ. ա. 911-890 թթ.) փարեզության մեջ Ուրաարու ձևով (28, N 21):

Մ. թ. ա. 890 թվից հետո մեզ հասած ոչ մի գրավոր աղբյուր այլևս Ուրաարու երկիրը չի հիշատակում: Կարծում ենք՝ ուրարտացիները Թուրուրի-Նինուրթա II-ի (մ. թ. ա. 890-884 թթ.) դեպի Մեծ Զար գետի ավազան ձեռնարկած արշավանքների հետևանքով (19, էջ 62-66) Ուրուարտիից տեղահան են եղել և ապաստան գտել Վանի նահանգում:

Նևարավոր է, որ հայոց թագավոր Արամի՝ մոտ մ. թ. ա. 885-884 թթ. դեպի Կորդուք՝ Ուրուարտի, Ասորեստանի գործին հակահարված փախու կապակով ձեռնարկած արշավանքի դրդապատճառը դա է եղել:

Նայլ ևս հաստատելու սերտ կապեր է ունեցել Կադմույա փան՝ Կադմուխիի հետ, որի իշխանը նրան լուր է ուղարկել Ասորեստանի թագավոր Բելի լեռնաշխարհ արշավելու մասին: Այդ բարեկամությունը, թերևս, ստեղծվել է նրանց միջև հզոր Ասորեստանի ղեկավարելու անհրաժեշտությամբ: Իսկ հայ ավանդական պատմության մեջ դա ներկայացվում է որպես այդ երկու արքայատոհմերի ազգակցական կապերի (Կադմուսը Նայլի թոռն է) արդյունք:

Ասորեստանը, Ուրուարտին նվաճելով, մտնեցել էր Նայաստանի հարավային սահմաններին: Դրանք ամրապնդելու համար Արամը շտապել է Կորդուքը հետ խլել թշնամուց: Նա, հաղթելով հակառակորդին, փարաձաշրջանի ղեկավարությունը հանձնում է Կադմույա փան մի իշխանի, քանի որ Կորդուքում՝ Ուրուարտի երկրում, չկային իշխանական տոհմեր, և ուրարտացիներ քիչ

էին մնացել:

Մ. թ. ա. 859 թ. Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար III-ը դեպի լեռնաշխարհ կարարած արշավանքի ժամանակ Վանի նահանգում առաջին անգամ հիշատակում է Ուրարտու անունով մի պեղական կազմավորման մասին (28, N 27): Դա նշանակում է, որ ուրարտացիները՝ Ուրուարրի երկրի բնակիչները, Ասորեստանի շարունակական հարձակումների հետևանքով մոտ մ. թ. ա. 890 թվից սկսած աստիճանաբար փոխափոխվել են Վանի նահանգ: Այդպեղ նրանք, հավանաբար, ստանալով հայոց թագավոր Արամի օգնությունն ու աջակցությունը հարավից Նայաստանը Ասորեստանի հարձակումներից պաշտպանելու նպատակով, մոտ մ. թ. ա. 859 թ. ստեղծում են պետություն՝ իրենց հայրաբարելով անկախ: Նրանք Բիայնա գավառի (ուշ Վանի շրջան) անունով այդ պեղական կազմավորումը կոչում են Բիայնիլի: Ասորեստանցիները այն հիշատակում են Ուրուարրիի (Ուրարտու) անունով՝ Ուրարտու, իսկ բնակիչներին՝ ուրարտայա «ուրարտացի»:

Մովսես Խորենացու «Նայոց պարմության» մեջ Ուրուարրին՝ ուրարտացիների բնիկ երկիրը, վկայված է Արարադ անունով. «Երբ Բեյլին պարահմամբ հաջողվեց բռնանալ և ամբողջ երկիրը գրավեց, Նայրը չկամենալով սրան հնազանդվել, Բաբելոնում իր Արամանյակ որդուն ունենալուց հետո, չվեց գնաց Արարադի երկիր, որը գտնվում էր հյուսիսային կողմերում...: Այնպեղ կալվածական բնակելի փուն է շինում և փալիս ժառանգություն Կաղմոսին» (71, I, Ժ):

Կարելի է անտեսել հայ պարմիչի այն փեսակետը, ըստ որի, իբր, Նայկ ևս հապկարը Բաբելոնից է սերում, որը ազգերի բարեկական ծագման վարկածի ակնհայտ դրսևորումն է: Սակայն այդ առիթով հիշատակվող Արարադ և Կաղմոսի փուն երկրների հարևանությունը անժխտելի է: Այսպես. «Ապա Տիտանյան Բելը գործ է հավաքում ևրա դեմ և հերևակ գորքի մեծ բազմությամբ գալիս հասնում է հյուսիս՝ Արարադի երկիր, Կաղմոսի փան մոտ» (71, I, Ժա):

Ինչպես փեսնում ենք Արարադը գտնվել է Կաղմոսյա փան մոտ: Սեպագիր աղբյուրներում ևույնպես վկայված է, որ Կաղմոսի երկրի (Կաղմոսյա փուն) հարևանը Ուրուարրին է եղել, այսինքն՝ Արարադա երկիրը:

Ի դեպ, «Աստվածաշնչի» եբրայական բնագրում մ. թ. ա. VII դարի լեռնաշխարհի Ուրարտու պետությունը կոչվում է RRT (եբրայական գրության մեջ ձայնավորները չեն նշվում): Նին հույները, թարգմանելով այդ գործը, այն ներկայացրել են Արարապ ձևով, որը Ուրարտուի անունն է: Այս փաստը իր հերթին հաստատում է, որ Մովսես Խորենացու հիշատակած Արարադա երկիրը, իրոք, Ուրուարրին է: Ուսումնասիրողները վաղուց նկատել են սեպագիր աղբյուրների ս (o) և a ձայնավորների հերթագայությունը (հմմ. Ուրմն և Արմն, Կաղմոսիի և Կուղմոսիի, Ուպումմու և հայկ, Ափում՝ Սասունում):

Ուրմն, Արարադը Ուրուարրի կամ Ուրարտու անվան փոքրերակն է:

«Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանության մեջ գրված է, որ «նստավ փապանն ի լերիևս Արարադայ» (56, Գլ. ք):

Նույն գործի ասորական օրինակում գրված է, որ Նոյի փառանք կանգ է առել Կարդու լեռան վրա (70, էջ 77): Դա ժամանակակից Ջուդի լեռն է՝ այժմյան Խաբուրի Տիգրիսին միախառվելու վայրից հյուսիս:

Ինչպես փնտրում ենք, Արարադ անվանումը ունի նաև Կարդու փարբերակը: Նայ մարտնավարության մեջ միևնույն լեռան երկու անուններով Կաղմյա փան հարևան երկիրը՝ Ուրուափրին, կոչվել է Արարադ և Կորդուբ:

Ի դեպ, Քսենոֆոնը այդ փարածաշրջանի բնակիչներին կոչում է կարդուխներ անունով, որը խոտիական կազմություն է՝ բաղկացած *kardu* բառից և *-hi* ածանցից:

Այս բոլորից հետևում է, որ Մովսես Խորենացին գիտեր ուրարտացիների բնիկ երկրի՝ Արարադի մասին, ուստի նա այն հիշատակում է իր փեղում և ոչ՝ Վանի նահանգում, որը Նայասփանի մասն էր կազմում:

Այսպիսով, մոտ մ. թ. ա. 890 թվից ուրարտացիները Ուրուափրի երկրից՝ Արարադից (ուշ Կորդուբ) գաղթում են Վանի նահանգ: Այնուհետև նրանք մոտ մ. թ. ա. 859 թ. այնպեղ ստեղծում են թագավորություն և Նայոց պետության կազմից դուրս գալիս:

2. Նայկական լեռնաշխարհի ազգաբնակչությունը մ. թ. ա. IX-VII դարերում

Ուրարտացիները, ինչպես վերը պարզվեց, Ուրուափրի երկրից ներգաղթել են Վանի նահանգ, այնուհետև այնպեղ ստեղծելով պետություն՝ ասպիճանաբար գնեթի ուժով իրենց իշխանությունը փարածել են Նայասփանում:

Որքանով վերը կարողացանք բացահայտել, մ. թ. ա. XV-XII դարերի Նայկական լեռնաշխարհի բնակչությունը հիմնականում կազմված էր հայերից: Սակայն որոշ գիտնականների կարծիքով մ. թ. ա. IX-VII դարերում նշված փարածաշրջանում ապրել են խոտի-ուրարտական ցեղեր: Այդ հեթազգությունների համար գլխավորապես հիմք են ծառայել փեղանուններից շափերի մեջ առկա ուրարտերենի ածանցները (35, էջ 106-110): Նարկ է նշել, որ փեղանունները օտարների կողմից հարմարեցվում են իրենց լեզվական կաղապարներին, որի դեպքում հաճախ վերափոխվում կամ պարզապես ավելացվում են ածանցներ: Այդպես են վարվել խեթերը և ասորեսփանցիները լեռնաշխարհի փեղանունները հիշատակելիս, այնինչ նրանք այդ փարածաշրջանում երբևէ չեն բնակվել: Նկրևարար, նման փաստերը հիմք չեն փալիս ենթադրելու, թե լեռնաշխարհը բնակեցված է եղել խոտիներով և ուրարտացիներով:

Տեղանունների սրուգաբանությունը, իհարկե, օգնում է պարզելու փվյալ փարածքի բնակիչների ազգային պատկանելությունը: Սակայն պետք է վերլուծել դրանց ամբողջական կառուցվածքը:

Վանի նահանգի փրեղանունները. Գ. Զահուկյանը գտնում է, որ Վանա լճի ավազանի Alburni փրեղանունը կազմված է հայ. աղբյուր, Altuqaja-ն՝ աղբյուր և կոյ, Sarni-ն՝ սառ, Ziuguni-ն՝ ձուկն, Ardiunak-ը՝ արդյունք, Alluria-ն՝ ալյուր, Guguna-ն՝ գոգ, Barzuriani-ն՝ բարձր, Alli-ն՝ աղի, Anzalia-ն՝ անձավ բնիկ հայկական արմարներով և բառերով (55, էջ 154-160):

Վանի թագավորության Sugunia ամրոցը փրեղադրվում է այժմյան Բոհյան գետի սկունքի շրջանում և նույնացվում փրեղի ուշ ժամանակների Սոկան (Սուկան) բնակավայրի հետ (21, էջ 171): Կարծում ենք, այդ փրեղանվան մեջ առկա է հայ. հնդեվրոպական սուռնկն արմափը (հմմ. բարբառային սոկոն ձևը) և -եայ ամանը:

Վանա լճի հյուսիսային ափին առընթեր Aršašku քաղաքի (հայկ. Արճեշ) անունը պարունակում է հայ. հ.-ե. արժ- «սպիտակ» արմափը և -աշ ու -ք մասնիկները: Այդ նույն բառը հանդիպում է Բագրևանդի Արժակ, Կոզովիտի Արժակ, Կարևո Արժև և Տարոնի Արժիսք հին փրեղանունների մեջ:

Armar(ja)li-ն Վանի նահանգի անունն է եղել: Այն, կարծում ենք, բաղկացած է հայ. հ.-ե. արմ- «ցեղ, զարմ», ար < այր «փղասամարդ» արմարներից և ուրարտերենի -ili ամանցից ու նշանակում է «փոհմիկ այր»: Այդպիսի սպուգաբանության օգտին է խոսում նաև հեբրեյալ փասաբը: Արմարիլին հայ մարտնչությունից մեջ փոխարինված է Վասպուրական պարսկերենից հայերենին անցած բառով, որը պարսկ. վասպուր «իշխան» բառից է կազմված:

Արմարիլի հարավային սահմանի Zanziuna քաղաքի անունը, որը, հավանաբար, նշված փրեղի վաղ միջնադարի հայկական Անձնացյաց գավառի համանուն կենտրոնն է եղել, կազմված է հին հայ. գ- նախդիրից, ան- ժխարական նախածանցից և ձև արմափից: Այն, թերևս, հին հայերենի ենթադրվող *անձն նախն է:

Վանա լճի հարավային ափի Aiduni կամ Ajadu գավառի անունը պարունակում է հայ. հ.-ե. այդ բառը ենթադրվող «ղեմ, դիմաց» իմաստով, որի վրա ուրարտացիներն ավելացրել են - (u) ու ամանը (հմմ. Այդի. գյուղ Դիարբեքի շրջանում, Այդի՝ Արդվիսի մոտ, Այդին՝ Ծաղկածորում, Դեմ Թալիսի և Դեմին՝ Վանի շրջաններում): Ի դեպ, այդ անվան Այադու փարբերակը, հավանաբար, նույն արմափի հայ. այդու ձևն է:

Այդ լճի արևելյան ափի Aniastania բնակավայրը նույնացվում է հեթանոսային Անաստիսի հետ: Կարելի է ենթադրել, որ այդ փրեղանունը պարունակում է հայ. անի- «խնամ» (հմմ. անիագեալ «խնամված»), աստանել «ուղղել» արմարներից և -եայ ամանը (հմմ. Անի. քաղաք Շիրակում, գյուղ Երզնկայից քիչ արևմուտք. Կարսի մարզում, Ախալցխայում, Շարուրում և այլն):

Artarapša-ն գրելվել է Արճեշի գավառում:

Կարծում ենք, այդ անունը բաղկացած է հայ. հ.-ե. արպ «մշակելի հող», առ «կողբին, առընթեր» և ափ արմարներից՝ հին հայերենի հոգևակի հայցական հոլովի -ս վերջավորությամբ ու նշանակում է «ափին առընթեր մշակելի հող»:

Արմարիլի նահանգի Arbu բնակավայրի անունը հայ. հ.-ե. արբ «խմել, ըն-
պել» արմարից կազմված արբու հնագույն ձևն է, որը փվյալ դեպքում վկայում
է փեղանքում ջրարբի հողերի առկայության մասին (հմմ. Արբենց. գյուղ Մոկաց,
Արբի Մոսկանի, Արբիկ՝ Վանի և Արբունք՝ Խարբերդի շրջաններում):

Արածանիի և վերին Եփրատի ավազանների փեղանունները. Եփրատ
և Արածանի գետերի միախառնման փեղից հարավ ընկած Gaurahi շրջանի
(հայկ. Գաւոեթ) անվան մեջ Գ. Ջահուկյանը փեսնում է հայ. գավառ բառը: Իսկ
ևշված փարածքից հարավ գրնվող Արածանիի վտակի Սուրս անունը հեղինա-
կը քննեցնում է հայ. ոլոր արմարից (55, էջ 152 և 157):

Tuarasini-hubi երկիրը, որն ընդգրկել է Բյուրակկի լեռների արևելյան շրջան-
ները, միջնադարի հայկական Տվարածարափ գավառն է (21, էջ 186): Նրա
անունը կազմված է հայ. հ.-ե. *փուար (փավար) և արած (արածեցնել)
արմարներից ու ուրարտ. խուբի «հովիտ» բառից (55, էջ 155):

Anganu բնակավայրը, հիշարակված ասսուրական սեպագիր աղբյուրնե-
րում, գրնվել է ժամանակակից Էրզանի քաղաքից 10 կմ դեպի արևելք: Այն
ևշված փեղի ուշ ժամանակների էնգեննն է: Նրա անունը, թերևս, իր մեջ ունի
հայ. անկան «այուն» բառը (հմմ. Անգանի. գյուղ Վայոց ձորում):

Huzanani-ն Ծովքի Պաղնաբուն գավառն է Խոզան կենտրոնով (ժմկ. Խո-
զաթ), որի անունը պարունակում է հայ. խոզան «ևնձված հասկերի ձողոթ»
արմարը (հմմ. Խոզան. գյուղ Այրարատում, Խոզան՝ Կիլիկիայում, Խոզան՝
Խնուսի շրջանում և այլն):

Թիզլաթալախասար III-ի փարեգրության մեջ հիշարակված Elugia բնակա-
վայրը գրնվել է Արածանիի ստորին հովտում: Այն հեպոգոպողները նույնաց-
նում են հին հունական գրավոր աղբյուրների հիշարակած Էլեգիայի հետ, որը,
մեր կարծիքով, Խարբերդի գավառի Եղեգիք գյուղն է: Այդ անունը կազմված է
հայ. եղեգ բառից (հմմ. Եղեգ. գյուղ Վանի նահանգում, Եղեգիք՝ Սյունիքում և
Նարբում):

Աշուրնամիթապալ II-ի փարեգրության մեջ գրված է, որ Ասորեստանի
գորքը մտնում է Ամադանի լեռնանցքով, մտնելուն Դիրրիա երկրի բնակավայ-
րերին՝ Ամադանի և Արկանիա սարերի միջև և ավերում դրանք: Վերջինիս անու-
նը նույնացվում է ժամանակակից Արզանամադենի հետ: Դիրրիան գրնվել է
Էրզանիից հյուսիս՝ մինչև այժմյան Մադեն քաղաքը, որի հարավային լեռը նրա
անունով կոչվել է Ամադանի:

Arkania անունը, կարծում ենք, պարունակում է հայ. արկանել «մտնել, մո-
ծել» բայի հիմքը ու վկայում է փեղում լեռնանցք լինելու մասին (հմմ. Արկանա-
ծոր. գյուղ Սյունիքում, Արկանիս՝ Շապուխում և Երզրումում, Արկանի՝ Բաղբում
և այլն):

Dirt (i) a-ն, որն ուրարտական սեպագիր աղբյուրների Դիրգունի երկիրն է,
կարծում ենք, կապ ունի Դիարբեքիի շրջանի ուշ ժամանակների Դիրան գյուղի
հետ, որը վկայված է նաև Դիրեք ու Դիրովի անուններով: Այն կազմված է հայ.

հ.-ն. դիր «դիրք» արմատից և -եայ ամանցից (հմմ. Դիրա. գյուղ Սասունում, Դիրալի Կոտորի լեռների, Դիրալ՝ Ալեքսանդրապոլի, Դիրի՝ Վանի շրջաններում):

Ուրարտական թագավոր Սարգուրի II-ի հիշատակած Ախճի[ու] երկիրը ուսումնասիրողները որոնում են Բյուրակնի լեռների շրջանում: Կարելի է ենթադրել, որ այն նշված փարամքի միջնադարի հայկական Մանանադի գավառն է. որի Աղյուս գյուղը կրել է նույն անունը: Վերջինս, կարծում ենք, պարունակում է հայ. աղյուս արմատը:

Մ. թ. ա. 785 թ. Վանի փրակալ Արգիշտի I-ը, նվաճելով Ճորոխի ավազանում մի շարք երկրներ, անցնում է «երկրի դռներով»՝ Արաքսի ակունքի լեռնանցքով և գրավում Կաղա (Երզրումի գավառ, որ կոչվում էր Կապար երկրի), Աշկալաշի (Եփրատի ակունքից դեպի արևմուտք, հմմ. ժմկ. Աշկալն՝ հին Աշխալի գյուղ) և Շաշիլու երկրները:

Չաճա անունը հայ. կապար բառն է: Աճգալաճի-ն, կարծում ենք, բաղկացած է հայ. հ.-ն. աչ (ք) և լի բառերից՝ «փեսանելի, աչք զարևող» իմաստով: Տեղանվան վրա ուրարտացիները ավելացրել են իրենց լեզվի -ճի ամանցը (հմմ. Աշխալի. գյուղ Շիրակում, Աշխալի՝ Ալաշկերտի շրջանում):

Ճորոխի ավազանի փեղանունները. Դիդինի երկիրը գտնվել է Ճորոխի հովտում: Դրա անունը (Didini) Գ. Մելիքիշվիլին, համեմատելով վրացերենի դիդի «մեծ» բառի հետ, գտնում է, որ այդ փարամաշրջանը բնակեցված է եղել վրացական ցեղերով (35, էջ 119):

Կարծում ենք, Դիդինի կազմված է հայ. դիդել բայի արմատից «դիպանոց, դիպելու փեղ» իմաստով: Այն հանդիպում է Արտաշատի Դիպակ, Իջևանի Դիպավան, Բայազետի Դիդան, Գեղամա լեռների Դիդավան հին բնակավայրերի անունների մեջ:

Դիաու (է) խի անվան ստուգաբանությանը մենք վերը արդեն անդրադարձել ենք (այն կազմված է հայ. դայ «թաց» արմատից):

Ճորոխի ավազանի Էալդուսի երկիրը որոշ հեղազոտողներ հակված են նույնացնելու Չաղդրանի՝ Չղր լճի ափամերձ շրջանի հետ: Նշված փարամքը՝ Իգանի գավառով հանդերձ, ըստ ուրարտական սեպագիր աղբյուրների, գտնվել է Էփրոսի երկրի կազմում: Իսկ Խաղդիթիուլիսի դրա մեջ չի մտել: Ուստի, կարծում ենք, այն միջնադարի հայկական Խաղդիթ գավառն է՝ Դարխար լեռների շրջանում:

Խաղդիթիուլիսի անունը, թերևս, բաղկացած է հայ. խաղդել «կցել, հողել» բայի հիմքից, -եթ հոգնակերպից և ուղխ «հեղեղար» բառից (հմմ. Խաղդիթ. գյուղ Սյունիքում, Խաղդտյառիճ՝ Կարևո գավառում և այլն): Այդ է վկայում նաև այն, որ Անանիա Շիրակացու (VII դար) «Աշխարհացույցում» Խաղդիթը կոչվում է Լան ճանիվ, որը, կարծում ենք, կազմված է հայ. ճան «հող» արմատով հին հայերենի գործիական հոլովի -իվ վերջավորությամբ: Փաստորեն, այդ երկու փեղանունները պարունակում են նույնիմաստ արմատներ:

Տին հունական պարամիջների աշխարհություններում այդ անունները հաճախ

փոխարինվում են հունարենի խալիպի «մեփաղագործ» բառով (37, էջ 119): Երևի փեղանուններն էլ վկայում են, որ փեղի բնակչությունը զբաղվել է կցելով, հողելով, գողելով՝ մեփաղագործությամբ. մեփաղի հանքերով հարուստ են եղել Պարիար լեռները:

Baltusի ազգագավառը նույնպես գրկվել է Ճորոխի ավազանում: Նավանաբար, այն այժմյան Գյումուշխանեի շրջանն է: Դրա մասին վկայում է հեփազայի Բալպաջա գյուղի անունը, որի մեջ առկա է թուրքերենի -աջա բաղադրամասը: Այդ փեղանունը, թերևս, բաղկացած է հայ. հ.-ն. բաղ (փ) «մշուշ, մեզ» և ուղխ «սրբնթաց գեղ» բառերից (հմմ. Բաղփ գյուղ Կոփուրի լեռների փարամքում, Բաղփ՝ Վանի և Բախպակոր՝ Երզնկայի գավառներում):

Katarza երկիրը, ինչպես հայրենի է, Ճորոխի ստորին ավազանի՝ միջնադարի հայկական Կղարջքն է, որի անունը, թերևս, առաջինի աղավաղված ձևն է: Կարելի է ենթադրել, որ այդ անվան մեջ առկա է հայ. կապար արմատը՝ հոգևակի հայցականի -ս վերջավորությամբ. (հմմ. Կապար երկիր՝ Երզրումի շրջան և Կապարո վանք Արցախում):

Irdanison-ն Կապարզայի քաղաքն է եղել, իսկ Արդվինը՝ Կղարջքի կենտրոնը: Տեփևաբար, Իրդանիունիս Արդվինի ուրարտական արքայասնությունը ձևն է: Կարծում ենք, Արդվին փեղանունը կազմված է հայ. հ.-ն. արդ «ձև, կարգավորություն» արմատի հնագույն արդու ձևից (հմմ. Արդվի, գյուղ Օծունի մոտ, Արդիկ մակ. Արթիկ, Արդև՝ Տրապիզոնի շրջանում, Արդի՝ Բասենում և այլն):

Արաքսի ավազանի և հարակից փարածքների փեղանունները, Արաքսի վերին հովիտի Abiliani գավառի անունը Գ. Մելիքիշվիլիս բխեցնում է ուրարտ. abili (du)- «ավելացնել» բայարմատից (35, էջ 109): Դա հայ. հ.-ն. ավել արմատն է՝ նախնական «ճոխ, առաք» իմաստով:

Ոսումնասիրողները ԱՏսինո երկիրը նույնացրել են այժմյան Ասպախանեի և կրա շրջանի հեփ: Գ. Նալիանցյանը այն համեմատել է ուրարտերենի կարծեցյալ աճս- «լոբի» բառի հեփ, որը սեպագիր արձանագրությունների սխալ ընթերցման արդյունք է: Այդ լեզվում նման արմատ չկա: Գ. Մելիքիշվիլիս, հենվելով դրա վրա, գրկում է, որ կզված փարածքում ապրել են ուրարտացիներ (35, էջ 109):

Կարս գետի վերին ավազանում է գրկվել Աշտուխի երկիրը Aburiani քաղաքով: Դա այժմյան Սարիղամիշի շրջանն է, որտեղ էլ ուրարտական թագավոր Արգիշտի I-ը թողել է սեպագիր արձանագրություն՝ այդ երկրի և իր կենտրոնի նվաճման մասին: Տեփևաբար, Աշտուխի նույնացնել կզված փարածքից բավական ղևաի արևելք գրկվող Ասպախանեի հեփ չի կարելի: Ինչպես կշում է Ղ. Ալիշանը «Շիրակ» աշխարհության մեջ, Ասպախանեի հայկական վիմագիր արձանագրություններում այդ բնակավայրը վկայված է Աստեղանի անունով: Դա, կարծում ենք, ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների Իժելանի երկիրն է, որը գրկվել է Էրիախիի (արևելյան Շիրակ) և Աբիլխանիի (Արաքսի վերին հովիտ) միջև, այսինքն՝ Ասպախանեի շրջանում:

Կարելի է ենթադրել, որ ԱՏսինո փեղանունը, որի մեջ առկա են ուրարտ.-ի

և -ոյ մասնիկները, կազմված է հայ. **աստանել** «ոտլլկ» բայի արմատից (հմմ. Աստվան. գյուղ Աղերդում, Աստալի՝ Խնուսի, Աստապար՝ Նախիջևանի շրջաններում և այլն):

Ahuriani անունը, գուցե, բաղկացած է հայ. **ախորա** «արեքաց գեղ» բառից և **-եան** մասնիկից: Ն. Աճառյանի կարծիքով այն, իբր, Ախուրյան գեղի անունն է, որը դարձել է հասարակ բառ (հմմ. Ախուրա, գյուղ Նախիջևանում, Ախուրի՝ Բասենում):

Չորր լճի հարավային ավազանի Իգանի գավառի Maqaltuni բնակավայրի անունը Գ. Ջահուկյանը բխեցնում է հայ. **հ.-ե. մակաղ** «ոչխարի փարախ» և **տուն** բառերից (55, էջ 156): Իսկ նույն փարամքի Eraceli տեղանունը նա կապում է հայ. **երէ** «որսի կենդանի» և **տեղ** արմատների հետ (45, էջ 445):

Abuni գավառը միջնադարի հայկական Նավունիքն է Արաքսի վերին հովիտում: Նրա անունը, կարծում ենք, պարունակում է հայ. **հ.-ե. հաւ** «պլապ» (կամ «հապ, թոչուն») արմատը: Ուրարտացիները վ չունենալով՝ այն փոխարինել են բ հնչյունով (հմմ. Նավու. գյուղ Եղեգնաձորում, Նավակ՝ Բաբերդի, Նավակ՝ Բալուխի շրջաններում):

Tarioni-և Արաքսի վերին ավազանի միջնադարի հայկական Դարոյնքն է (Դարին, 20, էջ 70-74): Նրա անվան մեջ առկա է հնագույն իրանական փոխառյալ դար «գառիվայր» արմատը և **-ոյն** ամանցը (հմմ. Դարակ. գյուղ Կոզովիտում, Դարակ՝ Գառնիի շրջանում, Դարոք՝ Սասունում, Դարենց՝ Տիգրիսի վերին ավազանում և այլն):

Ըստեախի երկիրը գտնվել է մոտավորապես Արաքսի և Ախուրյանի միախառնման անկյունում: Դրա մասին է վկայում եղված փարամքի պարամական Գուպու ավերակ գյուղի անունը, որի մասին գրում է Ղ. Ալիշանը «Շիրակ» աշխատության մեջ: Այն Գուպու փրկանական դրափոխված ձև է, որի վրա ուրարտացիները ավելացրել են **-խի** ամանցը **-a-** ձայնակապով: Դրանում առկա է հայ. **գուլ** «կոշպ» արմատը՝ **-ուլ** ամանցով ու, հավանաբար, եշանակում է «կոշպ հողերով փարամք» (հմմ. Գուպուի. գյուղ Էջմիածնի, Գուլ՝ Մեղրիի, Գուլապար՝ Այարաևի շրջաններում):

Aništirga երկիրը գտնվել է արևմտյան Շիրակում Գուպուսիից հյուսիս: Կարծում ենք, այն եղված փարամքի Անի թաղաքն է իր շրջանով, որի անվան վրա ուրարտացիները ավելացրել են šidaguri «կառուցված» բառը: Տեղանվան հիմքում ընկած է հայ. **անի** արմատը, որն առկա է անհացնալ «խնամյալ» բայի մեջ (հմմ. Անի, թաղաք, որը Կամախն է, Անիշապ. գյուղ Վանի գավառում, Անի-բոյ՝ Գյումուշխանի շրջանում և այլն):

Էրիսխի երկիրը արևելյան Շիրակն է, ինչը նաև վկայում է Ղազարապար գյուղից քիչ հարավ գտնվող Գարապուլաղ ավերակ բնակավայրի մոտի Երիվանք սրբատեղիի անունը՝ որի մասին գրում է Ղ. Ալիշանը «Շիրակ» աշխատության մեջ:

Erabi տեղանունը պարունակում է հայ. **երէ** «որսի կենդանի» արմատը (33,

էջ 66-69):

Buzunia երկիրը գրկւել է Էրիախիի և Իզանիի (Չլոր լճի հարավային ափագան) միջև: Նավանաբար, այն ժամանակակից Աշոցքի շրջանն է, որը հաստատուում է այդպէղ Բագունիք անունով մի հին ամրոցի առկայությամբ (հմմ. Կաղմուխի և Կուղմուխի, Արմն և Ուրմն):

Այդ անունը, թերևս, բաղկացած է հայ. **բագ-** «բազուն» պարսկերենից հնագույն ժամանակներում փոխառյալ արմափից և **-ունի** ածանցից (հմմ. Բագ. գյուղ Աղբակում, նաև Վանի շրջանում, Բագունիս՝ Եկեղիքում և այլն):

Այդ երկրի *Sudala* բաղաբը Պարոննուսի «Ճանապարհագրոյցի» մեջ նշված Սեդալան է. այդ նույն փարածքում, Ղ. Ալիշանի «Ճիրակ» աշխատության Ծիղեւիւն: Նկարավոր է, որ այդ անունը սկզբից ունեցել է ***դիպելի** ձևը, որը դրափոխվելով և **տ > ծ** հնչյունափոխությամբ դարձել է Ծիղելի: Գուցե, այն կազմված է հայ. **դիպել** բայի արմափից և **-ելի** ածանցից (հմմ. 35, էջ 115): Ի դեպ, Մուշի բարբառում ծիղի բառը նշանակում է «կատար», այսինքն՝ «դիպելու փեղ»:

Բուզունիա երկրի *Alqania* բնակավայրի անունը, կարծում ենք, կազմված է հայ. աղկ- արմափից (հմմ. աղկաղկ «աղբափ»). հմմ. Աղկան, գյուղ Դիարբեքի-րի, Աղկան՝ Երզնկայի, Աղկի՝ Չմշկամագի շրջաններում):

Քուլիախի երկիրը մոտավորապես համընկնում է այժմյան Արթիկի շրջանի հետ, որպէղ Կուլիճան (Գուլիջան) գյուղի մոտ գրկւել է ուրարտական սեպագիր արձանագրություն այդ երկրի նվաճման մասին:

Quliani փեղանունը, հավանաբար, պարունակում է հայ. **կուլ** «կլանել» արմափը և **-եայ** ածանցը:

Aza երկիրը գրկւել է Արարաբյան դաշտում: Նրա անունը, կարծում ենք, բաղկացած է հայ. **ազ-** (հմմ. **ազազել** «չորանալ») արմափից և վկայում է փարածքի չոր, անջրդի լինելու մասին (հմմ. Ագ. գյուղ Բիթլիսի, Ագա՝ Նախիջևանի գավառներում):

Ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում Նրագդան գետի և Էջմիածնի միջև գրկւող դաշտը վկայված է *Quarlini-habi* անունով, որը, թերևս կազմված է հայ. **հ.-ե. կու** «գոմաղբ», **առ** «առնելը» և **լի** «լիք» արմափներից ու նշանակում է «պարարք հողերով հովիտ» (հմմ. ուրարտ. **խուլբի** «հովիտ»):

Qi(e)huni երկիրը մոտավորապես համընկնում է ժամանակակից Նրագդանի շրջանին: Նրա անվան հիմքում ընկած է հայ. **կեխ** «թամբ» արմափը (հմմ. Թամբ. գյուղ Արագածի շրջանում, Թամբ՝ Խոփրջուրում, Թամբարակ՝ Սևանի ափագանում և այլն):

Վանի թագավոր Արգիշտի I-ը, նվաճելով Իշտիկունի երկիրը՝ Սևանա լճի արևմտյան ափին, մտնում է Լիքիունի: Ուրեմն, վերջինս գրկւել է այդ լճի հարավային ափին: Կարծում ենք՝ դա ժամանակակից Լիճք գյուղն է իր շրջանով: Գ. Ջահուկյանը իրավամբ *Liqiu* անունը բխեցնում է հայ. **հ.-և. լիկ** «լիճ» արմափից (55, էջ 158, հմմ. 35, էջ 116-117), որը ուրարտերենում վկայված է հին հայերենի գործիական հոլովի **-իւ** վերջավորությամբ:

Ալիստա քաղաքը սովորաբար նույնացնում են միջևադարի Աղսարևի հեպ (ժմկ. Աղսարաֆա), որը գրված է Սևանա լճից հյուսիս-արևելք: Արգիշտի I-ը Ալիշտունը նվաճում է Լիբիոնիից՝ Լիճքի շրջանից հեպո (19, էջ 208-209): Ներկայումս, Ալիշտունը պետք է որոնել այժմյան Մարտունու շրջանում: Իրոք, Լիճքից քիչ արևելք գրված այժմյան Արծվանիստ գյուղը կոչվել է Ալիշտալի (Ալիշտալի):

Կարծում ենք՝ դա Ալիշտուն է, որի անվան մեջ առկա է հայ. հ.-ն. **ալիք** բառի հոգևակի հայցական **ալիս** ձևը - Կ անականով (հմմ. Ալիշի, գյուղ Խարբերդի շրջանում, Ալիք կամ Ալիքալի՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին):

Ուրարտական թագավոր Սարգուրի II-ի փարեգրոթյան մեջ թվարկված են Սևանա լճից հարավ և արևելք գրված մի շարք երկրների անուններ: Դրանցից մեկը՝ Արգազ(ս)ու-ն, ուսումնասիրողները կապում են Սյունիքի Շահապունիք գավառի պարմական Արքոյք փեղանվան հեպ, որը, կարծում ենք, բաղկացած է հայ. **արքա** «թագավոր» բառից և **-ոյք** ամանցից (հմմ. **արքի**, **արքունի**, **արքենի** բառաձևերը և Արք. գյուղ Քղիում, Արքիք՝ Սասունում և այլն): Այն հուշում է փեղանքի արքայապայել լինելու մասին:

Լսերու-ն. թերևս, ներկայացրել է Սիսիանի շրջանի պարմական Լոր գյուղը և իր շրջակա փարածքը: Այն վկայված է հայ. բարբառային **լուեր** արքայաանությունը, որը հայ. հ.-ն. **լոր** (թոշունի փեսակ) արմարն է:

Kam(a)ու-ն, հավանաբար, Սյունիքի Կամակի բնակավայրն է իր շրջանով: Այդ փեղանվան մեջ, կարծում ենք, առկա է հայ. **կամն** (սեռ. հ. **կաման**՝ կալսելու գործիք) բառը՝ գործիականի **իւ** վերջավորությամբ (հմմ. Ճանիվ, Լագիվ և այլն):

Տսուգս երկիրը պարմական Ծղուկ գավառն է՝ այժմյան Սիսիանի շրջանը, որի անունը, թերևս, կազմված է հայ. **ծուղ-** (հմմ. **ծուղակ**) արմարից և **-ուկ** ամանցից:

Qualbani-ն Արցախի հին Մեծ Կունեք գավառն է: Նրա անվան մեջ Գ. Ջահուկյանը առանձնացնում է հայ. **կոյ/կու** «գոմարք» և **աղք** արմարները (55, էջ 158):

Սիսու-ն հիշեցնում է Վայոց ձորի Ախանք վանքի անունը, որը կազմված է հայ. **ախ** «փականք» արմարից:

Teriaini երկիրը, գուցե, այժմյան Ջանգելյանի շրջանն է, որի Թերի հին գյուղի անունը դրա մասին է վկայում: Այդ փեղանունը, հավանաբար, կազմված է հայ. հ.-ն. **թեր** «կողմ» արմարից (հմմ. Թերի. գյուղ Վանի, Թերուկ՝ Բիթլիսի և Թերց Տրապիզոնի շրջաններում):

Մսկիանի լեռների անունը, թերևս, Իջևանի Ոսկեպարիս է վերաբերում: Նրանում առկա է հայ. **ոսկի** արմարը և **-եան** ամանցը (75, էջ 445):

Ուրարտական թագավոր Ռուսա I-ը Սևանա լճից դեպի հարավ-արևելք նվաճում է մի շարք երկրներ: Դրանցից Gurqumeli-ն, գուցե, Սյունիքի պարմական Նաբանդ գավառն է: Դրա մասին է վկայում փեղի հին Գորգանց բնակավայրի անունը: Այն, հավանաբար, պարմական է հայ. **գորգ** բառը՝ ներգոյականի **-ում** վերջավորությամբ և **-ել** «գաղիվայր» արմարը (հմմ. Գորգեր. գյուղ Օլթիի շրջա-

նում, Գորգան՝ Խոպրջուրում, Գորգան, լեռ Մասիսից արևմուտք և այլն):

Sanatuaini անվան մեջ, կարծես, առկա են հայ. սան «կաթսա» բառը «փոս» իմաստով և հ.-ե. փու «փայլ, փուրք» արմատը

Ariaini-ն կազմված է հայ. արի «բաջ» արմատից: Նևարավոր է, որ այն Վարդենիսի շրջանի անունն է, բանի որ այդպեղ առկա հին Արիևի բնակավայրը դրա մասին է վկայում:

Zamani երկիրը, գտնում ենք, որ Ջողից հյուսիս գտնվող հին Ջաման գյուղն է իր շրջակա փարածքներով: Նրա անունը, կարծում ենք, կազմված է հայ. զ-նախդիրից, ամալ «լցնել» բայի ամ- արմատից և -ան ածանցից (հմմ. Ամբ. գյուղ Վասպուրականում, Ամառիճ՝ Զղիում և այլն):

Elaini երկրի անունը, գուցե, կազմված է հայ. հ.-ե. էլ «զառիվեր» արմատից: Իսկ Erieltuaini-ն, կարծում ենք, պարունակում է հայ. հ.-ե. երի- «երեք», էլ «զառիվեր» և փու (հմմ. փալ, փուրք) արմատները:

Eriaini-ն, գուցե, բաղկացած է հայ. երէ «որսի կենդանի» արմատից, որը վկայում է փարածքի որսափեղիներով հարուստ լինելու մասին:

Այդ բոլոր գավառները, ինչպես վկայում է ուրարտական թագավոր Ռուսա I-ը, գտնվել են Ուդուրի-Էփիուսի երկրի կազմի մեջ: Վերը տեսանք, որ Էփիուսին ուրարտերեն բառ է և նշանակում է անձնական: Այն հայկական Այրարատ նահանգի անվան թարգմանությունն է: Անշուշար, Ուդուրի-Էփիուսին Էփիուսիի մի մասն է կամ ինչ-որ տեսակի Էփիուսի է: Դա, գտնում ենք Արցախ նահանգն է:

Այսպիսով, Վանի նահանգի, Արամանիի, վերին Եփրատի, Ճորոխի, միջին և վերին Արաքսի ավազանների ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված տեղանունների վերլուծությունից պարզվում է, որ դրանք կազմված են հայերենի արմատներից: Նեփևաբար, մ. թ. ա. IX-VII դարերում Նայկական լեռնաշխարհը շարունակում էր բնակեցված մնալ հայերով:

Ի դեպ, Ուդուրի-Էփիուսի երկրի սահմանների մասին ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում տեղեկություններ մենք չենք գտնում: Ուստի դիմենք հին հույն պատմիչ Ներոդոտոսի մ. թ. ա. VI դարին վերաբերող հաղորդումների օգնությանը:

Դարենի կայսրության XVIII նահանգը (սափրապություն) հարավ-արևելքում, հավանաբար, Արաքս գետով և Ուրմիա լճով սահմանակից է եղել X նահանգին, որի կազմի մեջ ընդգրկվել է Միդիայի մեծ մասը: XVIII նահանգը Անդրկովկասում հարևան է եղել XV սափրապությանը, որտեղ սպորում էին կապեր և սակեր: Դրանցից կասպերը, հավանաբար, միջնադարի լեզգիական ցեղերն էին, որոնցից մեկը կոչվել է կասպ: Դրանք լափին հեղինակների հիշատակած Ալբանիա երկրի բնակիչներն էին, որոնք սպորում էին Զուռ գետի, Կովկասյան լեռների, Կասպից ծովի և այժմյան Վրաստանի միջև ընկած փարածքում: Տվյալ դեպքում Ներոդոտոսը դրանց բոլորին հիշատակում է կասպ անունով:

Սակերը, անշուշտ, Սփրաբոնի հիշատակած Սակասենեի (Գանձակն իր

շրջանով) բնակիչներն էին: Այս բոլորից հետևում է, որ XVIII սահանգը՝ արևելյան Նայաստանը, արևելքում ընդգրկում էր Քուռ և Արաքս գետերի միջև ընկած տարածքը:

Ներողությունը, որպես XVIII սահանգի բնակիչներ, հիշատակում է մափիեններին, ալարողներին և սասպեյրներին (III, N 92-94): Դրանցից մափիենները ապրել են Մափիենա երկրում, որը գտնվել է ժամանակակից Խաքյարի լեռնաշղթայից անմիջապես հարավ՝ Նայաստանի, Ասորեստանի և Կիսսիայի միջև, ինչպես վկայում է Ներողությունը: Մափիենա անունը Միփանի բառի հին հունական ձևն է: Ուրեմն, մափիենները՝ նշված տարածքի բնակիչները, խուռի-ուրարտական ցեղեր էին՝ նրանց վերջին ներկայացուցիչները:

Ալարողը ըստ էության Արարաղ անվան հին հունական մի ձևափոխություն է: Այն Ներողությունը սխալմամբ գործածել է Այրարափի փոխարեն: Արդյունքում սրացվել է, որ XVIII սահանգում որպես թե՛ ապրում էին ուրարտացիներ, այ՛նչպես՝ այնպե՛ղ՝ Արաքսի միջին և վերին ավազաններում բնակվում էին հայեր:

Ուսումնասիրողները այդ սատրապության մեջ՝ Ճորոխի ավազանում ապրող սասպեյրներին, որոնց մասին վկայում է Ներողությունը, նույնպես հայեր չեն համարում:

Saspejra-ն հունարեն բառ է sa- սասպկացուցիչ նախածանցով և spejra «ոլորան, շրջան» արմատով, որը Տայքի Կան բաղաբի անվան թարգմանությունն է: Այդ բնակավայրի հայկական անվանումը (Կան) հայերեն նույնպես նշանակում է «ոլորան, շրջան»:

Ներկաբար սասպեյրները՝ Տայքի բնակիչները, նույնպես հայեր էին, որն ապացուցվում է նաև վերը բնութագրված տեղանուններով:

3. Հայերի պայքարը ուրարտական բռնակալների իշխանության դեմ մ. թ. ա. 782-681 թթ.

Նայաստանում ուրարտական տիրակալների լիակատար իշխանությունը սկսվել է մ. թ. ա. 782 թվից՝ Արևելահայկական թագավորության կործանվելուց հետո և տևել է մինչև վերջինիս վերականգնվելը՝ մ. թ. ա. 680 թ.: Դա Վանի տիրակալության հզորության ժամանակաշրջանն էր:

Արգիշտի I-ը, մ. թ. ա. 782 թ. նվաճելով Այրարափը՝ Էփիունին, չկարողացավ դրանով ընդմիջար վերջ դնել հայերի պայքարին: Մ. թ. ա. 774 թ. նրա դեմ ընդվզում են Էփիունիի Ուիպերուխի (Իզդիբի շրջան), Էրիախի (արևելյան Շիրակ) գավառները, որոնց դեմ նա ձեռնարկում է արշավանք (19, էջ 232-233): Մ. թ. ա. 773 թ. Վանի տիրակալը ստիպված է լինում ռազմական գործողություններ ձեռնարկել Արաքսի վերին հովտի Տարիունի (հայկ. Դարույնք) երկրի դեմ: Նույն տարում նրա դեմ ուրբի է ելնում Արմե (ուշ Սասուն) երկրի բնակչությունը:

Արգիշտիի իշխանության վերջին փասը փարիների ընթացքում նրա դեմ դուրս են գալիս արևմտյան Շիրակի Գուլուփախի, Անիշտիրգա երկրները և Դի-աուխին՝ Տայքը, Ճորոխի ավազանում (19, էջ 234-234):

Սարգուրի II-ի (մ. թ. ա. 764-735 թթ.) գահակալության սկզբում Ուրարտուի փիրակալության դեմ ապստամբում է Արարատյան դաշտի Ազա երկիրը (19, էջ 238-239):

Նայերի դիմադրական շարժումները չեն դադարում նաև լեռնաշխարհի ծայր արևմուտքում: Ձենքի է դիմում Գաուրախի (հայկ. Գաուռեք), Տումեիշկի (հայկ. Թմնիս) և այլ գավառների բնակչությունը:

Մ. թ. ա. 753-752 թթ. ընդվզում են Ուելիկուխիի՝ Գեդարքունիքի և Սասունի (Արմե) հայերը (19, էջ 242-243):

Սարգուրիի ստիպված է լինում ձեռնարկել արշավանք դեպի Սևանի հարավային ավազանի Լիքիունի գավառը (Լիճքի շրջան)՝ հնազանդեցնելու և կապրակով (36, N155A և 19, էջ 248):

Մեկ այլ անգամ Վանի թագավորի ռազմական գործողություններն ուղղվում են Ճորոխի ավազանի հայության դեմ՝ վերստին նրանց հայաբնակեցնելու համար: Այս անգամ հարձակվում է Արաքսի վերին հովտի Արիլիանիխի, որից հետո՝ արևելյան Շիրակի Էրիախի երկրների վրա (36, N 155C):

Նրա դեմ ապստամբում են Էրիախին, Քուլիանին (Արագածի հյուսիսային փեշեր): Այնուհետև Սարգուրիի իշխանության դեմ ապստամբում են Բուզունիան (Աջոցքի շրջան), Էրիախին, Իշտեղուանին՝ Ապարխանեի շրջանը, Արունի վերին Բասենում (հայկ. Նավնունիք), Արիլիանիխի՝ Աբեդյանքը:

Դրանից հետո Վանի փիրակալի դեմ դուրս են գալիս Սևանի ավազանի և դրան հարակից փարսաքների բազմաթիվ հայկական գավառներ (36, N155F և 19, էջ 264):

Տուշպայում (ուշ Վան) Սարգուրի II-ից հետո գահը փոխանցվում է Ռուսա I-ին (մ. թ. ա. 735-713 թթ.): Նա ևս ձեռնարկում է բազմաթիվ արշավանաքներ Սևանի ավազանի, Սյունիքի և Արցախի հայկական շրջանների դեմ, որոնք չէին ուզում ենթարկվել օտարների իշխանությանը (36, N 266 և 19, էջ 231):

Նայ բնակչությունը ստիպում էր Վանի ուրարտական բռնակալներին բազմիցս կրկնել իրենց արշավանաքները: Նայերի այդ պայքարի և հարավից Ասորեստանի հարձակումների հետևանքով մոտ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում Ուրարտուն թուլացավ ու ջլալվեց:

Մ. թ. ա. 716 թ. Ռուսա I-ին հաջողվում է նվաճել Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան ափին առընթեր Մանա և մի շարք այլ երկրներ:

Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ը բավական ժամանակ հեղափոխության միջոցով հանգամանակից ուսումնասիրում էր Ուրարտուի ներքին վիճակն ու ռազմական կարողությունները (19, էջ 284):

Մ. թ. ա. 715 թ. նրա դեպի հյուսիս՝ Իրանի արևմտյան երկրներ, ձեռնարկված արշավանքը ավելի է սրում ասսուրա-ուրարտական փոխհարաբերությունները:

Մ. թ. ա. 714 թ. գարնանը Սարգոն II-ը ռազմական գործողություններ է ծավալում Վանի թագավորության դեմ: Սկզբում նա նվաճում է Իրանի Պարսուա, Մադաի և այլ բազմաթիվ երկրներ՝ ապահովելով իր թիկունքն այդ ուղղությամբ: Այնուհետև Ասորեստանի թագավորը մուտք է գործում Ուրարտու, պարտության մատնում Ռուսա I-ի զորքին, ավերում բերդերը, թալանում ու մեծ ավարով վերադառնում: Բիայնիլին կրում է ծանր պարտություն: Ռուսա I-ը հանկարծամահ է լինում: Դրանով խիստ խաթիվվում են Ուրարտուի դիրքերը, որով և սկսվում է այդ փրակալության անկման ժամանակաշրջանը:

Սակայն Վանի հաջորդ արքա Արգիշտի II-ը (մ. թ. ա. 713-685 թթ.) կարողանում է ձեռնարկել որոշ արդյունավետ արշավանքներ և ինչ-որ չափով վերականգնել այդ թագավորության սահմանները: Նա արևելքում նվաճում է մի շարք երկրներ և հասնում Կասպից ծով (19, էջ 318):

Այդ քաղաքական իրավիճակում հայկական գավառների համար բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվել, որպեսզի նրանք պայքարը օտար բռնակալների դեմ ուժեղացնեն և ձեռք բերեն հաջողություններ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ. Թ. Ա. VII ԴԱՐՈՒՄ

1. Նայկական թագավորության վերականգնումը մ. թ. ա. 680 թ. և Բիայնիլիի անկումը

Վանի թագավոր Ռուսա II-ը (մ. թ. ա. 685-645 թթ.), գահ բարձրանալով, կառուցում է Վանա լճի հյուսիսային ափին առընթեր Ջիուկունի ամրոցը: Այնուհետև նա Արածանիի ստորին ավազանում գործով պարպության է մատնում Լուբարիսի անունով մի հակառակորդի, որը, հավանաբար, Կեդիի հայ ապստամբների առաջնորդն էր: Դրանից հետո նա անցնում է Եփրատ գետը և հարձակվում Խապե (ուշ Կիլիկիա), Խալիպու (Արևելապոնոպական լեռների շրջան, դա նախկին Կասկա երկիրն էր, որը հայերը միջնադարում նույնպես կոչում էին Խաղպիք) և Մուշկիևի (կենտրոնական Փոքր Ասիայի Փոյուզիա) երկրների վրա (19, էջ 323):

Այդ նվաճումների հետևանքով Մալաթիայից հյուսիս ընկած Թիլ-Գարիմու երկիրը (ժմկ. Գյուրուտի շրջան) դուրս է գալիս Ասորեստանի ենթակայությանից: Դրա համար էլ քիչ ժամանակ անց Սինախներիքը ձեռնարկում է արշավանք դեպի Փոքր Ասիա և վերանվաճում այդ երկիրը: Սակայն Ասորեստանը և Ուրարտուն այդ ռազմական գործողություններից հետո միմյանց հետ ընդհարումներ չեն ունենում:

Մ. թ. ա. 681 թ. վերջին Ասորեստանում բռնկվում է խռովություն: Դրա մասին «Բաբելական ժամանակագրության» մեջ կարդում ենք. «Տեբեթ ամսի 20-րդ օրը Սինախներիքին՝ Ասորեստանի թագավորին, նրա որդին խռովության ժամանակ սպանեց» (28, N63):

Այդ փրակալի գոհվելուց հետո երկրում գահը փոխանցվում է նրա կրտսեր որդի Ասարխադդունին, որը ճնշում է խռովությունը: Սակայն Միդիայի կողմից երկրի վրա հարձակումներ էին գործում կիմերները և սկյութները:

Կիմերների այդ արշավանքի մասին նույն ժամանակագրության մեջ գրված է. «[Կիմ]երները գնացին Ասորեստանի վրա և ջարդվեցին» (29, էջ 169):

Իսկ սկյութների դեմ Ասորեստանի ձեռնարկած ռազմական գործողությունների վերաբերյալ Ասարխադդունի սեպագիր արձանագրություններից տեղեկանում ենք. «Ես, ցրիվ փվողը Մանա երկրի մարդկանց, անհուազանդ կուրիներին, որը գնեքով կոտորեց Իշպակայայի գորբին՝ սկյութի, դաշնակցի, նրանց չփրկողի» (28, N65):

Ասարխադդունը հաջող կերպով կասեցնում է կիմերների և սկյութների հարձակումները Միդիայի կողմից, պարպության մատնում նրանց:

Այնուհետև թագավորը ձեռնարկում է արշավանք դեպի Փոքր Ասիա՝ այն-
փեղի կիմերներին հնազանդեցնելու համար. «Իսկ Տեուշպային՝ ումանանդա-
յին (կիմեր), որի փեղը առանձին էր, ես զենքով միանգամից պարտության
մաքնեցի» (28, N65):

Ասարխադդոնը, հաղթելով Փոքր Ասիայի կիմերներին, նախապայմաններ է
ստեղծում Շուպրիայի (ուշ Սասուն) վրա հարձակվելու համար, քանի որ վերջի-
նիս օգնում էին Ասորեստանի այդ հակառակորդները:

Սինախիսերիբի սպանության մասին հայտնում է նաև Ասարխադդոնը.
«Նրանք սպախամբեցին և թագավորությանը փրանալու համար սպանեցին
Սինախիսերիբին (46, էջ 130 և ծան. 1):

Նույն իրադարձության այլ մանրամասների մասին կարդում ենք Ասար-
խադդոնի «նամակ Աշուր ասպծուն» վավերագրում. «Աշուրի, ասավաճների
խոսքը չստղները, իմ իշխանությունը չհարգողները, [.....], ավագակները, գողե-
րը, կամ նրանք, ովքեր մեղք են գործել, արյուն են թափել, հրամանապարները,
զավառապետերը, հսկիչները, վերակացուները, ղեկավարները փախել էին
Շուպրիա երկիր» (28, N67):

Ասորեստանի թագավորը պարզ ու հստակ նշում է, որ արյուն թափողները,
այսինքն՝ իր եղաբայրները, խռովարարների հետ փախել էին Շուպրիա: Վեր-
ջինս աստուրերեն բառ է (հմմ. *supuru*), որը նշանակում է «շրջափակված»:
Իրոք, Սասունը շրջապատված է լեռներով:

Նույն սեպագիր աղբյուրում նշված է, որ Ասարխադդոնը երեք անգամ նա-
մակ է գրել այդ երկրի թագավոր Նիք-Թեշուբին՝ խնդրելով նրանից վերադարձ-
նել փախստականներին, սակայն մերժում է ստացել:

Դրանից հետո նա գործով ներխուժում է Շուպրիա, գրավում Ուպպումու (ուշ
Ափում) և Կուլիմերի (ուշ Քոլիմար) և շար այլ քաղաքներ:

Մովսես Խորենացիի այդ հայրասպան որդիների մասին հայտնում է. «Այս
Սենեբերինը Ասորեստանի թագավոր է եղել: Նրա որդիները Ադրամեյեքը և
Սանասարը, նրան սպանելով, փախան եկան մեզ մոտ: Սրանցից մեկին, այն է՝
Սանասարին մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի
սահմանների մոտ, մեր աշխարհի հարավ-արևմտյան կողմում» (71, I, իգ):

Աստուրական սեպագիր աղբյուրների փվյալների համաձայն, ինչպես փե-
սանք, Սինախիսերիբին սպանող նրա որդիները փախչում ու ապաստան են
գտնում Շուպրիայում, որտեղ նրանց ընդունում է փեղի առաջնորդ Նիք-Թեշու-
բը: Իսկ ըստ Մովսես Խորենացու հաղորդման, նրանց ընդունում է հայոց քաջ
նախնի Սկայորդին: Նեփուաբար, այդ երկու անունները՝ Նիք-Թեշուբը և Սկա-
յորդին, ներկայացնում են մեկ պատմական անձնավորություն, որը մ. թ. ա. 681
թ. ղեկավարներ ամսին Ասորեստանի թագավոր Սինախիսերիբին սպանող նրա
որդիներին ապաստան է փախի:

Նաև պարզ է դառնում, որ հայոց առաջնորդի նստավայրը Շուպրիան էր՝
ուրարտական արձանագրություններում հիշարակվող Արմե երկիրը, ուշ ժամա-

նակների Սասունը (37, էջ 176):

Սկայորդին. ինչպես վերը պարզեցինք, իշխել է մ. թ. ա. 680-664 թթ.:

Ըստ «Աստվածաշնչի» այդ հայրասպանները փախել էին Արարապի երկիր: Ի. Դյակնուվը ճիշտ է նկատում, որ այս առիթով Արարապ անունը սխալ է օգտագործված, այն Ուրարտու բառն է: Իսկ փախստականները ապաստանել էին Ուրարտուին թշնամի Շուպրիա երկրում (29, էջ 173):

Իրոք, այդ ժամանակ Սկայորդին՝ Նիբ-Թեշուբը, Վանի թագավորության թշնամին էր: Նա չէր կամեցել վերադարձնել փախստականներին, որի մասին Ասարխադդոնի «Նամակում» կարդում ենք. «[Ինչ վերաբերում է փախստական] ուրարտացիներին, որոնք փախել էին Ուրարտուից Շուպրիա, Ռուսան՝ Ուրարտուի թագավորը, գրել էր դրանց մասին, սակայն նա չէր ունկնդրել նրա հրամանին, չէր համաձայնվել դրանց հանձնել, հանդգնորեն էր գրել, պարասխանել էր արելությանը.....: Այդ մարդկանց մասին նա հարցրեցի, տեղեկացա, քննեցի և իմացա: Ոչ մի փախստականի՝ ուրարտացու ես չպահեցի, ոչ մեկին ես չթողեցի, դրանց վերադարձրի իրենց երկիր» (28, N67):

Ասարխադդոնը ուրարտացի փախստականներին վերադարձնում է Ռուսա II-ին: Դա նշանակում է, ինչպես նշում են հեղափոխողները (19, էջ 326), որ այդ ժամանակ Ատրեսպանը և Ուրարտուն բարեկամացել էին՝ նկատի ունենալով ընդհանուր թշնամիներ ունենալու հանգամանքը:

Շուպրիան թշնամի էր նաև Վանի թագավորությանը: Դրա համար էլ Նիբ-Թեշուբը հանդգնորեն և արելությանը մերժել էր Ռուսա II-ի պահանջը: Այդ բռնությունը վկայում են այն մասին, որ Հայկական լեռնաշխարհում էլ տեղի էր ունեցել խռովություն՝ ուղղված Ուրարտուի դեմ:

Ինչպես նշում է Ն. Հարությունյանը, դեռևս Արգիշտի II-ի օրոք (մ. թ. ա. 713-685 թթ.) ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում ոչ մի հիշատակություն չի հանդիպում Սևանի ավազանի, կամ թեկուզ Արարապյան դաշտի Ազա երկրից անմիջապես հյուսիս-արևելք ընկած Ուլուանի (Աբովյանի շրջան) և ապա Քիեխունի (Տրազդանի շրջան) երկրների մասին: Ինչպես նկատում է հեղինակը, դա նշանակում է, որ Վանի թագավորությունը այդ փարսաձառջանում սկսում էր կորցնել իր ազդեցությունը (19, էջ 325):

Ն. Հարությունյանը, նկատի ունենալով Շուպրիայի թագավորի բացասական վերաբերմունքը Ռուսա II-ի նկատմամբ, եզրակացնում է, որ եթե Ուրարտուին այդքան մոտ Շուպրիան թողալիել էր նրա իշխանությունը, ապա այն խիստ թուլացել էր (19, էջ 326):

Եվ իրոք, Ռուսա II-ի ժամանակ և նրանից հետո ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում ոչ մի առիթով չեն հիշատակվում լեռնաշխարհի արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան շար անհնազանդ երկրներ, որը նշանակում է, թե դրանք բոլորը ազատագրվել էին Վանի թագավորության իշխանությունից: Այն մնացել էր ամփոփված Վանի նահանգում. Արարապյան դաշտի Ազա գավառում և նրանց միջև ընկած շրջաններում:

Բիայնիլիի (Ուրարտու) անկման բուն պատճառների մասին Սեբեոսի «Պատմության» կազմում փրված «Խոստարբանության» մեջ կարդում ենք. «Այն ժամանակ Շամիրամը փիրեց Նայասփանին և այնուհետև ասորեստանցի թագավորները փիրեցին մինչև Սենեբերիմի մահը, ապա հայերը ապստամբեցին ասորի թագավորների իշխանության դեմ» (72, Ա, 25):

Մ. թ. ա. 681 թ. Սենեբերիմի (Սինախներիբ) սպանության փարում, հայերը ապստամբում են ուրարտական փիրակալների (ըստ հայ պատմիչների՝ ասորի թագավորների) իշխանության դեմ: Արդյունքում, ինչպես վկայում են ուրարտական սեպագիր աղբյուրները, Նայասփանի մեծ մասը մ. թ. ա. 680 թ. ազատագրվել էր Վանի թագավորության իշխանությունից: Դրանք էին՝ Սասունը, Արածանիի միջին ու ստորին, Եփրատի վերին, Ճորոխի և Արաքսի միջին ու վերին ավազանների (բացառությամբ Արարատյան հարթավայրի) հայկական գավառները: Կարելի է եզրակացնել, որ այդ փարածաշրջանի հայերը միավորվել էին մեկ պետության՝ Նայակական թագավորության կազմի մեջ, որի առաջնորդն էր Սկայորդին (ասսուր. Նիք-Թեշուր): Նրան Ասարխադդոնը կոչում էր թագավոր: Այդպիսով, վերականգնվում է հայոց պետականությունը:

Ինչպես նշեցինք, Ասորեստանում, Ուրարտուի մեջ բռնկված ապստամբությունների և Միդիայի կիմերների, սկյութների ու Փոքր Ասիայի ումանմադանների այդ ժամանակ սկսած ռազմական գործողությունների հետևանքով, որոնք ուղղված էին Ասարխադդոնի դեմ, փարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցությունը փոխվում է: Ասորեստանի պետությունը և Վանի թագավորությունը բարեկամանում են իրար հետ, քանի որ լեռնաշխարհի և մյուս հարակից երկրների ուժերը միավորվել էին նրանց դեմ:

Նայերը Սկայորդու զխավորությամբ դաշնակցում էին կիմերների և սկյութների հետ: Նավանաբար դա էր պատճառը, որ հայոց թագավորը կոչվում էր Սկայորդի: Դա նրա փիլոզոսն է եղել, որը նշանակում է «սակի որդի» կամ «սակի սիրելի» (հմմ. 29, էջ 174):

Վերը արդեն նշեցինք, որ մ. թ. ա. 673 թ. Ասորեստանի թագավոր Ասարխադդոնը հարձակվում է Շուպրիայի (ուշ Սասուն) վրա և պարտության մատնում նրան: Դրանից կարճ ժամանակ անց փարածաշրջանի քաղաքական իրավիճակը կրթուկ փոխվում է: Շուպրիայի թագավոր Նիք-Թեշուրը՝ Սկայորդին, բարեկամանում է Ասորեստանի հետ՝ ստանալով նրա հովանավորությունը և սկյութների հետ դառնալով նրա դաշնակիցը ընդդեմ Ուրարտուի: Սկայորդու վարած այդ ճկուն քաղաքականությունը մեծ նշանակություն ունեցավ երկրի համար:

Ասարխադդոնը «Նարցումներ Շամաշ ասրծուն» վավերագրում հայտնում է. «Այդ ժամանակի ընթացքում [Ռու]սան, [Ուրարտուի] թագավորը,..... արդյոք մտադիր է, խորհում է....., կամ նա ինքը իր ուժերով, [կամ] կիմերների հետ, կամ դաշ[նակիցների] հետ, որոնք նրա հետ են, այնպեղից, որպեղ նրանք գտնվում են, [կղնն], արդյոք, ուղի, ճանապարհ մարտ փալու, ճակատամարտի, կռվի համար, սպանության, թալանի և զերեվարության համար Շուպրիա երկիր,

[կամ] նրա Պումու քաղաք, կամ Կուլլիմերի, կամ Շուպրիայի մյուս ամրոցները [կանցնեն], արդյոք» (28, N68):

Ասորեստանի թագավորը հանդես է գալիս պաշտպանի, հովանավորի դերում Շուպրիայի՝ Մասուևի սկապամամը՝ ընդդեմ Ուրարտուի:

Տեքստից ակնհայտ է եևս, որ Ուրարտուն դաշնակցել է կիմերների հետ ընդդեմ Ասորեստանի և Նայաստանի:

Այս քաղաքական իրավիճակում Անդարիա անունով մի ուրարտական կառավարիչ գիևկորական ջոկատներով գիշերով հարձակվում է Շուպրիայի վրա, սակայն պարտություն է կրում: Այնպեղ կարոմ են նրա գլուխը և ուղարկում Ասորեստան ի նշան բարեկամության (29, էջ 179):

Նայկական թագավորության և Ասորեստանի պեպության այս դաշնակցությունը, ինչպես երևում է, րևել է երկար ժամանակ: Դրա մասին է վկայում «Ասրվածաշնչի» հեղեյալ հաղորդումը. «Բարձրացրեք դրոշները երկրի վրա, հնչեցրեք փողերը ժողովուրդներին, նրա մասին հայտնեք Արարապ, Մինի, Աշքենազ թագավորություններին,..... Միդիայի թագավորներին...: Բաբելոնի թագավորը լսեց նրանց մասին և ձեռքերը թուլացան» (56, Երեմիա, ԾԱ, 27):

Երեմիա մարգարեի այս կոչը վերաբերում է Արարապ, Մինի և Աշքենազ թագավորություններին, որոնց գորքերը պեպք է գնային Բաբելոնի վրա հարձակվելու:

Մինին հյուսիս-արևմտյան Իրանի մ. թ. ա. VII դարի Մանա երկիրն է, Աշքենազը՝ նույն ժամանակի սկյութական թագավորությունը: Դրանք մ. թ. ա. VI դարում արդեն գոյություն չունեին: Ուսրի, կարծում ենք, Բաբելոնի դեմ այդ մարտահրավերը վերաբերում է մ. թ. ա. 653-652 թթ.:

Ըստ աստորական սեպագիր աղբյուրների այդ ժամանակ Շամաշշումուկինը՝ Բաբելոնի թագավորը, ապստամբում է Ասորեստանի գերիշխանության դեմ, որի տիրակալ Աշորբանակապալը պարտության է մատնում հակառակորդին օգնության գնացող Էլամի գորքին ու պաշարում Բաբելոնը (հմմ. 46, էջ 282-283):

Արարապ անունը Ուրարտու բառի րարբերակն է: Սակայն այդ ժամանակ, երբ Վանի թագավորությունում դեռևս իշխում էր Ռուսա II-ը, Ուրարտուն, ինչպես վերը րեսանք, մոտ մ. թ. ա. 670 թ. հեպո կիմերների հետ դաշնակցամ հանդես էր գալիս որպես Ասորեստանին թշնամի պեպություն: Ասորեստանին դաշնակից էին Նայաստանը, Մանան և սկյութները: Նեպուաբար, Երեմիա մարգարեն Արարապ անունը ճիշտ չի օգրագործել: Դա վերաբերում է Նայկական թագավորությանը, որը, կարծում ենք, հաստատում է Մովսես Խորենացու հեղեյալ հաղորդումը. «Եվ որ իսկապես այդ ժամանակները մեր ազգը թագավորություն ուներ, վկայում է եևս Երեմիա մարգարեն իր մարգարեության մեջ՝ Բաբելոնի դեմ պապերազմի հրավիրելով. «Նրաման րոր, ասում է եևս, Այրարապյան թագավորությանը և Ասբանազյան գեղին»: Սա ապագույց է, որ այն ժամանակ մենք ունեցել ենք թագավորություն» (71, I, իբ):

Նայ պապմիչը Երեմիայի օգրագործամ Արարապը փոխարինում է Այրա-

րապրյան անուիով, քանի որ նա գիտեր, թե Արարապը վերաբերում է Ուրար-
պոիին, որ այդ ժամանակ թշնամի էր համարվում Ասորեստանի համար: Իսկ Այ-
րարապրյան թագավորությունը նրա դաշնակիցն էր:

Այսպիսով, մ. թ. ա. 680 թ. հայերը Սկայորդո գլխավորությամբ ապստամ-
բում են Վանի ուրարպական բռնակալների իշխանության դեմ և ազատագրում
իրենց երկրի մեծ մասը՝ կենտրոն դարձնելով Սասունը:

Դրա հետևանքով Ուրարպուն խիստ թուլանում է, կորցնելով բազմաթիվ
հայկական գավառներ, պարփակվում է Վանի նահանգի, Արարապրյան հար-
թավայրի Ազա երկրի և դրանց միջև գտնվող փարածքների սահմանների մեջ:

Վերականգնվում է Հայկական թագավորությունը, որի առաջնորդ Սկայորդին՝
Նիբ-Թեշուբը, սկյութների հետ հանդես է գալիս որպես Ասորեստանին դաշնակից:

2. Հայկական թագավորությունը Պարուրի օրոք և Ուրարպուի անկումն ու կործանումը

Տարածաշրջանի երկրների քաղաքական իրավիճակը մոտ մ. թ. ա. 650-590
թթ. բնութագրվում է հետևյալ կերպ: Վանի թագավորությունը՝ Ուրարպուն,
Ռուսա II-ի իշխանության փարիներից սկսած, շարունակում էր անկում ապրել:
Այն ամփոփված էր մնում Վանի նահանգի և Արարապրյան հարթավայրի Ազա
երկրի ու դրանց միջև ընկած գավառների սահմաններում: Մ. թ. ա. 645թ. այն-
տեղ գահը փոխանցվում է Սարդուրի III-ին, որը դառնում է Ասորեստանին
ենթակա՝ նրա թագավոր Աշտուբանասպալին կոչելով փեր (19, էջ 330-331 և
ճառ. 87):

Սարդուրի III-ից հետո Վանում (Տուշպա) հերթակալությամբ գահակալում
են էրիմենան, Ռուսա III-ը և Ռուսա IV-ը, որոնց գործունեությունը սահմանա-
փակված էր փերեսության բնագավառով:

Մոտ մ. թ. ա. 591 թ. , ինչպես ենթադրում է Ի. Դյակոնովը, իբր Միդիան է վե-
րագնում Ուրարպու պերությունը (29, էջ 179 և 19, էջ 334):

Աշտուբանասպալի օրոք (մ. թ. ա. 668-627 թթ.) Ասորեստանի պերությունը
փարածաշրջանում շարունակում էր իշխող դեր ունենալ: Սակայն նրա մահից
հետո քաղաքական իրավիճակը կարուկ փոխվում է:

Խալդեյների առաջնորդ Նաբուպալասարը մ. թ. ա. 626 թ. գրավում է Բաբել-
լոնը և այն հայտարարում Ասորեստանից անկախ: Մ. թ. ա. 625 թ. Միդիան Կի-
սակասրի գլխավորությամբ Լույկասեն Ասորեստանից անկախանում է: Որոշ
ժամանակ անց Միդիան և Բաբելլոնը, սկզբում իրարից անկախ, իսկ հետո հա-
մագործակցած, Ասորեստանի դեմ ծավալում են ռազմական գործողություններ:
Դրա հետևանքով այդ պերությունը մ. թ. ա. 616-606 թթ. ընթացքում վայրէջք է
ապրում և ապա կործանվում, իսկ երկիրը կցվում է Միդիային:

Անշուշտ, այս իրադարձությունները իրենց արձագանքն ունեն վաղ միջնադարի հայ պատմիչների աշխատություններում: Մովսես Խորենացին դրանց մասին հայտնում է. «Իսկ մեր Պարույրն եղավ Սարդանապալի ժամանակ: Սա քիչ օգնություն ցույց չի փվել մարացի Վարբակեսին՝ Սարդանապալից թագավորությունը վերցնելիս» (71, I, Խա):

Ինչպես հայտնի է, հայ պատմիչի վկայած Սարդանապալը Ասորեստանի թագավոր Աշորբանապակն է, իսկ Վարբակեսը՝ Միդիայի փրակալ Կիակսարը:

Տարածաշրջանում քաղաքական ուժերի հարաբերակցության փոփոխությունից ելնելով՝ հայոց թագավոր Պարույրը (մ. թ. ա. 639-591 թթ.) կարող է փոխում է իր դիրքորոշումը՝ ի շահ Նայկական թագավորության: Նա դաշնակցում է Միդիայի հեպո՝ ընդդեմ Ասորեստանի:

Այնուհետև Մովսես Խորենացին քաղաքական իրավիճակի այդ փոփոխություններին ավելի մանրամասն է անդրադառնում. «Որովհետև Վարբակեսը՝ ծննդավայրով մեդացի,... իր սիրալիր վարմունքով ու առաքածեռությամբ ավելացնում է բարեկամներ այն քաջ ու պիտանի մարդկանցից, որոնց ձեռքով այն ժամանակ ամուր ու հաստատուն կերպով հայրնապես կառավարում է Ասորեստանի աշխարհակալ պետությունը. իր կողմ է գրավում նաև մեր քաջ նախնի Պարույրին՝ խոստանալով նրան թագավորության շուր և ձև» (71, I, Խա):

Կիակսարը, Միդիայում դառնալով թագավոր, կարողանում է Ասորեստանի դաշնակիցներին, ի թիվս նրանց նաև հայոց արքային, իր կողմը գրավել՝ դրանով իսկ խարխելով Ասորեստանի պետության հիմքերը:

Այս հափվածից նաև պարզ է դառնում, որ հայոց առաջնորդ Պարույրը, դաշնակցելով Միդիայի հեպո, մասնակից է դառնում Ասորեստանի պետության կործանմանը: Փոխարենը Միդիայի թագավոր Կիակսարը (Վարբակես) խոստանում է Նայաստանը ճանաչել որպես թագավորություն և աջակից լինել նրա արքային: Պարույրի հաջորդ քայլի մասին վկայում է IX դարի հայ պատմիչ Նովհաննես Դրասխանակերպոցին. «Այս բոլորից հետո Նայկի ցեղից Պարույր անունով (մեկը) այսպեղ ոչ ցեղակիցներին դուրս հանելով մերժեց և իր ցեղի իշխանությունը հաստատելով ժառանգեց» (68, էջ 23):

Պարզվում է, որ Նայաստանից ոչ ցեղակիցներին՝ Վանի թագավորների վերջին ներկայացուցիչներին և ուրարտացիներին վնդողը, նրանց պետությունը կործանողը Պարույրն է եղել: Այդպիսով Նայաստանը ամբողջությամբ ազատագրվում է և Պարույրի առաջնորդությամբ միավորվում մեկ թագավորության մեջ:

Ժամանակագրության հարցերը քննելիս մենք վերը պարզեցինք, որ, իրոք, դա փրկի է ունեցել մ. թ. ա. 591 թ.:

Կարծում ենք, հայոց թագավոր Պարույրի անունը փոխողոս է, որն հուշում է, թե նա էր առաջինը, որը կարողացավ ամբողջ Նայաստանը պարուրել մեկ թագավորության սահմանների մեջ: Դրա համար էլ նա կոչվել է Պարույր:

Նայ պատմագիտության մեջ գոյություն ունեցող այն ենթադրությունը, որի համաձայն, իբր, Պարույրը սկյութների առաջնորդ Պարպարուսն է, քննություն

չի բռնում, քանի որ Պարույրն իշխել է մ. թ. ա. 639-591 թթ. և եղել է հայոց թագավոր, իսկ Պարսպարուան ըստ աստուրական սեպագիր աղբյուրների սկյութների առաջնորդ էր (հմմ. 29, էջ 174 և ծան. 270):

Եթե Սկայորդու ջանքերով հայերը մ. թ. ա. 680 թ. կարողացան ազատագրել Նայասարանի մեծ մասը Ուրարտուի իշխանությունից, ապա Պարույրը, ուրարտացիներին իրենց վերջին հանգրվանից (Վանի նահանգ) դուրս մղելով, միավորեց ողջ Նայկական լեռնաշխարհը մեկ պետության մեջ:

Մովսես Խորենացին դրա համար էլ գրում է. «Ահա, այժմ են կուրախանամ ոչ փոքր խնդություն զգալով, որ հասնում են այն րեղերը, ուր մեր բնիկ նախնիի սերունդները թագավորության աստիճանի են հասնում» (71, I, իա):

Նայ պարմիչը այս խոսքերը ասում է Պարույրի մասին, որին նա իրավամբ համարում է բնիկ նախնիի՝ Նայի սերունդին պատկանող թագավոր, և որը ավարդին է հասցնում Նայկական թագավորության վերակազմավորումը:

Աշխարության հաջորդ բաժնում պարմահայրը նշում է. «Ռոտվիեյրն մեր թագավորների մեջ ինձ այս մարդիկ են սիրելի, իբրև բնիկներ, արյունակիցներ և իսկական հարազատներ» (71, I, իբ):

Անշուշտ, Մովսես Խորենացին այսպեղ նկարի ունի Սկայորդուն և Պարույրին և որպես բնիկների ու արյունակիցների՝ նրանց հակադրելով Վանի օտար՝ ուրարտական բռնակալներին:

Այսպիսով, սեպագիր աղբյուրների տվյալները և դրանց հիման վրա հետազոտողների կարարած եզրահանգումները ոչ միայն չեն ժխտում վաղ միջնադարի հայ պարմիչների տեղեկությունները Սկայորդու և Պարույրի ու նրանց ժամանակի Նայկական թագավորության մասին, այլ հաստատում են դրանք:

3. Նայասարանի իրադարձությունները մ. թ. ա. VII դարում ըստ «Սասունցի Դավիթ» էպոսի

«Սասունցի Դավիթ» էպոսը բանասացներից առաջին անգամ գրի է առել Գ. Սրվանձպյանը 1873 թ.:

Նայագիտության մեջ ընդունված է, որ այն ստեղծվել է IX-XI դարերում և արտահայտում է հայ ժողովրդի պայքարը Արարական իշխանության դեմ:

Էպոսը բաղկացած է չորս ճյուղից՝ Սսունասար և Բաղդասար, Մեծ Մհեր, Սասունցի Դավիթ և Փոքր Մհեր:

Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ դրա զլխավոր հերոսը, հավանաբար, Բագարապ Բագրատունու որդի Դավիթն է, որը արարական տիրապետության ժամանակ Տարոնի և Սասունի տերն է եղել (45, էջ 372), իսկ Մեծ Մհերը Տարոնի իշխան Չորդվանել Մամիկոնյանի (1104 թ.) քաջ նախնի Մեհերն է (45, էջ 377):

Ն. Օրբելին նշում է, որ փորձեր են արվել (նկարի ունի Մ. Աբեղյանին) էպոսի

հերոսներին նույնացնելու հայոց այլ իշխանների հետ, որոնք կրել են նույնպիսի անուններ: Սակայն այս դեպքում մոռացության է փրվում այն հանգամանքը, որ այդ իշխանները ապրել են փարբեր ժամանակներում (79, էջ 56-57):

Կարծում ենք, պետք է նկատի ունենալ նաև, որ վերը նշված երկու պատմական անձերը Սասունի գործիչներ չեն եղել, առավելա՛հավիթը Բագրատունի է, իսկ Մեհերը՝ Մամիկոնյան:

Ն. Օրբելու կարծիքով Էպոսի առանցքը, անկասկած, սասունցիների՝ արար նվաճողների դեմ դուրս գալու և նրանց ջախջախելու իրադարձությունն է: Այլ հարց է, թե Թովմա Արծրունու հիշատակած Սասունի ապստամբությունը փոքր պեղամաս է ընդգրկել, որին մասնակցել են երկու հարյուր հոգի, որոնք երկրից արքաքսել են ոչ թե խալիֆին, այլ՝ շարքային մի հարկահանի (79, էջ 74):

Նամոզված ենք, որ նման փոքր իրադարձությունը չէր կարող դառնալ այդպիսի հերոսական էպոսի նյութ: Նայոց պատմության մեջ անհամեմատ ավելի նշանակալի դեպքեր են եղել, սակայն դրանցից և ոչ մեկը հայ ժողովուրդը չի գովերգել այդ ձևով:

Ավելին, Սասունցի Դավիթը և նրա հայր Մեծ Մեհերը կովել են Մսրա Մելիքի և ոչ Բաղդադի խալիֆի դեմ, որոնք Էպոսում իրարից խիստ փարբերակված են:

Մեծ գիպնական Ն. Օրբելու ուշադրությունից չեն վրիպել նաև որոշ հակասական փաստեր: Ինչպես նա նշում է, Բաղդադի խալիֆը աղոթում էր կուռքերին, բայց մեհյանում դրված Կրպսեր կուռքը նրան չի օգնում, գորավիզ լինում է Երեց կուռքը: Նրանք խալիֆից պահանջում են մարդկային զոհաբերություններ: Մինչդեռ իսլամին խորթ են կուռքերի պաշտամունքը և մարդ զոհաբերելը: Իսկ Էպոսի այլ պատումների մեջ Բաղդադի խալիֆի փոխարեն հիշատակված է Ատրեսպանի Սենեբերին թագավորը:

Այս փաստերից ելնելով՝ հեղինակը իրավացիորեն եզրակացնում է, թե այդ բոլորը կապ ունի առավել հին իրադարձությունների հետ (79, էջ 65-66):

Մ. Աբեղյանը նկատել է, որ Էպոսում գործողությունների վայրը Սասունից հեռո Մսրն է: Այն գրնվել է Նայկական Տավրոս լեռների հյուսիսային կողմերում Ծմակաբթից, Ծովասարից, Սեղանասարից և Ճապաղջուրից դեմ: Դրանք բոլորը Խլաթի և Բալուի դաշտի հետ մտել են Մսրա երկրի կազմի մեջ: Այն ընկած էր նաև Սասունից հարավ: Երկուսի սահմանը եղել է Բաթման գետի վրայի կամուրջը: Մ. Աբեղյանը այս փաստերի վրա եզրակացնում է, որ Մսրը գրնվել է Նայասպանի փարածքում (45, էջ 346-347):

Նրա այս պեղորոշումը հաստատվում է նաև Էպոսի այն պեղեկությամբ, ըստ որի երեք կողմը աշխարհի (Նայասպան) Մելիքի ձեռքում էր, իսկ մեկ մասը Դավիթի հայրենին էր:

Այսպիսով, եթե Բաղդադի խալիֆը Ատրեսպանի թագավոր Սենեբերինն է, իսկ դա այդպես է, Սանասարն ու Բաղդասարն էլ նրա որդիները, որոնք մ. թ. ա. 681 թ. դեկտեմբերին սպանելով հորը՝ ապաստան են գրել Սասունում, իսկ այդ ժամանակ Նայասպանի մեծ մասը գրնվում էր Վանի ուրարտական թագավոր-

րության՝ Բիայնիլիի փիրապետության փակ, ուրեմն Մարը Ուրարպուն է: Նրա մայրաքաղաքը Տուշայան էր (Վան), իսկ կրոնական կենտրոնը՝ Մուսասիրը, որը դեռևս մ. թ. ա. IX դարի աստուրական սեպագիր աղբյուրներում վկայված է Մուսրու ձևով: Այդ քաղաքը ուրարտական արձանագրություններում հիշափակվում է Արդինի անունով:

Նեփուսար, Ուրարպուն էպոսում կոչվում է նրա կրոնական կենտրոն Մուսրուի անունով, որը հայերենի և Սասունի բարբառի հնչյունական օրենքներով դարձել է Մարը:

Էպոսի առաջին ճյուղը նվիրված է Սանասարին և Բաղդասարին ոչ այն պարճառով, որ նրանք հիշափակված են Մովսես Խորենացու «Նայոց պատմության» մեջ, ինչպես կարծում է Մ. Աբեղյանը (45, էջ 381-382): Ատրեսպանում նրանց բարձրացրած ապստամբությունը հայերին նույնպես մղել է պայքարի օգար բռնակալների դեմ:

Էպոսը հյուսվել է պատմական իրադարձությունների հիմքով, սակայն լինելով բանավոր, ժամանակի ընթացքում որոշ դեպքերում բանասացը փաստերից շեղվել է: Օրինակ, Մեծ Մհերը ներկայացված է որպես Բաղդասարի որդի և այլև:

Երկրորդ ճյուղը նվիրված է Մեծ Մհերին, որը կոչվում է Մարա Մելիքի դեմ: Նրանք միմյանց հաղթել չեն կարողանում, սակայն Սասունը հարկից ազատվում է և դառնում անկախ: Կարծում ենք, այս փաստը վերաբերում է հայոց առաջնորդ Սկայորդուն և Վանի փիրակալ Ռուսա II-ին: Սկայորդին, ղեկավարելով մ. թ. ա. 680 թ. հայերի բարձրացրած ապստամբությունը, ազատագրել է երկրի մեծ մասը Ուրարպուի իշխանությունից, բայց չի կարողացել վերացնել այդ թագավորությունը:

Էպոսի երկրորդ ճյուղը նվիրված է Սասունցի Դավիթին, որը սպանելով Մարա Մելիքին, ընդմիջար վերացնում է նրա գերիշխանությունը Նայասպանում: Սկայորդու որդի Պարույրը, ինչպես վերը տեսանք, դաշնակցելով Միդիայի հետ, կործանում է Վանի թագավորությունը Նայասպանում և վերականգնում է հայոց պետականությունը ողջ լեռնաշխարհի փարածքում: Իրադարձությունների այսպիսի զուգահեռությունը մեզ հանգեցնում է այն տեսակետին, որ էպոսում հանձինս Դավիթի, զովերգվում է հայոց թագավոր Պարույրը:

Մ. Չամչյանի ժամանակագրական փոխյուների համաձայն և մեր թվագրմամբ Սկայորդին իշխել է մ. թ. ա. 680-664 թթ.՝ 17 տարի, իսկ նրա որդի Պարույրը՝ մ. թ. ա. 639-591 թթ.՝ 49 տարի: Ինչպես կարևոր է նկատել, Սկայորդու իշխանության վերջին տարին և Պարույրի գահ բարձրանալը միմյանցից բաժանված են 25 տարով: Գահակալությունների միջև եղած այս պարապուրդի պարասխանը գրվում ենք էպոսում: Մեծ Մհերը վախճանվել է իր կնոջ հետ Դավիթի ծնվելու օրը: Վերջինս մեծացել է առանց ծնողների՝ հորեղբոր փակը: Եվ միայն Դավիթի հասունանալուց հետո են նրան վստահել երկրի ղեկավարությունը: Դա պետք է որ փակը մոտ 25 տարի:

Չորրորդ ճյուղը Փոքր Մհերի մասին է: Նա քիչ է ապրել, ուրբերը ծանրացել

են, գնացել է Վան և մտել ժայռի մեջ ու փակվել, որը և կոչվում է Ագովու քար:
Պարույրից հետո հայոց գահը փոխանցվում է Երվանդ Սակավակյացին: Նա
նույնպես քիչ է ապրել, սակայն հայոց մայրաքաղաքը Սասունից տեղափոխվել
է Վան՝ այն վերանվանելով Երվանդավան: Երվանդի օրոք Ուրարտուն արդեն
չկար, այն կործանվել էր Պարույրի ջանքերով: Եվ, իրոք, Փոքր Մհերի ժամանակ
էպոսում Մսրըրը այլևս չի հիշատակվում, քանի որ Դավիթը այն կործանել էր:

Էպոսը Սանասարի, Բաղդասարի, Սկայորդու, Պարույրի և Երվանդ Սակա-
վակյացի հերոսական գործունեության գովերգությունն է, որը, հավանաբար,
սկսել է ձևավորվել դեռևս մ. թ. ա. VII դարում և բանավոր մշակումով հասել է
միջնադար: Սակայն Արարական խալիֆայության փրկապետության դեմ հա-
յերին պայքարի հանելու, նրանց ոգեշնչելու համար բանասացները էպոսը ավել-
ի հիմնավոր կերպով են վերաձևավորել: Ժողովուրդը այն հարմարեցրել է իր
պատկերացումներին, աշխարհընկալմանը և ճանաչողությանը փոխելով գոր-
ծող անձանց և երկրների ու բնակավայրերի անունները:

Էպոսի հիմքում ընկած են մ. թ. ա. VII դարի Հայաստանի պատմական իրա-
դարձությունները՝ կապված հայոց առաջնորդների հերոսական գործունեու-
թյան հետ, որը հայ ժողովրդի համար վճռորոշ նշանակություն ունեցավ վերա-
կանգնվեց Հայկական թագավորությունը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արևմտահայկական թագավորությունը՝ Հայքը, խեթական սեպագիր
աղբյուրներում հիշատակված է Հայասա անունով: Այդ պեղական կազմավո-
րումը գոյություն է ունեցել մ. թ. ա. 1410-1165 թթ.:

Հայ ժամանակագիրները Հայքի թագավորների անունները հանել են արքա-
յացանկից և թողել միայն ամենանշանավորի՝ Հայկ նահապետի անունը: Դրա
համար մենք այդ արքաներին ներկայացրել ենք այնպես, ինչպես վկայում են
խեթական սեպագիր աղբյուրները: Հայ մատենագրության մեջ Հայքի վարչա-
կան միավորների մասին տեղեկություններ չկան: Ուստի դրանց անունները
նույնպես մենք ներկայացրել ենք խեթական ձևերով:

Հայքը ընդգրկել է Վանա լճի, Հայկական Տավրոս լեռների, Եփրատ գետի և
Սև ծովի միջև ընկած տարածքը: Նրա կազմի մեջ են մտել Ազի նահանգը՝ հե-
տագայի Տայքը՝ Ճորոխի ավազանում, «Բարձր» երկիրը՝ պատմական Բարձր
Հայքը՝ Եփրատ գետի վերին ավազանում, Իսուվան՝ Ծոփքը, Արածանիի ստո-
րին ավազանում, Պախուվան՝ Բյուրակնի լեռների արևմտյան շրջանները, որի
կենտրոնը եղել է այժմյան Պահլ՝ միջնադարի հայկական Պահարկանը և
Ծոխման՝ նշված լեռների արևելյան շրջանները:

Դրանցից Ազին հյուսիսում ձգվել է մինչև Սև ծով, արևմուտքում Գայլ գետի

ակունքները, իսկ հարավում սահմանակցել է «Բարձր» երկրի հետ: Վերջինս արևմուտքում հարևան է եղել Խաչի երկրին, հարավում՝ Իսուվային և նրանից արևելք գտնվող Պախուվային: Իսուվան արևմուտքում Եփրատ գետով սահմանակից է եղել խեթական Թեգարամա գավառի, հարավում՝ հայկական Տավրոս լեռներով Տիգրիսի վերին ավազանի խուռիական երկրների, իսկ արևելքում՝ Պախուվայի հետ:

Պախուվա նահանգը արևելքում Բյուրակնի լեռներով բաժանվել է Ծուխմայից:

Տարածաշրջանում առաջատար դեր է կատարել Խաչի պետությունը, որն ընդգրկել է Նալիս (այժմյան Կրզըլ-Իրմակ) գետի ավազանը՝ իր կազմի մեջ ներգրավելով Փոքր Ասիայի համարյա բոլոր երկրները:

Խեթական հզոր պետության առկայության պայմաններում Նայոց թագավորությունը հաճախ չի կարողացել իր կազմի մեջ ներառել լեռնաշխարհի նշված բոլոր հայաբնակ տարածքները: Շատ դեպքերում Խաչին դրանց մեծ մասը նվաճել ու ներգրավել է իր պետության սահմանների մեջ՝ հարկադրելով Նայքին ներթափառ դառնալու:

Նայոց թագավորության ոստանիկ նահանգը եղել է Ազին, իսկ մայրաքաղաքը, հավանաբար, Դուկաման, որը միջևտղարի հայկական Նայ գյուղն է այժմյան Օլթիի շրջանում:

Այդ պետական կազմավորման՝ Նայքի առաջին փիրակալը Մարիյան էր, որն իշխել է խեթական թագավոր Թուդիալիյաս III-ի (մ. թ. ա. 1420 (?) - 1397 թթ.) ժամանակ: Վերջինս նրան հրավիրում է Խաչի մայրաքաղաք Խապուսա (Անկարայից քիչ արևմուտք, ժնկ. Բողազքոյ գյուղի մոտ) և սպանել տալիս: Դրանից հետո Նայքում գահը փոխանցվում է Կարանիին, որի ժամանակ սկսվում են հայ-խեթական ընդհարումները: Նա, դաշնակցելով Արևելապոնտական լեռների շրջանի Կասկա և հյուսիսային Միջագետքի Խուռի երկրների հետ, Խապուսիլիս III-ի օրոք հաղթում է Խաչիին: Կարանիի օրոք Նայոց թագավորությունը իր կազմի մեջ ընդգրկում էր «Բարձր», Իսուվա, Պախուվա, Ծուխմա և Ազի նահանգները:

Սակայն Մուսիլուլիումաս I-ը (մ. թ. ա. 1397-1348 թթ.), դառնալով թագավոր, հաղթում է Խաչի վրա հարձակվող երկրների գորբերին, այդ թվում նաև՝ Նայքի, նվաճում վերջինիս նահանգների մեծ մասը և դաշինք կնքում հայոց արքա Խուկանայի հետ: Դրանով Նայքը դառնում է Խաչի ներթափառ պետություն՝ գիևկորներ մատակարարելով նրան: Այդ դաշինքը ուժի մեջ է մնում մոտ 25 տարի:

Նայոց հաջորդ գահակալ Անիյան նվաճված հայկական նահանգները հետ գրավելու համար ծավալում է ռազմական գործողություններ Խաչի պետության դեմ Մուսիլիս II-ի (մ. թ. ա. 1347-1317 թթ.) օրոք, սակայն, պարտություն կրելով, նրա հետ կնքում է դաշինք՝ դառնալով այդ թագավորությանը ներթափառ: Նայոց պետությունը վերադառնում Ծորոխի ավազանի սահմաններում:

Խեթական թագավորներ Մուվապուլիսի (մ. թ. ա. 1316-1287 թթ.), Ուրխի-

Թեշուրի (մ. թ. ա. 1287-1281 թթ.) և Խապուսիլիս III-ի (մ. թ. ա. 1281-1255 թթ.) իշխանության փրփններին հայ-խնթական փոխհարաբերություններում նկատվում է որոշ կայունություն: Ենթադրվում է, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայոց թագավորությունը պահպանել է անկախ գոյավիճակ՝ ամփոփված մնալով Ազի-ի, Պախուվայի և Ծոխմայի սահմաններում: Այդ ժամանակի նրա թագավորների մասին խնթական սեպագիր աղբյուրներում վկայություններ չկան:

Խապիի փիրակալ Թուդխաիյաս IV-ի (մ. թ. ա. 1255 (-)-1233 թթ.) օրոք Կենդի է ունենում քաղաքական իրավիճակի կտրուկ փոփոխություն՝ հոգուր Հայոց թագավորության: Վերջինս Խուվա (Արամանիի ստորին ավազան) և «Բարձր» (Եփրատի վերին հովիտ՝ ոլորանից մինչև ակունքներ) նահանգները ներգրավում է իր կազմի մեջ և Խապիի հեպ սահման դարձնում Եփրատ գետից մինչև Մալաթիա ուղղությամբ ու հանդես է գալիս որպես անկախ պետական միավոր: Դա Հայկ նահապետի գահակալության ժամանակ էր: Նա, դառնալով թագավոր, միավորում է Խուվա, Պախուվա, Ծոխմա, «Բարձր» և Ազի նահանգները մեկ միասնական պետության կազմի մեջ:

Ատրեսպանի փիրակալ Թուրուլթի-Նիևուրթա I-ը՝ Բելը, մ. թ. ա. 1244 թ. ձեռնարկում է արշավանք դեպի Հայկական լեռնաշխարհ: Նա իր գործով, անցնելով Հայկական Տավրոս լեռները, Արամանի գետի ավազանով դեպի արևելք հաղթարշավ է կատարում, սակայն երկրից դուրս գալու ժամանակ Վա-նա լճի արևելյան ափին, ճակատամարտ փայտվ հայոց զորքին, պարություն է կրում: Դրա հետևանքով Ատրեսպանի պետությունը երկար ժամանակ (մոտ 132 տարի) դեպի Հայք (Նաիրի երկրներ) ռազմական գործողություններ չի ձեռնարկում:

Հայկի և Բելի այդ պայերազմից 12 տարի անց՝ մ. թ. ա. 1232 թ. Խապի երկրում գահը փոխանցվում է Արևուվանդաս III-ին: Նա գործով նվաճում է Խուվա, Պախուվա, Ծոխմա և Կումսիսա հայկական նահանգները ու դաշնագիր կնքում Ազիի առաջնորդ Ախիյայի հետ: Ըստ այդ դաշնագրի՝ Հայոց թագավորությունը վերստին պետք է դառնար Խապի պետության ենթակա: Սակայն այդ ժամանակ, ինչպես նշվում է վավերագրում, Պախուվան դեռևս չէր նվաճվել Խապիի կողմից: Որքանով են այդ դաշնագրի դրույթները իրականացվել, մեզ հայտնի չէ:

Մ. թ. ա. XII դարի առաջին երեք տասնամյակներում Հայքի (խնթ. Հայասա) մասին արեղենություններ չկան, բանի որ խնթական սեպագիր աղբյուրներն րևիհապվում են Խապիի կործանման պատճառով:

Ըստ սաստրական սեպագիր աղբյուրների, մուշկերը՝ թրակափոյուզիական ցեղերի մի մասը, որոնք արդեն կործանել էին Խնթական թագավորությունը, մ. թ. ա. 1165 թ. մտել են Հայկական լեռնաշխարհ: Դա համընկնում է Հայկ նահապետի վերագրված ժամանակաշրջանի վերջին տարվա հետ: Ներկաբար, Հայոց թագավորությունը ճիշտ այդ թվականին կործանվել է մուշկերի կողմից: Սակայն դրանից հետո մուշկերը շարժվել են դեպի հարավ և հաստատվել Ատրեսպանի ներքին խոտիական երկրներում:

Մ. թ. ա. 1112 թ. Ասորեսրանի փրակալ թիզլաթալասար I-ը գործով մտնում է Նայկական լեռնաշխարհի (Նաիրի երկրներ), որտեղ նա փալխ է երկու ճակատամարտ: Մի դեպքում նրա դեմ դուրս են գալիս 23, իսկ մյուսում 60 հայկական զավառների գորբեր: Այդ ժամանակ Նայքը մեկ միասնական պետություն չէր: Ուստի այդ պատերազմը ավարտվում է Ասորեսրանի գորբի հաղթանակով:

Սովորաբար ասսորական արշավանքները դեպի լեռնաշխարհի հեփապոլիս են նաև թալանի, կողոպուտի, ասպարակության և պարակներ, որոնք իրագործվել են միայն այդ փարամաշրջանի արևմտյան հատվածում:

Նավահաբար, թիզլաթալասար I-ի կողմից կրած պարությունը հայ իշխաններին խթանել է միավորվելու մեկ միասնական պետության մեջ: Սակայն այդ գաղափարը լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում իրագործելուն խոչընդոտում էր Ասորեսրանի կողմից սպառնացող վտանգը: Կարծում ենք, դրա համար էլ մ. թ. ա. 1085 թ. Նայկի սերունդից Արմենակը թագավորական տոհմը արևմուտքից փեղափոխում է Արարապյան հարթավայր և հիմնավորվում Արագածոտն գավառում (Աշտարակի շրջան): Դրանով հայոց պատմության մեջ սկսվում է նոր փուլ:

Արևմտահայկական թագավորության՝ Նայքի կենտրոնը՝ Ազի ևսահանգում էր գտնվում, որը պետք է որ լիներ Նայկ ևսահայկերի ոստանը: Սակայն ըստ Մովսես Խորենացու Նայկի նստավայրը եղել է Նարբ գավառը (Վանա լճից քիչ դեպի հյուսիս): Արմենակն էլ ըստ պատմահոր. այնտեղից է փեղափոխվել Արարապյան հարթավայր: Այս հակասական փաստերը ճշգրտող փվյալներ առայժմ չկան:

Արմենակից հետո Արամայիսը, Ամասիան և Գեղամը, հերթականությամբ իշխելով Արմավիրում, մոտ մ. թ. ա. 1040-921 թթ., սրբեղծելով նախարարական փոխ, Սյունիքը, Սևանի ավազանը, արևմտյան ու արևելյան Ճիրակը, Մասիսի հյուսիս-արևելյան լանջերը՝ Արարապյան հարթավայրով հանդերձ, միավորում են մեկ թագավորության մեջ:

Նարմայի օրոք (մ. թ. ա. 921-891 թթ.) թեպետ Նայկական թագավորությունը կայացել էր, սակայն այն բավական թույլ էր, որի հեղեկանքով հարևան Միդիան նվաճել էր նրանից որոշ գավառներ:

Արամը (մ. թ. ա. 891-834 թթ.), դառնալով թագավոր, ամրացնում է հայոց պետությունը, հզորացնում բանակը և Միդիայից հեփ է նվաճում հայկական փարամքները: Այնուհետև նա ձեռնարկում է արշավանք դեպի հարավ՝ Ասորեսրանի դեմ ու նվաճում Տիգրիսի վերին ավազանի խուռիական երկրները, այդ թվում նաև Կորդուքը:

Արամի՝ դեպի հարավ ձեռնարկած արշավանքի դրդապատճառը Ասորեսրանի հարձակումներն էին այդ ուղղությամբ, որի հետևանքով Կորդուքի՝ Ուրուսարիի բնակիչների՝ ուրարտագիների մեծ մասը փեղահան էր եղել և ապաստան գտել Վանի ևսահանգում: Չնայած հայոց թագավորը այդ փարամաշրջա-

նում նվաճում է նաև Կորդուքը՝ Ուրուսպրին, այնուամենայնիվ հանդուրժում է ուրարտացիների՝ Վանի նահանգում բնակություն հաստատելու փաստը:

Դրանից հետո հայոց արքան Փոքր Ասիայում նվաճում է Կասպադովկիան: Այդ ժամանակ լեռնաշխարհի արևմտյան նահանգները ևս մտել են Տայկական թագավորության կազմի մեջ:

Արամի ստեղծած այդ ընդարձակամասշտպան պետությունը գոյատևում է ընդամենը երեք տասնամյակ՝ մոտ մ. թ. ա. 890-860 թթ. , որից հետո սկսվում է դրա անկումը:

Ատորեսպանը չէր հաշտվում Տիգրիսի վերին ավազանի խուռիական գավառների կորուստի հետ, որոնք նվաճել էր Արամը: Նրան շահավետ չէր նաև Տայկական թագավորության հզորացումը:

Իսկապես, մ. թ. ա. 856 թ. ասսորական թագավոր Սալմանասար III-ը ձեռնարկում է արշավանք դեպի Տայասպան, նվաճում նրա արևմտյան շրջանները և ապա գեներալ ուղղում է Վանի նահանգի կորստից Ուրարտու պետության դեմ, պարտության մատնում նրա Արամն արքայի գործին ու վերադառնում Ատորեսպան:

Վանի նահանգ գաղթած ուրարտացիները դեռևս մ. թ. ա. 859 թ. Տայկական թագավորության մեջ ստեղծել էին պետություն և անկախացել: Դա խաթիսյում է հայոց պետականության հիմքերը:

Ատորական այդ արշավանքի ժամանակ հայոց թագավոր Արամը, ելնելով իրավիճակից, հաշտություն է խնդրում Սալմանասարից, որը համաձայնվում է պայմանով, որ հայոց առաջնորդը, պահպանելով իր թագավորությունը, ենթարկվի Ատորեսպանին:

Սակայն կարճ ժամանակ անց Ուրարտու (Բիայնիլի) Տայասպանից նվաճում է Արամանիի և վերին Եփրատի ավազանների բոլոր գավառները, որոնք մ. թ. ա. 856 թ. Ատորեսպանի գործը ասպարակել էր:

Տայկական թագավորությունը այդ ժամանակ պարփակվում է լեռնաշխարհի արևելյան շրջանների սահմաններում ենթակա մնալով Ատորեսպանին:

Մ. թ. ա. 834 թ. Արմավիրում գահը փոխանցվում է Արա Գեղեցիկին, որը մնում է հավատարիմ հայ-ասսորական դաշնակցությանը՝ ուղղված Վանի թագավորության դեմ: Դա տևում է մինչև Շամիրամ թագուհու (մ. թ. ա. 810-806 թթ) Ատորեսպանում գահ բարձրանալը:

Ուրարտու պետության գոյությունը շահավետ չէր ինչպես Ատորեսպանի, այնպես էլ Տայասպանի համար: Առաջինին այն խոչընդոտում էր Տիգրիսի ավազանի նվաճման գործում, իսկ երկրորդը դրա առկայությամբ կազմալուծվում էր:

Արա Գեղեցիկը չի ընդունում Շամիրամի դեսպաններին և խզում է հարաբերությունները Ատորեսպանի հետ, քանի որ թագուհին այդ ժամանակ բարեկամացել էր Վանի թագավորության հետ, որը, ստանալով նրա օգնությունը, սկսում է հզորանալ:

Ուրարքու պեպոությունը սկզբից ի վեր արշավանքներ էր ձեռնարկում՝ Նայասարանի արևմտյան և սպա արևելյան գավառները նվաճելու համար: Նայկական թագավորությունը աշխարհում էր կասեցնել այդ հարձակումները:

Մ. թ. ա. 809 թ. Վանի փիրակալ Մենուան, դաշնակցամ Շամիրամի հետ, ձեռնարկում է ռազմական գործողություններ դեպի Էփիունի՝ Այրարապ՝ հասնելով մինչև Արաքս գետը: Այդ ընդհարման ժամանակ զոհվում է հայոց արքա Արա Գեղեցիկը: Դրանով Արևելահայկական թագավորությունը վերստին դառնում է Ասորեստանին ենթակա:

Մ. թ. ա. 806 թ. Արմավիրում հայոց գահը Արայան Արայից փոխանցվում է Անուշավանին: Այդ ժամանակից մինչև մ. թ. ա. 681 թ. ասսուրա-ուրարքական հարաբերությունները կրում են թշնամական բնույթ:

Մ. թ. ա. 786 թ. Վանում գահ է բարձրանում Արգիշտի I-ը, որը սկսում է ծավալել ռազմական գործողություններ Արևելահայկական թագավորության՝ Էփիունիի դեմ: Մ. թ. ա. 782 թ. ուրարքական զորքը նրա հրամանադատությամբ ներխուժում է Արարաքյան հարթավայր, գրավում Ագա երկիրը և հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ նվաճելով Ուլուանին (Աբովյանի շրջան) ու Քինխունին (Տրապիզոնի շրջան)՝ մտնում է Սևանի ավազան: Արգիշտին դրանով նվաճում է Արևելահայկական թագավորությունը՝ Էփիունիս, որով վերջ է տրվում հայոց պեպոսկանությանը նաև լեռնաշխարհի արևելյան հատվածում:

Սակայն հայ ժողովուրդը անընդհապ պայքարում է Ուրարքու գերիշխանության դեմ:

Նավանաբար, Ասորեստանի հարձակումների հետևանքով Տիգրիսի վերին ավազանի խոռոչական բնակչությունը մ. թ. ա. 859 թվից ի վեր ապիճանաբար լքում էր իր զբաղեցրած տարածքները և տեղափոխվում Վանի ևահանգ: Դրանով Ուրարքու պեպոությունը համալրում էր իր գործի շարքերը և ավելի հզորանում:

Ուրարքական թագավորների գերիշխանությունը լեռնաշխարհում ցնեղ է 101 տարի (մ. թ. ա. 782-681 թթ.): Սակայն հայ ժողովուրդը անընդհապ պայքար է մղել երկրում օտար բռնակալների դեմ՝ ջլապելով նրանց ուժերը:

Մ. թ. ա. 681 թ.՝ Ասորեստանի թագավոր Սինախներիի սպանության փառում, հայերը Սկայորդու գլխավորությամբ սպարամբում են Ուրարքու իշխանության դեմ և Նայասարանի մեծ մասը ազատագրում նրանց փրկապեպոությունից: Դրանով վերականգնվում է Նայկական թագավորությունը, որի կենտրոնը դառնում է Սասունը՝ Արմե գավառը (ասսուր. Շուպրիա): Իսկ Վանի թագավորությունը թուլանում է՝ ամփոփվելով Վանի ևահանգի, Արարաքյան դաշտի Ագա գավառի և դրանց միջև ընկած փարածքների սահմաններում:

Այդ ժամանակ Ասորեստանը բարեկամանում է Ուրարքուի հետ, քանի որ այդ երկուսն էլ ձեռք էին բերել ընդհանուր թշնամիներ (կիմերներ, սկյութներ, Միդիա), որոնց ավելանում է վեր հառնամ Նայաստանը:

Ասորեստանը մ. թ. ա. 674 թ. գործով հարձակվում է Սասունի վրա և պար-

տրության մատուցում Սկայորդուն: Սակայն վերջինս կարճ ժամանակում բանակցությունների ճանապարհով կարողանում է Ասարխալոդոնի հետ սրեղծել դաշնակցային հարաբերություններ՝ ստանալով Ասորեստանի հովանավորությունը:

Այդ դաշնակցությունը քննում է մինչև Աշուրբանասպալի իշխանության վերջին տարին՝ մ. թ. ա. 627 թ.:

Վանի թագավորությունը վերստին դառնում է Ասորեստանի համար թշնամի պետություն: Դրանով իսկ հայոց առաջնորդը կարողանում է պահպանել Նախաստանի ձեռքբերումները Բիայնիլիի դեմ մղած պայքարում:

Մ. թ. ա. 653 թ. , երբ Ասորեստանի դեմ ապստամբում է նրան ենթակա Բաբելոնը, Այրարաթյան թագավորությունը՝ Նայաստանը, հյուսիս-արևմտյան Իրանի Միդիա, Մանա և այլ երկրների ու սկյութների հետ հանդես է գալիս որպես Աշուրբանասպալի դաշնակից պետություն:

Մ. թ. ա. 639 թ. Նայաստանում սկսում է գահակալել Սկայորդու որդի Պարույրը:

Աշուրբանասպալի մահից (մ. թ. ա. 627 թ.) հետո փարսաձառջանում իրավիճակը փոխվում է: Մ. թ. ա. 626 թ. խալդեյները գրավում են Բաբելոնը և հայրաքաղաքում այն Ասորեստանից անկախ պետություն: Մ. թ. ա. 625 թ. Միդիայի առաջնորդ Կիակսարը հրաժարվում է ենթարկվել Ասորեստանին:

Այդ ժամանակ հայոց թագավոր Պարույրը, կլնելով իր երկրի շահերից, մեծ աջակցություն է ցուցաբերում Միդիայի փրկակալին և դառնում նրա դաշնակիցն ընդդեմ Ասորեստանի: Նայաստանը, Միդիան և Բաբելոնը, շարունակելով պայքարը Ասորեստանի դեմ մ. թ. ա. 616-606 թթ. ընթացքում, կործանում են այդ պետությունը:

Դրանից հետո Պարույրը զենքն ուղղում է Վանի թագավորության դեմ և մ. թ. ա. 591 թ. վերջնականապես կործանում այդ պետությունը: Նա Վանի նահանգից դուրս է վճռում ուրարտական բռնակալների վերջին ներկայացուցիչներին և իր թագավորության սահմանների մեջ ներգրավում բոլոր հայկական գավառները:

Մ. թ. ա. 591 թ. Ուրարտուն կործանելուց հետո վախճանվում է Պարույրը: Երկրում գահը փոխանցվում է Երվանդ Մակավակյացին, որը հայոց մայրաքաղաքը Մասունից փեղափոխում է Վան և վերջինս վերանվանում Երվանդավան:

Սկայորդուն, նրա որդի Պարույրին և Երվանդին այդ սխրալի գործերի համար հայ ժողովուրդը հերոսներ է համարել և նրանց մասին էլպոս սրեղծել:

Այսպիսով, հայոց հին պատմությունը, որը ներկայացված է Մովսես Խորենացու և վաղ միջնադարի մյուս հայ պատմիչների աշխատություններում ու վերաբերում է մ. թ. ա. XV-VII դարերին, հավասարի է, ինչքան հաստատվում է սեպագիր աղբյուրների փյալներով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Cornelius F. Geschichte der Hethiter, Darmstadt, 1973
2. Deimel A. Sumerische Lexicon, Roma, 1930
3. Forrer E. Hajasa-Azzi- Caucasia, Fasc. 9, 1931
4. Friedrich J. Staatsverträge der Hatti-Reiches in hethitischen Sprache, Leipzig, Heft 1, 1926, Heft 2, 1931
5. Fridrich J. Hethitisches Elementarbuch, Heidelberg, 1960
6. Friedrich J. Hethitisches Wörterteuch, Heidelberg, 1952, Ergänzung 1, 1957
7. Garstang J., Gurney O. The geography of the hittite Empire, London, 1952
8. Gelb 7, Purves P., Macrac A. Nuzu personal names, Chicago, 1943
9. Götze A. Kleinasien, Munchen, 1957
10. Götze A. Kizzuwatna and the problem of hittite geography, New Haven, 1940
11. Götze A. Die Annalen des Muršiliš, Leipzig, 1933
12. Hittite text in the cuneiform character from tablets, in the British museum, London, 1920
13. Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig, 1916-1985, I-XXX
14. Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin, 1921-1980, I-XX
15. Laroche E. Catalogue des textes hittites, Paris, 1971
16. Monte G., Tischler J., die Ortes- und Gewässerungsnamen der hethitische Texte, Wiesbaden, 1978
17. Weidner E. Politische Documente aus Kleinasien, Leipzig, 1927.
18. Авдиев В. И. История древнего востока, Москва, 1970.
19. Арутюнян Н. В. Ենայնիլի, Երևան, 1971.
20. Арутюнян Н. В. Заметки по урартеской Эпиграфике – Տեղեկագիր հաս. գիւ., 1957 №12.
21. Арутюнян Н. В. Топонимика Урарту, Երևան, 1985.
22. Бикерман Э. Хронология древнего мира, Москва, 1975.
23. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, Т.1,Т.2, 1984.
24. Гамкрелидзе Т. В. Передвижение согласных в кхетском – “Переднеазнатский сборник”, Москва, 1961.
25. Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, Москва, 1988.
26. Джаукян Г. Б. Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Երևան, 1964.
27. Джаукян Г. Б. О соотношении хайасского и армянского языков – Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1988, №2.
28. Дьяконов И. М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту –

- Вестник древней истории, Москва, №1-4.
29. Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа, Ереван, 1968.
 - 30 Дьяконов И. М. К Происхождению армянского языка – Պատմա-րաիւրաբան հանդես, Երևան, 1983, №4.
 31. Иванов В. В. Урартский maḡi, хурритский maḡijanna, хеттский Maḡija – Переднеазиатский сборник, Москва, 1979.
 32. Капанцян Г. А. Хайаса – колыбель армян, Ереван, 1947.
 33. Капанцян Г. А. Историко-лингвистические работы, Ереван, 1975, Т. 2.
 34. Манандян Я. А. О некоторых спорных проблемах истории древней Армении, Ереван, 1956.
 35. Меликшвили Г. А. Напри-Урарту, Тбилиси, 1954.
 36. Меликшвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.
 37. Пиотровский Б. Б. Ванское царство, Москва, 1959.
 38. Пиотровский Б. Б. О происхождении армянского народа, Ереван, 1947.
 39. Хачатрян В. Н. Восточные провинции хеттской империи, Ереван, 1971.
 40. Хачатрян В. Н. Мария - титул хайасских царей – Древний восток, №5, Ереван, 1988.
 41. Хачатрян В. Н. Хайаса и Напри – Լրաբեր հաս. գիտ., Երևան, 1973, №11.
 42. Хачатрян В. Н. Напри и Армина – Լրաբեր հաս. գիտ., Երևան, 1976, №8.
 43. Хачатрян В. Н. Страна Хайк в составе Урарту – Լրաբեր հաս. գիտ., Երևան, 1980, №6.
 44. Эмин Н. Династический список хайкидов в “Истории Армении” Мовсеса Хоренского, в книге “Исследования и статьи”. Москва, 1896.
 45. Աբելյան Մ. Խ. Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք I, Երևան, 1968:
 46. Ադոնց Ն. Հայաստանի պատմություն (թարգմանված ֆրանսերենից), Երևան, 1972:
 47. Ադոնց Ն. Հայաստանը Հուսիսիսիանոս կայսրի ժամանակ (թարգմանված ուսերենից), Երևան 1972:
 48. Ալիշան Ղ. Այրարար, Վեներիկ, 1890:
 49. Ալիշան Ղ. Սիսական, Վեներիկ, 1895:
 50. Ալիշան Ղ. Շիրակ, Վեներիկ, 1881:
 51. Ալիշան Ղ. Հայաստանը քան զլինելն Հայաստան. Վեներիկ, 1904:
 52. Աղաբեկյան Մ. Ա. Սրուգարանական դիրողություններ «Ադոնար» տեղանվան վերաբերյալ - Պարմա-բանասիրական հանդես. 1990, N1:
 53. Աճառյան Տ. Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, հ. 1, 1971, հ. 2, 1973, հ. 3, 1977, հ.4, 1979:
 54. Աճառյան Տ. Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, հ.1, 1942, հ.2, 1944, հ.3, 1946, հ.4, 1948:

55. Առաքելյան Բ. Ն. , Ջահուկյան Գ. Բ. , Սարգսյան Գ. Խ. , Ուրարտու-Նայաստան, Երևան, 1988:
56. Ասրվաձաշունչ, Կոստանտինուպոլիս, 1894:
57. Արրպեպ, Ճորժիսի ավագանը, Վիեննա, 1929:
- 57/1. Բարսեղյան Լ. Ա. Նայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերը պարմագիրության մեջ, Երևան, 1996:
58. Գարագաշյան Ա. Մ. Քննական պարմություն հայոց, Թիֆլիս, 1895:
59. Եվսերեսու Պամփիլիոս Կեսարացի, Ժամանակագրականք երկմասնյա, Վենետիկ, 1918:
60. Երեմյան Ս. Տ. , Նայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963:
61. Էփրիկյան Ն. Ս. Պարկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1903-1905:
62. Նակոբյան Թ. Խ. , Մելիք-Բախշյան Ս. , Բարսեղյան Ն. Խ. , Նայաստանի և հարակից շրջանների փեղանունների բառարան, Երևան, հ.1, 1986, հ.2, 1988:
63. Նայ ժողովրդի պարմություն (բազմահատորյակ), Երևան, հ.1, 1971:
64. Նայ ժողովրդի պարմության քրեստոմափիա, Երևան, հ.1, 1981:
65. Ներողորոս Պարմություն Ինը գլոբից, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986:
66. Նյուբշման Ն. Նին հայոց փեղվոյ անունները (թարգմ. գերմաներենից), Վիեննա, 1907:
67. Նույուկյան Ն. Վ. , Նաճյան Մ. Վ. Նուշամարյան Խոսրոջորի, Վիեննա, 1964:
68. Նովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերպցու Պարմություն հայոց, Թիֆլիս, 1912:
69. Չախստրյան Ն. Բալախովիպ, Բեյրութ, 1974:
70. Մելրոնյան Ն. Գ. Նայ-աստրական հարաբերությունների պարմությունից, Երևան, 1970:
71. Մովսես Խորենացի Նայոց պարմություն, թարգմանությամբ Ս. Մալխասյանի, որը խմբագրել են Վ. Դ. Առաքելյանը և Ա. Ա. Աբրահամյանը (փես Նայ ժողովրդի պարմության քրեստոմափիա, հ.1, Երևան, 1981, էջ 93-106 և 118-130):
72. Շահինյան Լ. Փ. «Ուրարտու» առեղծվածը, Երևան, 1994:
73. Չամչյան Մ. Նայոց պարմություն, Երևան, հ.1, 1985, հ.3, 1984:
74. Պարմություն Սերեսուի, Երևան, 1979:
75. Ջահուկյան Գ. Բ. Նայոց լեզվի պարմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
76. Ջահուկյան Գ. Բ. Նայաստ լեզվի հին անապոլիսական ծագման վարկածը - Պարմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1976, N1:
77. Սամուել քահանայի Անեցվո Նավաբմունք ի գրոց պարմագրաց, Վենետիկ, 1904:
78. Օրբելյան Սյր. Պարմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:
79. Օրբելի Ն. Ա. Նայկական հերոսական էպոսը, Երևան, 1956:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ադադներարի I, III 18-20, 25, 107, 112,
114, 119
- Ադրամելեք 17, 134
- Աիսիյա 38, 46, 49, 89, 91-94, 145
- Ալիշան Ղ. 15
- Ալիվասու 89
- Ակարկիս 88
- Ակե 88
- Աճառյան Շ. 15, 28
- Ամասիա 5, 24, 26, 104, 146
- Ամենհոփեպ III 38, 55
- Ամպակ 27, 29
- Անդարիյա 137
- Անեքիս 17, 19
- Անիյա 46, 47, 49, 71-75, 77, 78, 144
- Անուշավան 5, 6, 25-28, 32, 114, 116, 117,
137-139, 148, 149
- Աշշուրբանասպալ 21, 32
- Աշշուր-դան II, III 19, 20
- Աշշուրնաձիրասպալ II 11, 17, 20, 96, 107,
109
- Աշշուր-ներարի V 20
- Աշշուրբեշի II 19
- Ադիոս 21
- Առնակ 27, 29
- Ասարխադդոն 21, 133-136, 149
- Ասորդան 21
- Ավդին Վ. 18,
- Արրպեք 15
- Արադնիկի 17
- Արա Գեղեցիկ 25-27, 111, 112, 147, 148
- Արամ 5, 25-27, 103, 106-111, 113, 119,
146, 147
- Արամայիս 5, 25, 26, 103-105, 146
- Արամե 29, 31, 109-111, 147
- Արայան ԱրաՏ, 25-27, 114, 116, 148
- Արբակ 29
- Արբել I, II 17, 19, 20
- Արբուս 27, 29
- Արգիշտի I, II 6, 12, 25, 27, 29, 30, 114-
117, 124, 125, 131, 133, 135, 148
- Արթուն 28
- Արիխալիծի 37, 38, 89
- Արիսկուս 88
- Արծիուրա 87
- Արմենակ 5, 24, 26, 102, 103, 105, 020,
046
- Արնուվանդաս II, III 11, 39, 49, 69, 88,
89, 90-92, 145
- Բաբ 17, 19
- Բաղդասար 17, 140-143
- Բազուկ 27, 30
- Բարզանես 110
- Բարշամ 26, 106-108
- Բարսեղյան Լ. Ա. 10
- Բել 17-19, 22-24, 26, 81, 83-85, 87, 110,
119, 120, 145
- Բիկերման Է. 17, 19, 20, 21, 28
- Գեղամ 5, 25, 26, 104, 105, 146
- Գոռակ 27, 29, 30
- Գրիգոր 28
- Դիողորոս Սիկիլացի 110
- Դյակոնով Ի. Մ. 9-13, 16, 22, 34, 39, 40,
47, 61, 98
- Երվանդ Սակավակյաց 31, 142, 143, 149
- Զամնես 6, 26, 116
- Զարմայր 27
- Զավան 29
- Էմին Ն. 7
- Էրիմենա 31, 138
- Ընձակ 27
- Թակղաթպաղասար 17, 21
- Թիգլաթպալասար I, III 12, 17, 19, 21, 23,
82, 95-98, 100-102, 118, 145, 146
- Թուղխալիյաս III, IV 22, 23, 47, 49-56,
74, 79-83, 144, 145

Թութանխանուն 69
Թութուրթի-Նիևուրթա I, II 18, 19, 22-24,
26, 40, 46, 81-87, 101, 107, 145
Իշպակայա 133
Իշպուինի 29, 111, 112
Լուսակիտրա 87
Լալպաա 88
Լապրուսիլիա III 53, 78, 79, 80, 145
Լուկանա 36, 45, 47-50, 58-67, 70
Լուրոա 88
Կալիմունա 90
Կայպակ 27, 28, 30
Կանդալանու 17
Կանարուծիլիա 50-52
Կար 30
Կարանի 45, 47, 49, 54-59, 144
Կեփաղիոն 18, 21
Կիակսար 17, 32, 138, 139
Կոռնակ 31
Հակոբյան Թ. 15
Հայկակ 29-31
Հարմա 5, 25-27, 104, 105, 146
Հարությունյան Ն. Վ. 31, 135
Հավանակ 29
Հյուբշման Հ. 15
Հոյ 27, 30
Հոբո27
Հովհաննես Դրասխանակերթցի 25, 28,
32
Հրանս 27, 30
Հրաչյա 31
Հուսակ 27, 30
Ղափանցյան Գ. Ա. 34, 38, 39, 45-47
Մախուիլուս 88
Մանաևոյան Հ. 9
Մար Աբաա Կապիևա 7, 8, 28
Մարիյա 23, 45, 47-51, 58, 77, 144
Մելիքիշվիլի Գ. Ա. 40
Մենուա 25, 30, 112-116, 148
Միլրա 87-91

Մյուս Հայկակ 31
Մշակ 107
Մարա Մելիք 141, 142
Մուվաա 51, 52
Մուվապալիա 78, 79, 88, 144
Մուրի 35, 73-78
Մուրսիլիա II 34, 35, 37, 47, 49, 51, 57,
61, 68-75, 144
Նաբուշարուսուր 17
Նաբուպալասար 138
Նաևածիլիա 72
Ներրուլթ (պեն Բել)
Նիևու 7, 17, 20, 26, 27, 28, 106, 107,
109-112, 118
Նիևկաա20. 113, 114
Նիք-Թեշուր 134-136, 138
Նյուրթար Մաղես 24, 106
Նորայր 27, 30
Նուվանմաա 72-74
Շամշի-Աղալ V 20, 112
Շամիրամ (Շամմուրամար) 7, 17, 18, 20,
25, 27, 28, 112-114, 116-118, 136, 148
Շավարշ 27, 30
Շաքիվազա 54
Շարա 103, 104
Չամչյան Մ. 5, 15, 17, 18, 20, 21, 26, 31,
33, 142
Պախավաա 88
Պաճույն 31
Պալապալիա (Պալապալ) 107, 108
Պարևր 27, 29
Պարույր 5, 6, 9, 27, 28, 30-32, 117, 118,
138-140, 142, 143, 149
Պերն 27, 30
Պիդաա 88
Պիտրրուվսիլի Բ. Բ.
Ջահուկյան Գ. Բ. 15, 39, 41, 45, 48, 122,
123, 126, 128
Ռուսա I, II, III 29-31, 128, 129, 132, 134-
138, 142

Սարմանասար I-IV 6, 17-21, 26-28, 30,
37, 109-111, 116, 118, 120, 147
Մամվել Անեցի 16
Սանասար 17, 134, 140-143
Սանփրածիփիս 88
Սանփրաս 88
Սասունցի Դավիթ 140-142
Սարասար 17
Մարզոն II 21, 132
Մարդանապալ 17, 21, 32, 138, 139
Մարդուրի I, II, III 12, 29-31, 111, 128, 138
Մառտղոխին 21
Մենեքերիմ 6, 17, 21, 28, 32, 117, 133-
136, 141, 148
Մեբեռոս 5, 136
Միսակ 104
Միուսաս 88
Սկալորդի 5, 27, 31, 32, 118, 134-140,
142, 143, 148, 149
Սլրբաբոն 10
Սունասուրա 39
Սուպիլուլիումաս I 37-39, 47, 49, 51, 52,
54-69, 71, 74, 77, 108, 144

Սուր 29
Վալվածիփիս 88
Վաղարշակ 8, 29, 102, 105
Վաշփրակ 29, 31
Վարբակևո 17, 32, 138, 139
Վարփիլա 87
Վսփրամ 30
Տախիսալիս 88
Տեռլշալա 134
Տոլակ 104
Ուլկինա 88
Ուսալա 87, 88, 90, 91
Փառնակ 29
Փառնավազ 31
Փառոխիս 104
Փավոս 31
Փոբր Սիեր 140, 142
Քամ 17
Քայաղ 17, 19
Քուշ 17, 18
Ֆոռեր Է. 34
Ֆրիդրիխ Յ. 34

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբա 98
Աբաննի 98
Աբարսիոնի 97
Աբեդյանք 115, 125
Աբիլիանիխի 115, 125, 131
Աբունի 126, 131
Ադա 98
Ադաննի 98
Ադդուրու 97, 100
Ազա 26, 115, 127, 130, 135, 138, 148
Ազի 34-36, 38, 41, 49, 53, 54, 58, 60, 71,
74-79, 83, 92-94, 143, 144-146

Ազորդ 35, 115
Աթուրգինի 97, 98, 100
Աիդունի (Այադու) 122
Ալազխանա 79
Ալափարմն 88
Ալբայա 97, 98, 100
Ալբուրի 122
Ալգիյա 23, 38, 55, 57
Ալի 121
Ալիշփալի 116, 128
Ալրուկույա 122
Ալուշինի 124

- Ախանք 128
 Ախուրիանի 115, 126
 Ախուրյան, 126
 Ադրանիս 98, 100
 Ադյուս 123, 124
 Ադսար 128
 Աղվանք 105
 Ամադանի 96, 99, 123
 Այնթափ 100
 Այրարափ 7, 25, 27, 111, 112, 130, 148
 Անգանու 123
 Անդիաբե 97, 100
 Անգալիա 122
 Անի 115, 126
 Անիշփիրգա 115, 126, 131
 Անստան 122
 Անտերա 97
 Աշխալի 124
 Աշկալաշի 115, 124
 Աշկալե 115, 124
 Աշրուխիևի 125
 Ապար 89
 Ապարխուլա 36, 88, 89, 90
 Ասրախանե 125
 Ասրեղանի 125
 Արագամ 102, 103
 Արագածուրն 103, 146
 Արավանա 43, 53, 54
 Արավանեա 43
 Արդվին 125
 Արգիշփրիսիևի 6, 116
 Արարափ/դ 84, 120, 127, 135, 137
 Արիախի 129
 Արիպաա 34, 35, 44, 75, 76
 Արիսիփա 36, 44, 88, 90
 Արծաշկու 30, 109, 122
 Արծիյա 35, 42, 51, 79
 Արճեշ 109, 122
 Արմավիր 6, 25, 26, 103, 104, 106, 110, 111, 114, 116, 117, 146, 148
 Արմարիլի 123
 Արմն 11, 12, 122, 130, 132, 134, 148
 Արնիյա 44
 Արտարապա 122
 Արցախ 105
 Արբույք 128
 Արբուքիունի 128
 Բագունիք 127
 Բարգուն 118
 Բարձր Նայք 36, 143
 «Բարձր» երկիր 34-36, 38, 47, 53, 54, 56-58, 65, 70, 72, 77, 79, 80, 81, 83, 143, 144, 145
 Բթայադիճ 35, 43, 78, 87
 Բիանի 115
 Բիբրեյարիգա 35, 37, 43, 78, 79, 87, 89
 Բուզունիա 127, 131
 Գագու 43
 Գավոնք 123
 Գաուրախի 123, 131
 Գեղ 104
 Գեղարքունիք 104
 Գորգանց 128
 Գուգարք 105
 Գուզունա 122
 Գուրլու 115, 126
 Գուրգումնիլի 128
 Գուրպալիսա 54
 Դայա (ե)նի 37, 95-97, 100, 101, 109, 110
 Դանկուվա 35, 44, 71, 78, 79
 Դարանի 116
 Դարույք 115, 126
 Դեղիևի 115, 124
 Դիրան 123
 Դիրզունի 123
 Դիրրիա 123
 Դյուրեք 115
 Դուկամա 35, 38, 44, 49, 75, 76, 88, 144
 Դուրուվադուրուվա 37, 79
 Եղեգիս 123

Երզնեսի 44, 89
Երիագարակ 115, 126
Երիզա 44
Չաբախա 115
Չագա 35, 43, 54
Չագիսա 35, 43, 54
Չաման 129
Չամանի 129
Չանգիուն 122
Չենգան 9, 119
Չինգուն 9, 118, 119
Չիվին 115
Չիուկունի 9, 118, 119, 122, 134
Չուանի 114, 115
Էլաինի 129
Էլխիշ (Էլքիս) 95, 99
Էլուգիա (Էլեգիա) 123
Էլուլ 96
Էլուլա 96, 98
Էլուխապ 118
Էնգենե 123
Էրեբունի 12
Էրիաինի 126
Էրիախի 115, 126, 129-131
Էրիելփուաինի 129
Թարխան 96, 98
Թարխանաբե 96, 98
Թարխունա 96, 98
Թեգարամա 53, 54, 73, 80, 95, 143
Թերի 128
Թերիաինի 128
Թիրկախուլի 96, 97, 99
Թմնիս 95, 97, 99
Թուալ 97, 99
Թուալի 97, 100
Թունուրե 97, 99
Իգանի 115
Իկսունա 37, 79
Ինգալավա 34, 35, 42, 74, 75
Իշպելուանի 125, 131

Իշպիկունի 116, 127
Իսուլ 97
Իսպիդինա 35, 36, 71, 73
Իսուվա 11, 12, 15, 34, 36-42, 49, 53, 54, 57, 58, 65, 77-81, 83, 88-94, 95, 109, 143-145
Իրդանիունի 124
Լախա 57, 58
Լալխա 54
Լիլիկ 36
Լիլինա 36, 88
Լիճք 116, 128
Լիքիունի 116, 128, 131
Լոր 128
Լուերունի 128
Լուխա 57, 118
Լուկա 80
Լուշա 112, 115
Լուսինք 112, 115
Լսաբխի 9, 95, 96, 109, 118, 119
Լսալարա 36, 79
Լսալդիդիուլի 124
Լսալիլա 118
Լսալիպի 54, 124
Լսալիքու 133
Լսալմա 36, 88, 89
Լսալմեսնա 36, 44, 89, 90
Լսախ 35, 42, 78
Լսախա 35, 42, 78, 79
Լսախանի 35, 78
Լսաղպիք 124
Լսաշարարան 97, 99
Լսասղար 97, 99
Լսաբե 12, 115, 133
Լսաբենա 35, 79
Լսարանա 73
Լսիմուվա 80, 81, 95-97, 10
Լսիվասասա 41
Լսիվասուվանդա 46
Լսոգան 114, 123

- Խոռոխո՞ 89
 Խորոշկիա 9, 83, 109, 115, 119
 Խուզանա 114, 123
 Խուշանի 115
 Խորլա 89, 90
 Ծանծալիյա 43, 88
 Ծանծաղ 43
 Ծիղկի 127
 Ծղոկ 128
 Ծոփք 15, 36, 42, 58, 114
 Ծողպալ 127
 Ծուլուկու 128
 Ծուխապալ 37, 57, 58
 Ծուխմա 11, 12, 34, 37-39, 41, 42, 50, 65,
 79, 81, 83, 89, 92, 94, 143, 144, 145
 Ծուպանի 12, 36, 42, 114
 Կաղմյա րուն 108, 119, 120, 121
 Կաղմուխի 11, 12, 23, 84, 108, 109, 118,
 119
 Կալամա 54
 Կանուվարա 36, 43, 70, 72, 73, 74
 Կասիյա (Գասիյա) 54, 81
 Կապար երկրի 115, 124
 Կարաբգա 112, 115, 125
 Կարաբաղ 105
 Կարբու 120, 121
 Կարին 98
 Կարեա 54
 Կարևո սարեր 54
 Կիգրա 96, 99
 Կիծովարեա 39, 40
 Կիևդարի 97
 Կիրինի 97, 98
 Կղարջք 112, 115
 Կյուարջանի 115
 Կորդուք 107, 119, 121, 147
 Կուալբանի 128
 Կուարզանի 115
 Կուարլինի 127
 Կուլիբարզինի 97, 98, 100
 Կուլիճան 115, 127
 Կուլլինների 134, 136
 Կայ 35, 44, 144
 Կայոց ձոր 85
 Կայք 58
 Կանձիք 36
 Կալևունիք 115, 126
 Կարք 25, 81, 102
 Կիւնուրա 36, 88
 Ըանիլ 124
 Մալաթիա 10, 22, 54, 73, 115, 145
 Մաղիա 35, 89, 92
 Մակալբունի 126
 Մանանաղի 124
 Մանյա այրք 36, 43
 Մապինեա 130
 Մարարիսա 88
 Մեծ Կունեք 128
 Մեղրաբուն 97, 99
 Մթնի 35, 44, 79
 Միլիադրունի 97, 99
 Մուշկինի 133
 Նազարիա 97
 Նասարի 97
 Նենիսանկուվա 37, 79
 Նիբուր 109
 Նիգալ 34, 35, 42, 74
 Նիլիայախրի 118
 Նուրանաշե 96
 Շախիշարա 96, 99
 Շակշիար 96, 99
 Շանաբուախի 129
 Շաշիլու 115
 Շեշե 96, 97
 Շերաբելի 96, 99
 Շինիբիրնի 97, 100
 Շինիբրա 97
 Շիրակ 103, 104, 105
 Շողան 96, 99
 Շորեր 97, 100

Շույիանգի 96, 99
Ոսկեպար 128
Որմեա 98, 100
Որմի 100
Պաիպերի 95-97, 100
Պալիսնա 36, 43
Պախուվա 11, 12, 34, 36-39, 41, 42, 49,
65, 77, 79, 81, 83, 87-94, 143-145
Պախուպեյն 36
Պախուրա 36, 88, 89
Պահարկան 42, 143
Պաղիս 36
Պայդերան 96, 97, 100
Պարմինասա 41
Պարմինիյա 41
Պարսուա 131
Պորուլունգի 10, 11, 23
Ջավախք 115
Ջիմին 54
Ջուդի 118-120
Սալուա 118
Սակասենե 129
Սամուխա 54
Սաուտե 11, 134-137, 139-142, 148
Սեդալա 127
Սիսական 104, 105
Սյունիք 105
Սղամ 37, 79
Սոկան 122
Սորուա 97
Սոֆենե 36
Սուգի 118
Սուգունիա 109, 122
Սուլամա 37, 79, 88
Սուխամու (Շուխամու) 10, 12
Վարարուսուա 88
Տախիսա 88
Տախիսնա 88
Տակուրքա 79
Տայք 95

Տապիքա 51, 52
Տարիունի 115, 126, 130
Տեպուրծիյա 54
Տիմինա 54
Տիուրա 80
Տխում 118
Տվարածապալի 37, 123
Տուարածիսի խուրի 37, 123
Տումմե 95-97, 99
Տումնիշկի 95, 131
Տուշխա 11
Յուակներպ 104, 113
Ուայայիս 9, 119
Ուաշպալ 37
Ուապկուն 118
Ուքերա 96
Ուզինա 97
Ուզուլա 97
Ուիպերուխի 112, 115, 130
Ուիրամ 98, 100
Ուլպուգաիսի 115
Ուլուանի 115, 116, 135, 148
Ուլուրուշ 123
Ուդուրի-Էպիունի 129
Ուխունի 128
Ունգամունի 97
Ուշկիանի 128
Ուպումմու 120, 134, 136
Ուռեն 34, 43, 71
Ուրա 34, 43, 71
Ուրապրու 9, 119
Ուրմե 11, 120
Ուրուապրի 9, 118-121, 147
Ուրումու 11
Փառախոպ 104
Քըսըր 96, 99
Քիեխունի 116, 127, 135, 148
Քինդարի 97
Քուլիանի 127, 131

[100078]

Վ. Ն. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ մ.թ.ա. XV-VII դԱՐԵՐՈՒՄ
(Հայոց հին պատմություն)

Հրատարակիչ տնօրեն՝ ՍՈՎԻՐԱՏ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Հրատարակչության խմբագիր՝ՄԱՇԱ ՄԱՑԱԿԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ ԼՈՒԻՋԱ ՂԱՐԻԲՅԱՆ
Համակարգչային շարվածքը՝ ԿԱՐԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ
Համակարգչային ձևավորումը՝ ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ

Տպագրությունը՝ օֆսեթ
Թուղթը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84 1/16
Ծավալը՝ 10,5 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 500
Գինը՝ պայմանագրային

«Զանգակ-97» հրատարակչություն
Երևան, Մարշալ Բաղդասյան 3

A II
85109

